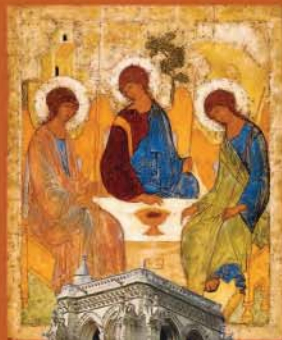
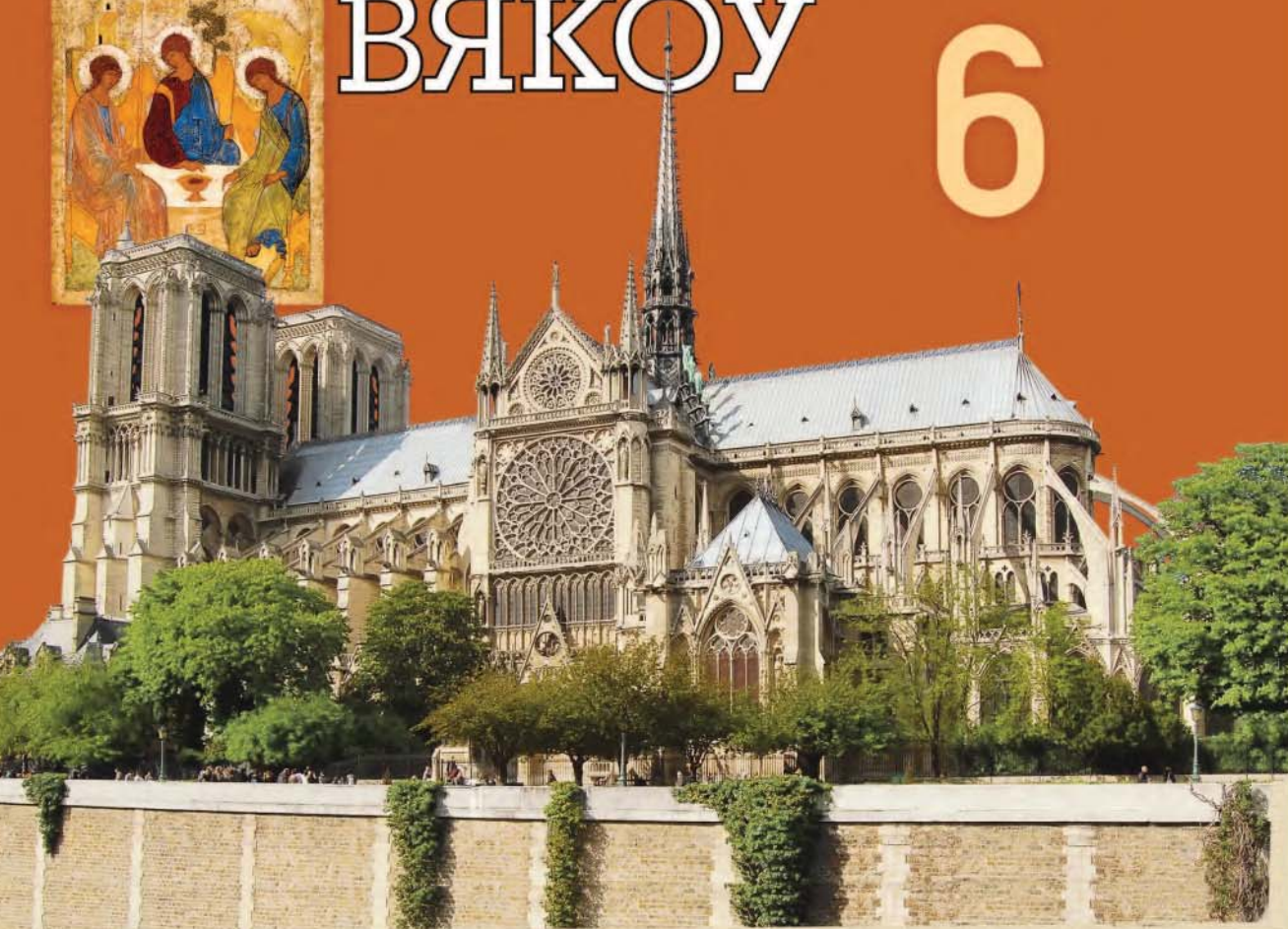

ГІСТОРЫЯ СЯРЭДНІХ ВЯКОЎ

6

Граніцы

--- дзяржаў у канцы IX ст.

— Франксай імперыі напярэдадні яе распаду

— першых славянскіх дзяржаў

Тэрыторыя

— рассялення ўсходніх славян

— рассялення заходніх славян

— рассялення паўднёвых славян

— далучаная да Усходне-Франкскага каралеўства ў канцы IX ст.

— Напрамкі нападаў вікінгаў

— Маршрут шляху «з варагаў у грэкі»

Еўропа ў IX ст.

○ Сталіцы дзяржаў і мангольскіх улусаў

◎ Сталіца Мангольскай імперыі

Граніцы

— заваяванняў манголаў пры Чынгісхану

----- Мангольскай імперыі да сярэдзіны XIII ст.

— рускіх княстваў, падпарадкаваных Залатой Ардзе

■ Раён аб'яднання мангольскіх плямёнаў пад уладай Цэмучына (Чынгісхана) да 1206 г.

→ Напрамкі паходаў манголаў

Лічбамі на карце пазначаны:

1 Тэўтонскі ордэн

2 Каралеўства Польшча

3 Каралеўства Венгрыя

4 Каралеўства Сербія

5 Лацінская імперыя

6 Балгарскае царства

7 Нікейская імперыя

8 Канійскі султанат

9 Дзяржавы крыжакоў у Сірыі і Палесціне

Мангольскія заваяванні

----- Границы дзяржаў да канца XV ст.
 Маршруты гандлёвых шляхоў
 ————— марскіх ————— сухапутных
 Тэрыторыі, якія знаходзіліся пад уплывам Кітая (імперыі Мін)

Лічбамі на карце пазначаны:

- 1 Грузія
- 2 Азербайджан (з 1501 г. – дзяржава Сефевідаў)
- 3 Фартак
- 4 Мевар
- 5 Дзяржава Бахманідаў

Азія ў XV ст.

ГІСТОРЫЯ СЯРЭДНІХ ВЯКОЎ

Вучэбны дапаможнік для **6** класа
ўстаноў адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя
праграмы агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай мовай навучання і выхавання

Пад рэдакцыяй *А. А. Прохарава*

Дапушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

2-е выданне, перагледжанае і дапоўненае

Мінск «Народная асвета» 2023

Правообладатель Народная асвета

УДК 94(100)(075.3=161.3)
ББК 63.3(0)3я721
Г51

Пераклад з рускай *Л. І. Сімановіч*

Аўтары:

А. А. Прохараў, В. А. Фядосік, С. М. Цемушаў,
З. Я. Вінаградава, І. А. Еўтухоў, А. А. Яноўскі

Рэцэнзенты:

настаўнік гісторыі і грамадазнаўства вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гарадоцкі вучэбна-педагагічны комплекс дзіцячы сад-базавая школа Маладзечанскага раёна» *Т. І. Шумель*; доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі новага і навейшага часу гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта *У. С. Кошалеў*; настаўнік гісторыі кваліфікацыйнай катэгорыі «настаўнік-метадыст» дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 1 г. Салігорска» *В. Г. Жураўлевіч*

ISBN 978-985-03-3973-7

© Сімановіч Л. І., пераклад
на беларускую мову, 2023
© Афармленне. УП «Народная
асвета», 2023

Правообладатель Народная асвета

ЗМЕСТ

Як працаваць з вучэбным дапаможнікам	5
Уводзіны ў свет Сярэднявечча	6

Раздзел I. ЗАХОДНЯЯ ЕЎРОПА І ВІЗАНТЫЯ

Глава 1. Ранняя сярэднявечча (V—IX стст.)

§ 1. Заходняя Еўропа ў V—IX стст.: пачатак новай цывілізацыі ...	10
§ 2. Дзяржава франкаў: ад каралеўства — да імперыі	16
§ 3. Візантыйская імперыя: пераемніца велічы Рыма	22

Глава 2. Высокае сярэднявечча (X—XIII стст.)

§ 4. Феодалны лад у Заходняй Еўропе X—XIII стст.	29
§ 5. Сярэднявечны горад	34
§ 6. Паўсядзённае жыццё чалавека	41
§ 7. Краіны Заходняй і Паўднёвай Еўропы	45
§ 8. Англія і краіны Скандынавіі ў X—XIII стст.: новыя дзяржавы Еўропы	51
§ 9. Каталіцкая царква	55
§ 10. Заходнееўрапейская культура Высокага сярэднявечча	61
§ 11. Візантыя ў X—XIII стст.: веліч і заняпад	67

Глава 3. Позняя сярэднявечча (XIV—XV стст.)

§ 12. Познефеодалнае грамадства ў Заходняй Еўропе	72
§ 13. Стогадовая вайна (1337—1453)	79
§ 14. Краіны Заходняй Еўропы і Візантыя ў XIV—XV стст.	85
§ 15. Ранняя Адраджэнне	91

Раздзел II. СЛАВЯНЕ Ў СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ

§ 16. Славяне ў Раннім сярэднявеччы	99
§ 17. Чэхія і Польшча ў X—XV стст.	105
§ 18. Лёсы славян Балканскага паўвострава	112
§ 19. Утварэнне Старажытнарускай дзяржавы і яе першыя правіцелі	117
§ 20. Раздробленасць Старажытнай Русі	123
§ 21. Узмацненне Маскоўскага княства	130
§ 22. Утварэнне адзінай Расійскай дзяржавы	135
§ 23. Праваслаўная царква і культура ўсходніх славян	142
Абагульненне і заданні да I і II раздзелаў. Еўропа ў Сярэднявеччы	148

**Раздзел III. ЦЫВІЛІЗАЦЫІ АЗІІ,
АФРЫКІ І АМЕРЫКІ**

§ 24. Узнікненне ісламу і Арабскі халіфат	153
§ 25. Араба-ісламская культура	159
§ 26. Іран і Сярэдняя Азія	164
§ 27. Кітайская цывілізацыя	172
§ 28. Японская цывілізацыя	179
§ 29. Індыйская цывілізацыя	185
§ 30. Цывілізацыі Трапічнай Афрыкі і Амерыкі	190
Абагульненне і заданні да III раздзела. Азія, Афрыка, Амерыка ў Сярэднявеччы	197
Заклучэнне. Сярэднявечча ў гісторыі чалавецтва	200
Асноўныя падзеі гісторыі сярэдніх вякоў	203
Слоўнік гістарычных тэрмінаў і паняццяў	206
Памяткі для самастойнай работы	214

Як працаваць з вучэбным дапаможнікам

Дарагія вучні!

У гэтым навучальным годзе вы працягнеце займацца падарожжа ў часе. Вы прыступаеце да вывучэння наступнай за Старажытнасцю эпохі сусветнай гісторыі працягласцю ў тысячу гадоў — гісторыі Сярэдніх вякоў.

Давайце разбяромся, як нам працаваць з вучэбным дапаможнікам. З дапамогай зместу ў пачатку вучэбнага дапаможніка вы зможаце хутка арыентавацца ў матэрыяле, які вывучаеце, і знаходзіць патрэбныя раздзелы і параграфы. Тэкст кожнага параграфа падзяляецца на асноўны і дадатковы. Асноўны ўключае матэрыял, абавязковы для засваення. Звяртайце ўвагу на шрыфтавыя вылучэнні. Словы, даты, імёны, паняцці, якія абавязкова трэба запомніць, выдзелены *пайтлустым курсівам*. Інфармацыя, якую неабходна выкарыстоўваць пры характарыстыцы гістарычных асоб, падзей, адзначана *курсівам*. Дадатковы тэкст размяшчаецца ў рубрыцы «Гэта цікава».

Адказы на пытанні пад рубрыкай «Успомніце» дапамогуць аднавіць у памяці раней вывучаны матэрыял, а пасля звязаць яго з тэкстам параграфа. У рубрыцы «Вы даведаецеся» вылучаецца галоўная ідэя параграфа, а асноўны тэкст тлумачыць яе. Выконваючы заданні і адказваючы на пытанні, змешчаныя ў параграфі і пасля яго, выказвайце свой пункт гледжання, а не проста завучвайце і запамінайце тэкст.

У канцы навучальнага дапаможніка вы знойдзеце «Слоўнік гістарычных тэрмінаў і паняццяў». Звярніце ўвагу на тое, што асноўныя гістарычныя паняцці, якія трэба вывучыць і запомніць, выдзелены ў ім **колерам**.

Храналагічная табліца «Асноўныя падзеі гісторыі Сярэдніх вякоў» у канцы навучальнага дапаможніка дапаможа запомніць найбольш значныя падзеі і параўнаць іх у часе. Карты дадуць магчымасць вызначыць месцы гістарычных падзей, тэрыторыі сярэднявечных дзяржаў. Умоўныя абазначэнні дапамогуць арыентавацца ў тэксце навучальнага дапаможніка.

Пытанні і заданні па тэксце параграфа.

Спасылка на матэрыялы, якія размяшчаюцца ў хрэстаматыі (Гісторыя Сярэдніх вякоў, V—XIII стст., VI клас. Хрэстаматыя / І. А. Еўтухоў і інш.; Гісторыя Сярэдніх вякоў, XIV—XV стст., VII клас. Хрэстаматыя / І. А. Еўтухоў і інш.).

«Гэта цікава»: цікавыя звесткі пра людзей і падзеі, вытрымкі з гістарычных дакументаў і інш.

Самастойны праект ці даследаванне.

На старонцы 214 вы знойдзеце «Памяткі», якія дапамогуць вам паспяхова выканаць заданні. Адважна адкрывайце наступную старонку і падарожнічайце па захапляльным свеце Сярэднявечча.

У добры шлях!

Уводзіны ў свет Сярэднявечча

■ **Успомніце.** Назавіце дасягненні Старажытнага Усходу і антычнасці.

1. Што такое Сярэднія вякі? Гісторыкі падзяляюць сусветную гісторыю на эпохі: Старажытнасць, Сярэднявечча, Новы час і Навейшы час.

У 5-м класе вы вывучалі самую працяглую эпоху сусветнай гісторыі — гісторыю *Старажытнага свету*. Вам стала вядома, як паступова асноўнымі заняткамі людзей зрабіліся земляробства, жывёлагадоўля, рамяство і гандаль. Вы даведаліся, як потым выраслі цудоўныя гарады, з’явілася пісьменства, узніклі першыя дзяржавы.

 Па якіх прыметах мы вызначаем, што на Старажытным Усходзе, у Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме існавалі цывілізацыі?

У 6-м класе вы пазнаёміцеся з гісторыяй *Сярэдніх вякоў*, або *Сярэднявеччам*. Яна вывучае гісторыю з канца V да канца XV ст. У гэты час працягвалі развівацца вялікія *цывілізацыі*, якія ўзніклі ў Старажытнасці, і з’явіліся новыя. Але ў Сярэднія вякі не ўсе народы стваралі свае гарады, пісьменства, дзяржавы. Каля граніц цывілізацый распасціраўся свет паляўнічых і качэўнікаў.

Розум і праца людзей Сярэднявечча многае змянілі ў свеце. Людзі сталі выкарыстоўваць механічныя гадзіннікі, кампас, люстэркі і акулеры са шкла. З’явіліся гарматы і стрэльбы, новыя плугі для ўзворвання зямлі. Менавіта тады былі асвоены неабсяжныя лясныя прасторы, на месцы якіх паўсталі новыя вёскі і гарады.

У пачатку Сярэднявечча большая частка Еўропы была пакрыта лясамі. А ў XV ст. — ужо толькі палова. Лясы былі густымі і амаль непраходнымі. Таму людзі ў Еўропе сяліліся каля рэк, па якіх было лягчэй перасоўвацца.

У Сярэднявеччы ўзнікла мноства дзяржаў, якія існуюць і цяпер, у тым ліку і славян, сярод якіх былі і нашы продкі.

Сфарміраваліся многія сучасныя народы са сваімі асаблівымі мовамі і культурамі.

Сярэднія вякі былі часам працавітых сялян і ўмелых рамеснікаў, цудоўных дам і высакародных воінаў, натхнёных паэтаў і мастакоў.

У Сярэднія вякі будаваліся велічныя саборы, адбываліся грандыёзныя адкрыцці. Дзякуючы аднаму з іх вы трымаеце ў руках гэту кнігу. Бо менавіта ў Сярэднявеччы было вынайздена *кнігадрукаванне*.

2. Тры ўзросты Сярэднявечча. Эпоха Сярэднявечча нашмат карацейшая за эпоху Старажытнасці, але ўсё ж займае цэлае тысячагоддзе. У гэты час у жыцці людзей адбываліся важныя перамены. Каб лепш вывучыць і зразумець іх, гісторыкі вылучаюць у Сярэднявеччы тры перыяды, якія часам параўноўваюць з перыядамі жыцця чалавека — маладосцю, сталасцю і старасцю. Першы перыяд называюць *Раннім сярэднявеччам*. Ён доўжыўся з канца V па канец IX ст. У гэты час закладваліся асновы сярэднявечных цывілізацый. Другі перыяд называюць *Высокім сярэднявеччам* (X—XIII стст.). Гэта этап пад’ёму, росквіту цывілізацый. Апошні перыяд — *Позняе сярэднявечча* — доўжыўся з XIV па XV ст. Ён завяршыўся надыходам эпохі, якая прыйшла яму на змену, — *Новым часам*.

3. Адкуль мы даведваемся пра Сярэднявечча? Сярэднявечча пакінула значна больш сведчанняў пра сябе, чым Старажытнасць.

Усё, што было створана людзьмі мінулага і захавалася да нашых дзён, навукоўцы называюць гістарычнымі крыніцамі.

▲ Стужка часу. Вызначыце працягласць перыядаў Сярэднявечча

Па разнастайных звестках з крыніц гісторыкі аднаўляюць мінулае і вывучаюць жыццё людзей таго часу. Крыніцы можна падзяліць на тры групы: рэчыўныя, пісьмовыя і вусныя. *Рэчавыя крыніцы: будынкі, прылады працы, посуд, зброя, адзенне і ўпрыгожанні.* Некаторыя аб'екты і рэчы дайшлі да нас з Сярэднявечча: храмы, палацы, крэпасці, рыцарскія даспехі. Пра многае мы даведваемся дзякуючы працы археолагаў, якія раскопваюць помнікі Сярэднявечча. *Пісьмовыя крыніцы: законы, дакументы, літаратурныя творы, біяграфіі, жыццёапісанні святых, хронікі, летапісы.* Менавіта пісьмовыя крыніцы даюць нам асноўную інфармацыю пра гісторыю Сярэднявечча.

▲ Шлем
сярэднявечнага воіна

▲ Манета Карла
Вялікага

▲ Старонка
рукапіснай кнігі

Уявіце сябе даследчыкам гэтых крыніц. Якія звесткі вы можаце з іх атрымаць?

Першымі гістарычнымі творамі, якія з'явіліся ў Сярэднявеччю, былі летапісы. У летапісах усе найважнейшыя падзеі запісваліся па гадах. У іх можна прачытаць пра нашэсце саранчы, эпідэміі, зацьменне сонца, вайну, узыходжанне на трон новага правіцеля, адкрыццё храма і г. д. Усё гэта ўражвала людзей, выбівала са звыкллага рытму жыцця. Затое пра паўсядзённае жыццё простых людзей звычайна не згадвалася. Сярэднявечныя аўтары лічылі: навошта запісваць тое, што ведаюць усе? Аднак сучасныя гісторыкі імкнуцца аднавіць як мага больш ведаў пра мінулае.

Распаўсюджанымі сярэднявечнымі гістарычнымі творамі з'яўляліся хронікі. Яны з'явіліся пазней. У іх аўтары, як правіла, выкладалі гісторыю вядомых ім зямель. Падзеі ў хроніках не проста запісвалі, а падрабязна апісвалі са шматлікімі дэталямі.

У Сярэднія вякі былі запісаны многія *народныя паданні, легенды, быліны*. Гэта ўсё вусныя крыніцы, якія таксама даюць гісторыкам каштоўныя звесткі пра мінулае.

Вывучаць гістарычныя крыніцы вельмі важна. Яны дапамагаюць зразумець людзей мінулага, дакрануцца да іх жыцця. А галоўнае, яны даюць нам магчымасць уявіць, пра што думалі людзі таго часу, у чым яны былі падобны на нас, а чым адрозніваліся. Нямала ўчынкаў людзей Сярэднявечча здаюцца нам, людзям XXI стагоддзя, незразумелымі, невытлумачальнымі. Але гісторыкі імкнуцца разгадаць думкі, імкненні, жаданні гэтых людзей. Для гэтага трэба ўмець працаваць з крыніцамі. Давайце вучыцца гэтаму і вывучаць мінулае разам!

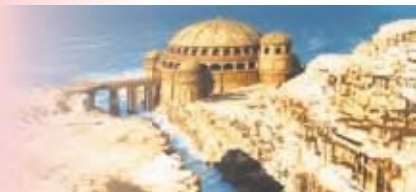
У Беларусі захаваліся пабудаваныя ў эпоху Сярэднявечча велічныя замкі і храмы. У музеях нашай краіны вы можаце ўбачыць выявы Ісуса Хрыста і святых, старыя манеты, прылады працы і зброю. Таксама там ёсць і кнігі ў прыгожых пераплётах, дзе пажоўклыя ад часу старонкі аздоблены мудрагелістымі малюнкамі.

Пытанні і заданні. 1. Дапоўніце ў сшытку табліцу.

Перыяды Сярэднявечча	Храналагічныя рамкі
?	V—IX стст.
Высокае сярэднявечча	?
?	?

2. Да якіх перыядаў Сярэднявечча адносяцца першыя звесткі пра гарады: Мінск — 1067 г., Масква — 1147 г., Рыга — 1201 г., Магдэбург — 805 г., Оксфард — 912 г.? Размясціце даты ўзнікнення гарадоў на стужцы часу ў сшытку.

3. Што са створанага людзьмі ў эпоху Сярэднявечча можна лічыць часткай сучаснай сусветнай культуры? Пацвердзіце сваё меркаванне прыкладамі з тэксту.

Раздзел I

ЗАХОДНЯЯ ЕЎРОПА І ВІЗАНТЫЯ

Глава 1. РАННЯЕ СЯРЭДНЯВЕЧЧА (V—IX стст.)

§ 1. Заходняя Еўропа ў V—IX стст.: пачатак новай цывілізацыі

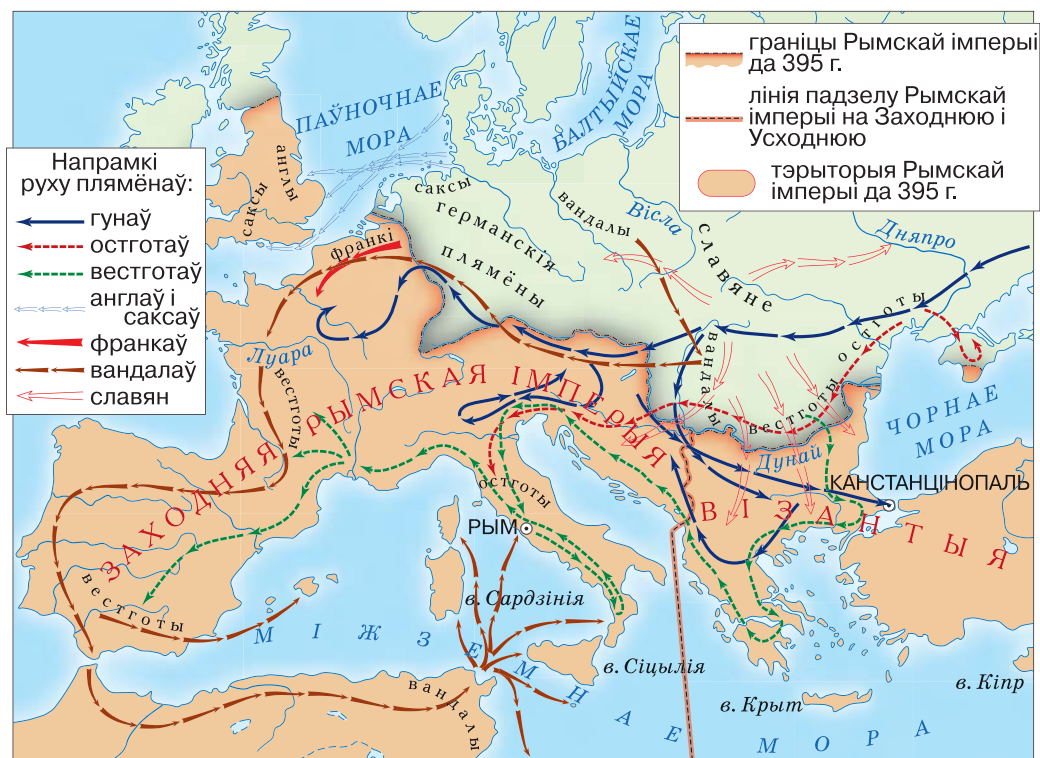
Успомніце. 1. Што азначаюць паняцці: *варвары, племя, дзяржава, імператар*? 2. Назавіце прычыны аслаблення Заходняй Рымскай імперыі.

Вы даведаецеся. Вялікі Рым, які здаваўся непераможным, паў пад націскам варварскіх народаў. Плямёны, якія не ведалі дзяржавы, гарадоў, а большасць і пісьменства, рассяліліся на абломках вялікай дзяржавы. Але на што яны здольны? Толькі разбураць або ствараць новую цывілізацыю?

1. Падзенне вялікай імперыі: гарады без людзей і спустошаныя палі. У IV—VII стст. ва ўсёй Еўропе адбывалася *Вялікае перасяленне народаў* — эпоха масавых перамяшчэнняў плямён на тэрыторыю Рымскай імперыі. Пад ціскам качэўнікаў-гунаў мноства народаў накіравалася з усходу на захад Еўропы. Усходняя Рымская імперыя здолела выстаяць пад націскам варвараў. Але іх асноўны ўдар прыйшоўся на Заходнюю Рымскую імперыю. Там нашэсце варвараў прывяло да гібелі многіх людзей. Пасевы былі знішчаны, землі перасталі апрацоўвацца і зарасталі пустазеллем. Пачаліся голад і хваробы. Рымлянам стала здавацца, што набліжаецца канец свету, прадказаны ў Бібліі.

Заходняя Рымская імперыя пала пад націскам варвараў. Дата яе падзення — 476 г. лічыцца канцом эпохі Старажытнага свету і пачаткам эпохі Сярэднявечча.

Варвары, якія прыйшлі, не разумелі, як і навошта жыць у гарадах. Заваёўнікі не хацелі сяліцца ў іх. У ацалелых

▲ Вялікае перасяленне народаў

гарадах не хапала прадуктаў харчавання і сыравіны для рамяства. Каб выжыць і не памерці з голаду, гараджане вымушаны былі ісці ў сельскую мясцовасць і там займацца земляробствам. І мнагалюдныя гарады апусцелі.

? *Дакажыце прыкладамі з тэксту, што нашэсце варвараў прывяло да заняпаду на захадзе Еўропы.*

2. Змены ў грамадскім жыцці германцаў. Самым шматлікім народам, які асеў на тэрыторыі Заходняй Рымскай імперыі, былі германцы. Яны падзяляліся на многія плямёны. Некаторыя плямёны захапілі ўпадабаную тэрыторыю імперыі і рассяліліся там.

◄ Апошні рымскі імператар Ромул Аўгуст аддае знакі імператарскай улады правадыру варвараў. Але той адаслаў дыядэму і плашч у Канстанцінопаль. *Малюнак XIX ст.*

Чаму менавіта гэта падзея лічыцца за канчэннем гісторыі Заходняй Рымскай імперыі?

Спачатку мясцовыя жыхары і заваёўнікі-германцы жылі побач, але асобна адзін ад аднаго. Германцы лічылі за лепшае сяліцца сваімі абшчынамі і займацца земляробствам, жывёлагадоўляй і паляваннем. Але пасля перасялення ў іх грамадстве сталі адбывацца хуткія змены. Правадыры і іх верная апора — воіны-дружыннікі — станавіліся ўсё мацнейшыя. Яны ўзбагачаліся падчас войнаў, захоплівалі велічэзныя ўчасткі на лепшых землях. Вылучаліся найбольш уплывовыя людзі — *знаць*.

Для апрацоўкі сваіх зямель знаць прыцягвала збяднелых абшчыннікаў. Германцы ў племені ўжо не былі роўныя паміж сабой. Народны сход больш не выбіраў правадыроў. Іх улада стала спадчыннай. З’явілася *манархія* — форма праўлення, пры якой вышэйшая ўлада ў краіне знаходзіцца ў руках аднаго чалавека і перадаецца ў спадчыну. Правадыры сталі каралямі.

▲ Германскі коннік.
Бронза. VI—VII стст.

3. Варварскія каралеўствы: заваёўнікі і рымляне. На працягу V ст. на тэрыторыі былой Заходняй Рымскай імперыі з’явілася шмат дзяржаў, створаных

рознымі плямёнамі заваёўнікаў-германцаў. Гэтыя дзяржавы называюць *варварскімі каралеўствамі*. Вандалы стварылі каралеўства ў Паўночнай Афрыцы, вестготы — у Іспаніі, остготы — у Італіі, франкі — у Галіі (Паўночная Францыя). Пазней англы і саксы стварылі свае каралеўствы ў Брытаніі.

6, с. 8–9

? *Знайдзіце названья тэрыторыі на карце, с. 11. Адкуль вандалы прыбылі ў Рым і пасля разрабавалі яго?*

У варварскіх каралеўствах існавала шмат адрозненняў паміж германцамі і мясцовым рымскім насельніцтвам. Напрыклад, рымляне падпарадкоўваліся законам, прынятым яшчэ ў старажытнасці, германцы — звычайам сваіх плямёнаў. Падаткі дзяржаве плацілі толькі рымляне. У войску, наадварот, служылі толькі германцы.

Каралі хацелі сцерці розніцу паміж рымлянамі і германцамі. Паступова законы сталі агульнымі для ўсіх. І рымляне, і германцы з гэтага часу служылі ў войску і плацілі падаткі.

Варварскія каралеўствы аказаліся нетрывалымі. Яны часта ваявалі адно з адным, і амаль усе загінулі пад ударамі заваёўнікаў. Доўгае жыццё было прызначана толькі каралеўству племені франкаў.

4. Войны і заваяванні. Самым магутным праціўнікам варварскіх каралеўстваў была Усходняя Рымская імперыя — Візантыя. Яна заставалася моцнай і багатай дзяржавай. Яе імператары лічылі сябе пераемнікамі Рыма. Яны правілі ў Канстанцінопалі. Імператары Візантыі разграмілі каралеўства остготаў у Італіі і дзяржаву вандалаў у Паўночнай Афрыцы. Але ўтрымаць гэтыя ўладанні яны не змаглі. На захадзе Еўропы ў VIII ст. з Паўночнай Афрыкі ў Іспанію ўварваліся арабы і захапілі каралеўства вестготаў. Але далей у Еўропу яны прасунуцца не змаглі. Іх спынілі франкі.

◀ Бой франкаў і арабаў
у вырашальнай бітве пры Пуацье. 732 г.
Карціна XIX ст.

Якую зброю выкарыстоўвалі франкскія
і арабскія воіны?

У канцы Ранняга сярэднявечча ў Еўропе супрацьстаялі адна адной дзве дзяржавы: дзяржава франкаў на захадзе і Візантыя на паўднёвым усходзе.

5. Царква і распаўсюджанне хрысціянства. Дзяржаўнай рэлігіяй у Рымскай імперыі з IV ст. стала

хрысціянства. Імператары падтрымлівалі хрысціян і царкву. *Хрысціянская царква* — гэта згуртаванне веруючых у Хрыста са сваёй іерархіяй духавенства, абраднасцю і правіламі служэння Богу. Усе свяшчэннаслужыцелі царквы складалі асаблівы пласт грамадства — *духавенства*. Вышэйшымі царкоўнымі кіраўнікамі сталі: на ўсходзе — патрыярхі Канстанцінопаля, Александрыі, Антыёхіі, Іерусаліма, на захадзе — папа рымскі. Наступнымі па старшынстве былі мітрапаліты, епіскапы.

Некаторыя шчырыя вернікі адыходзілі ад паўсядзённых жыццёвых клопатаў і жылі сумесна, абшчынамі — у *манастырах*. Там яны маліліся, разважалі пра вечнае жыццё. Яны лічылі, што такім чынам можна гарантавана выратаваць сваю душу для раю. Іх называлі *манахамі*. Манахі розных манастыроў жылі па сваіх правілах. На захадзе Еўропы яны ўтваралі аб'яднанні — *ордэны*.

Хрысціянскія прапаведнікі — *місіянеры* — самааддана распаўсюджвалі сваю веру сярод язычнікаў. Дзякуючы гэтаму многія варварскія народы прынялі хрысціянства.

Місіянер перад каралём варвараў. ▶
Карціна XIX ст.

Хрысціянства вучыла людзей з добром і любоўю адносіцца да іншага чалавека. Ісус Хрыстос сказаў: «Ва ўсім, як хочаце, каб з вамі абыходзіліся людзі, так і вы абыходзьцеся з імі».

Правадыры і правіцелі варвараў разумелі выгаду прыняцця новай веры. Яны атрымлівалі падтрымку хрысціянскай царквы і ўмацоўвалі сваю ўладу. Адзіная вера дапамагала ліквідаваць адрозненні паміж плямёнамі, аб'ядноўваць насельніцтва ў адзін народ. Акрамя таго, свяшчэннікі былі адукаванымі людзьмі, маглі дапамагчы правільна напісаць дакументы або законы. Бо тады большасць людзей, і нават каралі, не ўмелі чытаць і пісаць. На працягу Ранняга сярэднявечча большасць народаў Еўропы прыняла хрысціянства.

Пытанні і заданні. 1. Чаму варварскія каралеўствы ўтварыліся на тэрыторыі Заходняй, а не Усходняй Рымскай імперыі? 2. Што змянілася ў грамадскім жыцці германцаў пасля іх нашэсця на Заходнюю Рымскую імперыю? 3. Дакажыце, што пасля падзення Заходняй Рымскай імперыі на захадзе Еўропы паступова пачала фарміравацца новая цывілізацыя. 4. Якую ролю адыгрывала хрысціянская царква ў варварскіх каралеўствах? 5. У сшытку запоўніце табліцу, выкарыстоўваючы карту на с. 11 і карты атласа.

Варварскія каралеўствы	Тэрыторыі, якія былі заняты

§ 2. Дзяржава франкаў: ад каралеўства — да імперыі

Успомніце. Что азначаюць паняцці *закон, царква, папа рымскі*?

Вы даведаецеся. Калі рушылася Заходняя Рымская імперыя, хто мог прадказаць, што новую імперыю на захадзе Еўропы створаць франкі? Яны жылі на далёкіх паўночных рубяжах і нават хрысціянства прынялі пазней за многія іншыя варварскія народы. Дык як жа франкам удалося стварыць не толькі новую вялікую дзяржаву, але і новае грамадства з новымі адносінамі паміж людзьмі?

▲ Хрышчэнне Хлодвіга.
Карціна XIX ст.

1. Хлодвіг — кароль франкаў. Яшчэ ў III ст. германскія плямёны франкаў, якія жылі ў нізоўях ракі Рэйн, сталі нападаць на Рымскую імперыю. У канцы V ст. іх правадыр Хлодвіг з роду Меравея захапіў у рымскіх намеснікаў паўночную частку Галіі. Германцы канчаткова знішчылі панаванне Рымскай імперыі, якая рушылася. Пospех спадарожнічаў Хлодвігу і надалей. Ён перамог іншых германскіх правадыроў і значна пашырыў свае ўладанні. Цяпер яго ўладзе падпарадкоў-

валіся не толькі франкі, але і іншыя германскія плямёны. А таксама шматлікае рымскае насельніцтва на заваяваных землях. Хлодвіг прыняў хрысціянства і абвясціў сябе каралём, стаўшы заснавальнікам дзяржавы і першай франкскай дынастыі Меравінгаў. Следам за каралём хрысціліся многія франкі. Цяпер яны былі адной веры з рымскім насельніцтвам, якое пакарылі.

Кароль уважліва слухаў расказ епіскапа аб хрысціянскай веры. Калі свяшчэннік дайшоў да апісання пакут Хрыста, кароль нечакана ўсклікнуў: «Калі б я быў там са сваімі франкамі, я б адпомсціў за яго!»

Падумайце, як гэтыя словы характарызуюць Хлодвіга. Ці можна лічыць, што ён зразумеў хрысціянскае вучэнне?

Хлодвіг здолеў умацаваць сваю дзяржаву і перадаць яе сынам. Яго дынастыя правіла да VIII ст.

2. Адносіны ў грамадстве: хто ад каго залежаў? У дзяржаве франкаў галоўнымі ўзаемаадносінамі паміж людзьмі сталі адносіны панавання і падпарадкавання, якія сфарміраваліся на аснове права валодання або карыстання зямлёй. Бо зямля была галоўным багаццем у той час. У ходзе заваявання многія землі былі абвешчаны ўласнасцю караля. За воінскую службу і заслугі кароль дарыў воінам зямельныя ўладанні разам з насельніцтвам, якое там пражывала. Гэтыя землі даваліся ў пажыццёвае карыстанне і называліся *бенефіцыям*. Воіны і слугі караля сталі землеўладальнікамі і маглі багацець. Але кароль мог забраць падараваныя ўладанні, таму ўладальнікі бенефіцыяў залежалі ад караля.

На каралеўскіх землях і тых, якія былі раздадзены воінам, жылі свабодныя земляробы — сяляне. Але паступова ўсе яны трапілі ў залежнасць. Землі адных былі захоплены сілай. Землі іншых перайшлі да новых гаспадароў у выніку дарэння. Трэція, даведзеныя да галечы, былі вымушаны шукаць заступніцтва буйнога землеўладальніка.

У выніку селянін губляў права распараджацца зямлёй, але па-ранейшаму працаваў на ёй, каб пракарміць сябе і сваю сям'ю. За гэта ён аддаваў частку сабранага ім ураджаю ўласніку зямлі — землеўладальніку. Такая залежнасць называецца *пазямельнай*. Больш цяжкай формай залежнасці была

асабістая. У гэтым выпадку селянін губляў не толькі зямлю, але і свабоду. Землеўладальнік судзіў і распараджаўся яго асабістым жыццём. Так сяляне сталі *залежнымі*.

Паступова ў дзяржаве франкаў складваліся адносіны пазямельнай і асабістай залежнасці і сярод ваеннай знаці. Уладальнікі бенефіцыяў знаходзіліся ў пазямельнай залежнасці ад караля. Яны таксама былі і асабіста залежныя ад яго. Іх абавязкамі былі ваенная служба і выкананне загадаў караля.

Дзяржава рымскіх пап утварылася ў 756 г. Кароль франкаў Піпін Кароткі (бацька Карла Вялікага) быў удзячны папу за каранацыю каралеўскай каронай. Ён падарыў уладыку рымскай царквы землі Сярэдняй Італіі. У сваёй дзяржаве папы з'яўляліся поўнаўладнымі манархамі. Асаблівасцю іх улады было тое, што прастол не перадаваўся ў спадчыну, бо папы давалі зарок бясплюбнасці. Таму яны не мелі дзяцей. Кожнага новага папу абіралі. Папская дзяржава ўваходзіла ў склад Свяшчэннай Рымскай імперыі. У 1274 г. імператар прызнаў незалежнасць дзяржавы пап. Яна праіснавала да 1870 г., калі ўвайшла ў склад Італіі. З 1929 г. Папская дзяржава зноў з'явілася на карце Еўропы. Цяпер яна называецца Ватыкан і з'яўляецца самай маленькай з еўрапейскіх краін. Размешчана Папская дзяржава ў цэнтры горада Рыма.

6, с. 21–24

3. Нараджэнне новай імперыі. У другой палове VIII ст. улада франкскіх каралёў значна ўмацавалася. Падчас праўлення **Карла Вялікага** (768—814) дзяржава франкаў дасягнула найбольшай магутнасці. Гэты кароль амаль усё жыццё правёў у войнах, здзейсніў мноства паходаў і пашырыў тэрыторыю сваёй дзяржавы ў два разы. Цяпер амаль уся Заходняя

◀ Конная статуэтка Карла Вялікага. X ст.

▲ Сістэма кіравання ў племені і ў дзяржаве

Еўропа ўваходзіла ў склад Франкскай дзяржавы. Карл Вялікі стаў заснавальнікам новай дынастыі — Каралінгаў.

Стаўшы правіцелем вялікай дзяржавы, Карл вырашыў афіцыйна замацаваць сваю рэальную магутнасць. У 800 г. ён прыняў тытул імператара. Так узнікла *Франкская імперыя*.

Пасля абвяшчэння імперыі Карл амаль не ваяваў. Ён пабудаваў палац у горадзе Ахене і заняўся ўнутранымі справамі дзяржавы. Карл уважліва выслухоўваў парады, але прымаў рашэнні самастойна. Яго ўказы з'яўляліся для ўсіх абавязковымі. Імператар асабіста прызначаў усіх кіраўнікоў

Утварэнне Франкскай дзяржавы ▶

- Тэрыторыя рассялення франкаў да канца V ст.
- Тэрыторыі, якія былі далучаны Хлодвігам
- Землі, якія сталі залежнымі пры Карле Вялікім
- Напрамкі паходаў Карла Вялікага

на ўсёй тэрыторыі дзяржавы. Кожнай вобласцю кіраваў давераны чалавек караля — *граф*. Графы збіралі падаткі, судзілі, камандавалі мясцовым апалчэннем.

Карл быў высокім і моцным чалавекам, спрытным паляўнічым і ўмелым воінам. Часам дзеля пацехі ён адной рукой падымаў узброенага воіна. Для свайго часу Карл Вялікі быў вельмі адукаваным чалавекам. Ён вывучаў розныя навукі, у тым ліку матэматыку і астраномію. Карл добра гаварыў не толькі на роднай мове, але і на лацінскай, разумеў грэчаскую. Але, вывучыўшыся чытаць, ён так і не навучыўся добра пісаць. Яго моцная рука магла вывесці толькі некалькі літар свайго імя.

Пры Карлу Вялікім дзяржаўная ўлада ўзмацнілася. Аднак пасля яго смерці цэласная дзяржава праіснавала нядоўга. У **843 г.** у горадзе *Вердэне* ўнукі Карла Вялікага падпісалі дагавор аб падзеле дзяржавы на тры часткі. На гэтых землях пазней паўсталі дзяржавы *Францыя, Германія, Італія*. У кіраўнікоў франкаў была традыцыя яшчэ пры жыцці дзяліць тэрыторыю дзяржавы паміж усімі сваімі сынамі.

Колькі гадоў праіснавала імперыя, створаная Карлам Вялікім?

З харты Карла Вялікага аб падзеле каралеўства (806 г.)

Усім вам вядома, што Божая ласка даравала нам трох сыноў. Мы не хочам перадаць ім гэта каралеўства непадзеленым як прадмет для сутыкненняў. Але мы дзелім усё каралеўства на тры часткі, назначаючы кожнаму тую, якой ён павінен кіраваць і якую будзе абараняць.

Як Карл тлумачыў падзел свайго дзяржавы? Ці падзялілася яна ў 814 г., калі ў жывых застаўся толькі адзін яго сын?

4. Саюз дзяржавы і царквы. Значэнне царквы ў грамадстве ўзрастала. Паступова хрысціянская вера стала глыбока пранікаць у чалавечыя сэрцы. Людзей турбавала тое, якімі яны паўстануць перад Богам, куды трапяць іх душы — у рай

Імператарская каранацыя ▶
Карла Вялікага папам рымскім Львом III.
Мініяцюра XIV ст.

*Чаму Карл Вялікі палічыў неабходным
прыняць тытул імператара?*

ці пекла. У разуменні простых людзей вера заключалася ў здзяйсненні дабрадзейных учынкаў і нездзяйсненні грахоў.

Наведваючы храм, простыя людзі глыбока верылі, што малітвы свяшчэннікаў дапамагаюць ім у выратаванні душы. Царква вучыла, што толькі яна можа гарантаваць выратаванне душы, калі чалавек будзе правільна выконваць усе абрады.

У Франкскай дзяржаве склаўся цесны саюз дзяржавы і царквы. Дзякуючы яму рымскія папы ўстанавілі сваё ўладаранне над хрысціянскай царквой усёй Заходняй Еўропы. Каралі абаранялі царкву і шчодро даравалі ёй землі. У сярэдзіне VIII ст. пад уладу пап была перададзена Сярэдняя Італія. Паводле каралеўскіх указаў кожны веруючы чалавек быў абавязаны аддаваць царкве дзясятую частку сваіх даходаў — *дзесяціну*.

У Раннім сярэднявеччы дзяржава франкаў стала другой па магутнасці ў Еўропе. Яе правіцелі лічылі сябе роўнымі з імператарамі Візантыі.

Пытанні і заданні. 1. Складзіце план адказу «Стварэнне Франкскай дзяржавы». 2. Выкарыстоўваючы тэкст параграфу, раскажыце, чаму і як сялянін мог страціць зямлю і свабоду. 3. Якія дасягненні Хлодвіга і Карла Вялікага вы лічыце найбольш значнымі? Чаму? 4. Вызначыце галоўныя адрозненні Франкскай імперыі ад Рымскай. 5. Чаму Карл атрымаў мянушку «Вялікі»? Аргументуйце свой адказ.

§ 3. Візантыйская імперыя: пераемніца велічы Рыма

■ **Успомніце.** Што азначаюць паняцці: *імперыя, імператар, чыноўнік?*

■ **Вы даведаецеся.** Усходняя Рымская імперыя ўцалела ў эпоху Вялікага перасялення народаў. Больш таго, яна імкнулася павялічыць сваю магутнасць. Адкуль жа яна чэрпала сваю сілу?

1. Дзяржава рамеяў. У 395 г. адзіная раней Рымская імперыя была падзелена на Заходнюю і Усходнюю. Пасля гібелі Заходняй Рымскай імперыі апошняй крэпасцю еўрапейскай цывілізацыі заставалася толькі Усходняя Рымская імперыя — *Візантыя*. Магутныя сцены яе гарадоў, сіла арміі і мудрасць правіцеляў сталі перашкодай, праз якую не змаглі прабіцца плямёны варвараў. Візантыйцы лічылі сябе пераемнікамі велічы Старажытнага Рыма.

Назва «Візантыя» паходзіць ад Візантыя — старажытнагрэчаскага горада на беразе Басфорскага праліва, дзе ў 330 г. імператар Канстанцін заснаваў новую сталіцу. Яе сталі называць Канстанцінопалем — «горадам Канстанціна». Жыхары называлі сваю дзяржаву па-грэчаску «Рамейскай» (Рымскай), а сябе — «рамеямі».

Візантыю насялялі многія народы. Але больш за ўсё было грэкаў. Паступова грэчаская мова стала самай распаўсюджанай.

2. Асаблівасці развіцця Візантыі. У Раннім сярэднявеччы гаспадарчае развіццё Візантыі знаходзілася на пад'ёме. Урадлівыя землі давалі высокія ўраджаі. У некаторых раёнах, дзякуючы цёпламу клімату, іх здымалі па два-тры разы на год. У адрозненне ад Заходняй Еўропы ў Візантыі перажывалі росквіт гарады. У іх былі развіты разнастайныя рамёствы.

▲ Візантыйская імперыя ў Раннім сярэднявеччы

У якіх частках свету знаходзіліся ўладанні Візантыі ў перыяд яе магутнасці? Якія вядомыя вам гарады знаходзіліся на яе тэрыторыі?

Самым буйным і прыгожым горадам быў Канстанцінопаль. Ён імкліва рос і багацеў, таму што знаходзіўся на скрыжаванні найважнейшых гандлёвых шляхоў. Адзін з іх праходзіў з Балтыйскага мора ў Чорнае і Міжземнае і называўся «з варагаў у грэкі». Другі шлях ішоў праз усю Азію і быў вядомы як *Вялікі шайковы шлях*. Купцы з халоднай Скандынавіі, лясістай Русі, загадкавай Індыі, далёкага Кітая, гарачай Аравіі называлі Канстанцінопаль «залатым мостам», «царскім градам», «майстэрняй сусвету».

▲ Цэнтр Канстанцінопаля. *Макет*

3. Імператар Юстыніян. Улада імператара Візантыі была вялікай. Ён з'яўляўся вярхоўным суддзёй, прызначаў вышэйшых чыноўнікаў, усіх военачальнікаў і паслоў. Імператар кіраваў дзяржавай, абапіраючыся на чыноўнікаў. Чыноўнікі сталіцы кіравалі чыноўнікамі на месцах. Імператар аддаваў загады военачальнікам, якія кіравалі наёмнай арміяй і моцным флотам. Такое кіраванне называецца *цэнтралізаваным*.

? *Складзіце схему кіравання Візантыйскай імперыяй.*

Імператар і яго акружэнне, чыноўнікі, армія і флот утрымліваліся за кошт падаткаў з сялян, рамеснікаў і купцоў. Пануючай рэлігіяй у дзяржаве з'яўлялася хрысціянства. Вышэйшай духоўнай асобай царквы ў Візантыі быў патрыярх Канстанцінопаля.

▲ Імператар Юстыніян.
Мазаіка ў Равене. VI ст.

▲ Імператрыца Феадора, жонка Юстыніяна. Мазаіка ў Равене. VI ст.

Найбольшай магутнасці Візантыйская імперыя дасягнула пры імператару **Юстыніяне (527—565)**. Яго вылучалі вялікі розум і моцны характар. Стаўшы імператарам, ён загадаў сабраць і перапрацаваць рымскія і візантыйскія законы. Зборнік атрымаў назву «*Кодэкс Юстыніяна*». Законы «Кодэкса» абаранялі жыццё і годнасць людзей, рэгулявалі іх узаемаадносіны.

Пры Юстыніяне ў Канстанцінопалі былі пабудаваны шматлікія велічныя палацы і храмы. Юстыніян лічыў сваёй галоўнай заслугай перад Богам будаўніцтва храма Святой Сафіі. А ў цэнтры горада была ўзведзена калона вышынёй 50 м са статуяй імператара на кані.

Юстыніян імкнуўся да аднаўлення Рымскай імперыі, да знішчэння варварскіх каралеўстваў на захадзе. У выніку паспяховых войнаў супраць германцаў у Італіі, Іспаніі і Паўночнай Афрыцы тэрыторыя Візантыі павялічылася ўдвая.

Росквіт магутнасці Візантыі быў нядоўгі. Пераемнікам Юстыніяна не ўдалося ўмацаваць уладу і супрацьстаяць нашэцям заваёўнікаў. Арабам нават удалося захапіць горад Іерусалім, дзе знаходзілася хрысціянская святыня — Гроб Гасподні (месца пахавання Ісуса Хрыста). Бесперапынныя войны прывялі імперыю да паслаблення.

4. Візантыя — цэнтр высокай культуры. Веды ў Візантыі лічыліся вялікай каштоўнасцю. Адукацыя дала магчымасць заняць высокае становішча ў грамадстве.

6, с. 26–28

Існавала некалькі тыпаў школ. Бацькі адпраўлялі дзяцей у 6—9 гадоў у пачатковую школу. Тут яны тры гады навучаліся чытанню, пісьму, лічэнню, спевам. Тыя, хто марыў стаць чыноўнікам, паступалі ў школы граматыкаў. Тут навучалі тонкасцям маўлення, прыгожаму і пісьменнаму напісанню слоў. Вышэйшыя школы рыхтавалі чыноўнікаў высокага рангу.

Чаму так цаніліся веды ў Візантыі?

▲ Грэчаскі агонь. Мініяцюра XI ст.

Візантыйская навука не мела сабе роўных у Еўропе Ранняга сярэднявечча. Візантыйскія вучоныя дасягнулі выдатных поспехаў у матэматыцы, геаграфіі, астраноміі, медыцыне і многіх іншых навуках.

У Візантыі вельмі шанавалі сваю гісторыю. Самым вядомым гісторыкам быў *Пракопій Кесарыйскі* (VI ст.). У сваіх працах ён апісваў ваенныя паходы і перамогі Юстыніяна.

Вучоныя, майстры і вынаходнікі не аднойчы ратавалі гарады Візантыі ад нашэсцяў. У VII ст., калі ворагі зноў напалі на краіну, архітэктар *Калінік Сірыйскі* вынайшаў «грэчаскі агонь». Струмені полымя, якое не гасла нават у вадзе, прымушалі nepřыяцеля бегчы ў паніцы.

«Грэчаскім агнём» называлі лёгкую на загаранне вадкасць, якую сціснутым паветрам выкідвалі са спецыяльных медных труб. Яе выкарыстоўвалі ў бітвах, падчас абароны і аблогі крэпасцей і гарадоў. Састаў і спосаб прыгатавання захоўваліся ў глыбокай тайне. Сучасныя навукоўцы лічаць, што гэта вадкасць складалася з нафты, смол і іншых гаручых рэчываў.

5. Архітэктурa і жывапіс. У Сярэднявеччы ў Візантыі, як і ў старажытнасці, будаваліся велічныя будынкі і храмы, шырокія плошчы гарадоў былі ўпрыгожаны статуямі і фантанамі. Візантыйскае мастацтва развівала традыцыі мастацтва

◀ Храм Святой Сафіі. Рэканструкцыя

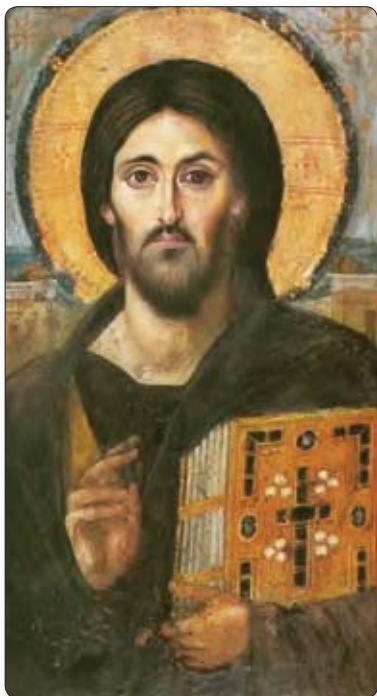

▲ Імператар Юстыніян са світай. *Мазаіка ў Равене. VI ст.*

Рымскай імперыі, але яно ўжо мела хрысціянскае значэнне і форму. Архітэктура і жывапіс, музыка і літаратура праслаўлялі дзеянні Бога і правіцеляў Візантыі.

Найвышэйшым дасягненнем візантыйскай архітэктуры з'яўляецца храм Святой Сафіі (Прамудрасці Божай) у Канстанцінопалі. Асабліва ўражвала ўнутранае ўбранне храма, багата ўпрыгожанае мазаікай. Велізарны купал нібы лунае ў патоках сонечнага святла са шматлікіх вокнаў.

Архітэктары Візантыі клапаціліся пра характэрнае ўнутраных памяшканняў. Сцены і скляпенні палацаў і храмаў упрыгожвалі *мазаіка* (малюнак або ўзор, выкананы з каляровых каменчыкаў, непразрыстага шкла і іншых матэрыялаў) і *фрэскі* (шматколерныя роспісы фарбамі па сырым тынку).

◀ Ікона «Хрыстос Уседзяржыцель». VI ст.

На самым ганаровым месцы ў храмах знаходзіліся *іконы* — выявы Ісуса Хрыста ці святых, якія служылі прадметам рэлігійнага пакланення.

Жывапісцы імкнуліся паказаць веліч Хрыста, Багародзіцы, святых. Яны размяшчалі фігуры на залатым ці блакітным фоне і малявалі іх плоскімі. Уся ўвага веруючых людзей была прыкавана да твараў. Выразныя, быццам жывыя, вочы, здавалася, узіраліся ў веруючых. Створаныя такім чынам выявы здаюцца асабліва праніклівымі.

У перыяд Ранняга сярэднявечча Візантыя была самай развітой краінай Еўропы. Яе культура аказала вялікі ўплыў на Заходнюю Еўропу і суседнія з ёй славянскія краіны.

Пытанні і заданні. 1. Чаму візантыйцы лічылі сябе пераемнікамі велічы Старажытнага Рыма? 2. Як называліся і дзе праходзілі найважнейшыя для Візантыі гандлёвыя шляхі? 3. Растлумачце, чаму Візантыя здолела адбіць нападзенні заваёўнікаў. 4. Якое з дасягненняў імператара Юстыніяна вы лічыце галоўным? Чаму? 5. Складзіце план адказу «Візантыйская культура». Якія дасягненні візантыйскай культуры ўвайшлі ў сусветную культуру?

Глава 2. ВЫСОКАЕ СЯРЭДНЯВЕЧЧА (X—XIII стст.)

§ 4. Феадальны лад у Заходняй Еўропе X—XIII стст.

Успомніце. 1. Як свабодныя сяляне станавіліся залежнымі? 2. Што азначае паняцце *бенефіцый*?

Вы даведаецеся. У Высокім сярэднявеччы ў Заходняй Еўропе з'явіліся сеньёры і васалы. Сяляне сталі залежнымі ад феадалаў. Нашто ж тады патрэбны «раздробленыя» дзяржавы і каралі?

1. Феадалы: сеньёры і васалы. У пачатку Высокага сярэднявечча ўладальнікі бенефіцый дабіліся права перадачы зямель у спадчыну сваім сынам. Так бенефіцый ператварыўся ў *феод* — зямельнае ўладанне, якое давалася за службу і перадавалася ў спадчыну. Іх уладальнікаў называлі *феадаламі*.

Феадал збіраў падаткі і судзіў жыхароў свайго ўладання, набіраў войска. Буйныя феадалы перадавалі частку сваіх зямельных уладанняў сярэднім феадалам у якасці феода. Тыя ў сваю чаргу маглі перадаць частку атрыманай зямлі дробным феадалам.

Феадал, які даваў феод, лічыўся *сеньёрам*, а той, хто атрымліваў яго, — *васалам*. Падпарадкоўваўся васал толькі свайму сеньёру, і гэта замацоўвалася клятвай. Ён мог не

6, с. 41–42

◀ Клятва васала.
Сярэднявечная мініяцюра

Па якіх прыметах вы можаце вызначыць, хто — сеньёр, а хто — васал?

Прывядзіце прыклады, калі феадал мог быць адначасова і сеньёрам, і васалам.

падпарадкоўвацца сеньёру свайго сеньёра. Гэта было замацавана словамі: «Васал майго васала — не мой васал».

Адносіны паміж феадаламі можна прадставіць у выглядзе іерархіі або *феадальнай лесвіцы* — паслядоўнага падпарадкавання феадалаў. Кожны васал знаходзіўся ў пазямельнай і асабістай залежнасці ад свайго сеньёра. Ад сеньёра ён атрымліваў зямлю. А галоўным яго абавязкам была ваенная служба ў свайго сеньёра. Па першым жа яго загадзе васал павінен быў прыбыць да сеньёра ў поўным узбраенні. Гэта ўзбраенне скла-

далася з вялікага прамога мяча і кап'я, а таксама цяжкіх абарончых даспехаў. Цяжкаўзброены воін мог ваяваць толькі на кані. Такіх воінаў-феадалаў называлі *рыцарамі*.

 Клятва васала сеньёру праходзіла ўрачыста і пры сведках. Васал уставаў на калені і ўкладваў свае рукі ў рукі гаспадара. Потым ён вымаўляў словы клятвы: «Клянуся на гэтым святым Евангеллі, што з гэтага часу і надалей я і мае нашчадкі будуць табе вернымі слугамі, як павінны быць вернымі васалы свайму сеньёру!» З рук сеньёра васал атрымліваў меч і грамату з апісаннем граніц яго феода. А калі яму ўрачыста павязвалі пояс з мячом, ён становіўся рыцарам.

2. Феодалы і сяляне. Да X ст. феодалы паступова захапілі ўсю прыдатную для апрацоўкі зямлю. Яны далучалі да сваіх уладанняў сялянскія палі, лясы, лугі, рэкі. Так узнікла прымаўка: «Няма зямлі без пана». Землі ў адной мясцовасці, якія належалі феодалу, складалі яго *феадальны маёнтак*. Зямля ў ім падзялялася на дзве няроўныя часткі. Большая частка —

▲ Павіннасці сялян на карысць феадала. *Сярэднявечная мініяцюра*

гэта *панскія палі*, ураджай з якіх ішоў непасрэдна ў свірны феадала. Меншая частка — *сялянскія надзелы*, ураджай з якіх атрымлівалі сяляне. За карыстанне надзеламі сяляне выконвалі для феадалаў розныя работы. Гэтыя прымусовыя абавязкі называліся *павіннасцямі*.

Феадал меў вялікія правы ў сваім маёнтку і патрабаваў выканання павіннасцей. Галоўнымі павіннасцямі былі аброк і паншчына. Сяляне аддавалі феадалу **аброк** прадуктамі і

вырабамі рамяства. Калі феадал прымушаў апрацоўваць свае палі і выконваць для яго іншыя працы ў маёнтку — гэта называлася *паншчынай*.

Сяляне вырошчвалі і збіралі ўраджай з панскіх палёў, даглядалі свойскую жывёлу і птушку свайго гаспадара. Акрамя таго, яны будавалі і рамантавалі замкі, масты, дарогі, чысцілі сажалкі і каналы, лавілі рыбу і збіралі ў лесе грыбы і ягады. Сяляне абавязаны былі аддаваць феадалу частку прадуктаў і рэчаў, вырабленых на сваіх надзелах і дома: збожжа, алей, мёд, пражу, палатно, адзенне, абутак, вырабы са скуры, прылады працы.

Вызначыце, што з гэтага пераліку адносілася да паншчыны, а што — да аброку.

Феадал мог судзіць сялян, караць і накладаць на іх штрафы. Залежнасць сялян ад феадалаў, як пазямельная, так і асабістая, называецца *феадальнай залежнасцю*.

Галоўным, што вызначала адносіны паміж людзьмі ў сярэднявечным еўрапейскім грамадстве, з'яўлялася ўласнасць на зямлю. *Феадалізм* — гэта адносіны пазямельнай і асабістай залежнасці паміж людзьмі, асновай якіх з'яўляецца ўласнасць на зямлю.

3. Натуральная гаспадарка: чаму не развіваўся гандаль?

У пачатку Высокага сярэднявечча ўсё неабходнае для жыцця выраблялася ў кожным феадальным уладанні. Сяляне забяспечвалі прадуктамі сельскай гаспадаркі і вырабамі рамяства сябе і свайго гаспадара. А каму прадаць, калі ў суседзяў вырабляюць тое ж самае? Таму сфарміравалася натуральная гаспадарка, пры якой прадукты працы вырабляліся для задавальнення ўласных патрэб, а не для продажу. Феадальнае ўладанне не залежала ад вытворчасці прадукцыі ў іншых уладаннях. Таму натуральная гаспадарка стала асновай для феадальнай раздробленасці.

Натуральная гаспадарка панавала ў Еўропе на працягу Высокага сярэднявечча. І толькі некаторыя, самыя патрэбныя і рэдкія, прадукты людзі ўсё ж былі вымушаныя купляць або абменьваць. Напрыклад, соль і жалеза, якія здабываліся далёка не ўсюды. Феодалы хацелі купляць каштоўныя ўпрыгожанні, шаўковыя тканіны, дарагую зброю і пародзістых коней. Але такія пакупкі рабіліся нячаста.

4. Феадальная раздробленасць: сіла феодалаў і слабасць каралёў. Маёнткі феодалаў забяспечвалі сябе амаль усім неабходным. Краіна складалася з мноства незвязаных паміж сабой гаспадарак. Раздаючы землі і прывілеі, правіцелі паступова гублялі ўладу. Яны распараджаліся толькі ўласнымі землямі. У каралёў не было пастаяннай арміі. Цяпер буйныя феодалы называлі караля ўсяго толькі «першым сярод роўных».

Астатняя зямля знаходзілася ў феодалаў, якім падпарадкоўвалася насельніцтва іх уладанняў. Яны самі кіравалі залежным ад іх насельніцтвам. Буйныя феодалы мелі сваё войска з васалаў. Яны маглі нападаць на суседнія краіны або нават ваяваць са сваім каралём. Паміж феодамі часта ўзнікалі спрэчкі за землі, правы. Гэта прыводзіла да жорсткіх войнаў паміж імі. Такія войны называюць *міжусобнымі*. Сапраўдныя іх мэты былі грабежніцкімі.

Рыцары ў баі. ▶
Сярэднявечная мініяцюра

Вызначыце, якія даспехі і зброя былі ў рыцараў. Як вы думаеце, чаму менавіта рыцарская конніца была ў тыя часы галоўнай ударнай сілай у бітвах?

У пачатку Высокага сярэднявечча каралеўская ўлада аслабла. Вялікія дзяржавы Заходняй Еўропы фактычна распаліся на шэраг сярэдніх і дробных уладанняў феадалаў. Пачаўся перыяд *феадальнай раздробленасці*. Яе асноўнымі прычынамі былі пераход ад бенефіцыя да феода, гаспадарчая адасобленасць феадалаў з іх натуральнай гаспадаркай.

Пытанні і заданні. 1. Раствлумачце, чаму і на якіх умовах сеньёр перадаваў частку сваіх зямель васалам. 2. Чым феод адрозніваўся ад бенефіцыя? 3. Якія павіннасці мусілі выконваць сяляне? 4. Чаму ў Высокім сярэднявеччы панавала натуральная гаспадарка? 5. Назавіце прычыны феадальнай раздробленасці ў Заходняй Еўропе. Абгрунтуйце свой адказ.

§ 5. Сярэднявечны горад

Успомніце. Параўнайце развіццё гарадоў Заходняй Еўропы і Візантыі ў Раннім сярэднявеччы. Успомніце, чаму ў Раннім сярэднявеччы колькасць гарадоў і гарадскога насельніцтва рэзка скарацілася.

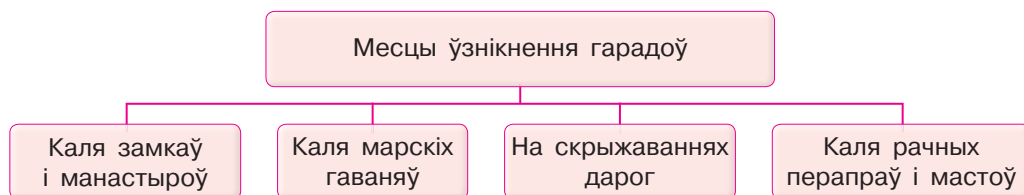
Вы даведаецеся. Гарады Сярэднявечча былі мала падобныя на антычныя і сучасныя гарады. У гісторыкаў нават ёсць паняцце «сярэднявечны горад». Навошта будавалі гарады ў Сярэднявеччы, якія людзі ў іх жылі, чым яны займаліся? Чым гараджане адрозніваліся ад сялян? І чаму ўзнікла прымаўка «Паветра горада робіць чалавека вольным»?

1. Прычыны і шляхі ўзнікнення гарадоў. Да пачатку Высокага сярэднявечча ў Заходняй Еўропе было мала *гарадоў*. Але пасля сталі расці старыя гарады і з'яўляцца новыя. У чым прычыны такіх змен?

Па-першае, пачаўся ўздым сельскай гаспадаркі. Былі ўзараны новыя землі. Прылады працы сталі лепшыя, і ўзрасла ўраджайнасць. Цяпер сяляне маглі пракарміць не толькі сябе і сваіх феадалаў. У іх заставаліся лішкі прадуктаў.

Па-другое, хутка развіваўся попыт на вырабы рамяства. Сяляне і феодалы хацелі набыць прылады працы, прадметы

быту добрай якасці. Але хто іх зможа вырабіць? Узнікла патрэба ў рамесніках, якія б прафесійна займаліся толькі сваёй работай. Так у грамадстве з’явіўся слой рамеснікаў-прафесіяналаў.

▲ Дзе ўзнікалі гарады

У чым перавагі размяшчэння гарадоў менавіта ў гэтых месцах?

Рамеснікі імкнуліся сяліцца ў абароненым і людным месцы. Тут яны маглі схавацца ад грабежніцкіх нападаў і прадаваць свае вырабы пакупнікам. З цягам часу жыхары сталі ўмацоўваць свае паселішчы: абносілі іх ровам і валам, будавалі частаколы, а пазней — каменныя сцены. Так у Заходняй Еўропе ўзнікалі ўмацаваныя паселішчы — гарады. У іх у асноўным пражывалі рамеснікі і гандляры.

У Высокім сярэднявеччы ў Заходняй Еўропе пачаўся бурны рост гарадоў.

2. Гарады — цэнтры рамяства і гандлю. Далейшае развіццё гарадоў і гандлю вяло да разбурэння натуральнай гаспадаркі. У Высокім сярэднявеччы ў гандаль паступова ўцягвалася ўсё грамадства: рамеснікі, феодалы і сяляне. Паміж імі ўсталяваліся адносіны куплі-продажу. Рамеснікі хацелі хутчэй купіць прадукты харчавання ў сялян і прадаць свае вырабы. Узнікла патрэба ў *купцах*, якія займаюцца толькі гандлем. У купцоў былі свае аб’яднанні — *гільдыі*.

◀ Сярэднявечны кірмаш.
Малюнак сучаснага мастака

Падумайце, якія тавары прадаваліся на кірмашах.

Звычайны гандаль вёўся на штотыднёвых рынках. Найбольш ажыўлена гандлявалі на *кірмашах* — рынках, якія збіраліся ў пэўныя дні года ў адных і тых жа месцах. У XIII ст.

асабліва славіліся кірмашы ў вобласці Шампань у Францыі. На іх збіраліся купцы з розных краін і заключаліся здзелкі на вялікія сумы. Найважнейшыя гандлёвыя шляхі праходзілі па Міжземным і Балтыйскім морах. Гандаль у Міжземным моры знаходзіўся ў руках двух італьянскіх гарадоў — Венецыі і Генуі. На Балтыйскім моры вядучая роля належала нямецкаму гораду Любеку. Ён узначальваў магутны гандлёвы саюз гарадоў — *Ганзу*.

7, с. 56–59

У канцы Сярэднявечча ў Ганзу ўваходзіла больш за 150 гарадоў. Важныя гандлёвыя сувязі ўсталяваліся з беларускім горадам Полацкам. У горадзе пражывала шмат ганзейскіх купцоў. Імі кіравалі ўласныя старэйшыны. Пабудаваная для немцаў царква адначасова служыла і складам для купецкіх тавараў. На ўзаемных умовах полацкія купцы жылі ў Рызе.

У Заходняй Еўропе разам з гарадамі стаў развівацца і новы від гаспадаркі. Цяпер вырабы рабілі не толькі для сябе, але і для продажу. Такі выраб для продажу называецца *таварам*. Гаспадарка, у якой тавары вырабляюцца, а потым прадаюцца за грошы, называецца *таварна-грашовай гаспадаркай*. У Высокім сярэднявеччы яна паступова пачала замяняць натуральную гаспадарку. Гарады станавіліся цэнтрамі рамяства і гандлю, а рамеснікі і купцы — іх асноўным насельніцтвам.

▲ Эканамічныя цэнтры і гандлёвыя шляхі Еўропы ў X—XIII стст.

3. Гарадское рамяство. Праца рамесніка была асновай гаспадаркі сярэднявечнага горада. Рамеснік працаваў ва ўласнай *майстэрні*. Ён сам купляў неабходную сыравіну — матэрыял, з якога і вырабляў свае вырабы, сам браў заказы. Потым рамеснік выконваў усю працу і прадаваў вырабы. Яму дапамагалі *вучні* і *чаляднікі* (памочнікі майстра). Рамеснікі аднолькавай спецыяльнасці аб'ядноўваліся ў саюзы, якія абаранялі іх інтарэсы, — *цэхі*. У гарадах забаранялася займацца рамяством не членам цэхаў.

Паўнапраўнымі членамі цэхаў лічыліся толькі ўладальнікі майстэрняў — *майстры*. На сходзе майстроў цэха прымаўся *статут*. У ім вызначаліся ўсе бакі жыцця рамеснікаў цэха. Напрыклад, колькі можна выпускаць вырабаў, з якіх матэрыялаў, якіх памераў, якой якасці і многае іншае. Пры пагрозе

6, с. 55–56

▲ Кравец.
Сярэднявечная мініяцюра

▲ Ткач.
Сярэднявечная мініяцюра

нападу на горад усе члены цэха складалі атрад апалчэння. Пад цэховым сцягам яны выступалі на абарону горада. Як правіла, члены цэха сяліліся на адной вуліцы, якую так і называлі: вуліца Пекараў, Ткачоў, Краўцоў, Кавалёў, Збройнікаў.

Знайдзіце пры дапамозе інтэрнэт-рэсурсаў прыклады гербаў сярэднявечных цэхаў. Што сімвалізавалі намаляваныя на іх значкі?

Стаць майстрам было нялёгка. Спачатку трэба было некалькі гадоў працаваць вучнем. Яму не плацілі за яго працу. Дастатковай узнагародай лічылася тое, што яго кармілі і давалі магчымасць вучыцца. З часам вучань мог стаць чаляднікам. Тады ён атрымліваў за працу невялікія грошы. Кожны чаляднік марыў здаць экзамен і стаць майстрам. Для гэтага трэба было зрабіць узорны выраб — шэдэўр. Пасля яго трэба было прадставіць на адабрэнне ў раду майстроў. Толькі тады чаляднік становіўся паўнапраўным майстрам і мог адкрыць уласную майстэрню.

Як вы думаеце, для чаго ўводзіліся такія правілы?

4. Барацьба гараджан за самакіраванне. Гарады ўзнікалі на землях феадалаў. Феадалы ставіліся да гараджан як да сялян: спаганялі аброк вырабамі рамяства, судзілі іх, накладвалі штрафы. Феадалам было выгадна спаганяць павіннасці з багатых гараджан. Але паступова гарады мацнелі і багацелі. Гараджане сталі адчуваць цяжар залежнасці ад феадалаў. Пачалася барацьба за абмежаванне пабораў феадалаў, а пасля і поўнае вызваленне ад іх.

У XII—XIII стст. барацьба паміж гараджанамі і феадаламі разгарнулася па ўсёй Заходняй Еўропе. Адно гарады дабіліся незалежнасці. Яны далі феадалам выкуп грашыма або атрымалі свабоду ў выніку паўстанняў і войнаў супраць сваіх сеньёраў. Іншыя гарады так і не змаглі вызваліцца. Жыхары гарадоў, якія вызваліліся ад улады феадала, станавіліся свабоднымі людзьмі.

Існавала правіла: калі беглы селянін пражывае ў горадзе год і адзін дзень, ён становіцца свабодным і выходзіць з-пад улады феадала. Таму і казалі: «Гарадское паветра робіць чалавека вольным».

▲ Пекары.
Сярэднявечная мініяцюра

▲ Кавалі.
Сярэднявечная мініяцюра

▲ Залатая манета
Венецыі — дукат

◄ Ратуша ў г. Цюбінген.
XV ст.

Жыхары гарадоў атрымлівалі права самастойна кіраваць горадам праз свае органы ўлады — *самакіраванне*. Гараджане выбіралі *гарадскую раду* і яе кіраўніка. У Францыі і Англіі яго называлі *мэр*, у Германіі — *бургамістрам*. Гарадская рада чаканіла манету, набірала ахову і войска. Засядала рада ў спецыяльным будынку — *ратушы*. У горадзе таксама быў свой *суд*, дзе засядалі выбраныя гараджанамі суддзі. Нямецкі горад Магдэбург адным з першых гарадоў атрымаў права на самакіраванне. Тут былі распрацаваны ўласныя правілы для гарадскога самакіравання. Паступова яны сталі папулярны не толькі ў Германіі, але і ў многіх краінах на ўсходзе аж да Вялікага Княства Літоўскага. Тут гэты збор правілаў самакіравання атрымаў назву Магдэбургскае права.

Пытанні і заданні. 1. Раствлумачце, чаму ў X—XIII стст. у Заходняй Еўропе значна павялічылася колькасць гарадоў. 2. Як і дзе ўзніклі сярэднявечныя гарады? 3. Для чаго ствараліся статуты цэхаў? Каго яны абаранялі? 4. Якую ролю адыграла геаграфічнае становішча ў развіцці Венецыі, Генуі і гарадоў Ганзейскага саюза? Пры адказе выкарыстоўвайце карту 2 (форзац 1) і карту на старонцы 37. 5. Чаму сярэднявечныя гарады імкнуліся атрымаць свабоду ад феадалаў? 6. Складзіце красворд «Сярэднявечны горад». 7. Зрабіце схему самакіравання сярэднявечнага горада.

§ 6. Паўсядзённае жыццё чалавека

Успомніце. На якія вялікія групы падзялялася сярэднявечнае грамадства ў Заходняй Еўропе?

Вы даведаецеся. Сярэднявечныя мысліцелі лічылі, што грамадства падзяляецца на тры саслоўі. Першае — тыя, хто моліцца за ўсіх (свяшчэннікі і манахі). Другое — тыя, хто са зброяй абараняе ўсіх (феадалы). Трэцяе — тыя, хто корміць і забяспечвае рэчамі ўсіх (сяляне і гараджане). Усе яны аднолькава неабходны адзін аднаму. Але якімі ж былі ўмовы жыцця людзей розных саслоўяў?

1. Жыццё сялян: цяжкая праца і беднасць. Залежныя сяляне складалі большую частку насельніцтва Заходняй Еўропы. Жылі яны ў вёсках, і ўмовы іх жыцця былі вельмі цяжкімі.

Сялянская сям'я тулілася ў маленькай хаціне, дзе часта «гасцявалі» голад і хваробы. Страха хаціны была саламяная або з чароту. Дом селяніна складаўся з аднаго памяшкання, дзе гатавалі ежу, елі, спалі, чынілі вопратку і абутак. У маленькія вокны замест шкла ўстаўлялі тонкую напайпразрыстую скуру або прамасленую тканіну. Мэблі амаль не было. Спалі на лаўках або на земляной падлозе, падаслаўшы салому. Дым ад ачага выходзіў у адтуліну пад страхой, а таксама праз адчыненыя вокны і дзверы.

Усё жыццё селяніна праходзіла ў пастаяннай працы і беспрасветнай галечы. Невялікі ўчастак зямлі, сад і агарод павінны былі забяспечыць прадуктамі селяніна і яго сям'ю. Але

Свяшчэннік, рыцар і селянін. ▶
Сярэднявечная мініяцюра

Гэтыя фігуры расстаўлены па іх значэнні ў грамадстве. Патлумачце гэты парадак.

◀ Сяляне на паншчыне.
Сярэднявечная мініяцюра

на сваёй зямлі селянін мог працаваць толькі пасля таго, як выканае паншчыну. Гэтая работа адбірала шмат сіл. Да таго ж неабходна было аддаць федалу ў выглядзе аброку і частку ўраджаю са свайго надзелу.

Ежа сялян была аднастайнай і прастай. Елі хлеб, кашы, бабы. Любімай стравай была салодкая рэпа. Мяса сяляне гатавалі і елі толькі на святы. У Сярэднія вякі засуха або моцныя дажджы, а часам раннія замаразкі нярэдка губілі ўраджай. Тады надыходзіў страшэнны голад. І пакутавалі ад яго больш за ўсіх тыя, хто працаваў на зямлі, — сяляне. Страх галоднай смерці быў пастаянным спадарожнікам людзей Сярэднявечча.

Федалы не толькі патрабавалі ад залежных сялян выканання ўсіх павіннасцей, але і распараджаліся іх асабістым жыццём. Напрыклад, у Францыі нельга было ўступіць у шлюб без дазволу федала.

За невыкананне павіннасцей і іншыя правіннасці судзілі і каралі сялян або сам федал, або назначаныя ім людзі. Яны маглі прысудзіць чалавека да цялеснага пакарання або пасадыць яго ў турму. Законы забаранялі федалам забіваць сялян. У большасці краін Заходняй Еўропы земляробы мелі права сысці ад свайго федала. Але куды? Толькі да іншага федала, інакш ім немагчыма было пракарміцца: надзел зямлі для пражыцця мог даць толькі яе ўладальнік.

Аднастайны ход жыцця сялян перарывалі святы. Самымі важнымі святамі былі Нараджэнне Хрыстова і Вялікдзень. Сваёй працай сяляне стваралі багацці для ўсяго грамадства, але пры гэтым займалі ў ім ніжэйшую ступень.

2. Жыццё феадалаў: быць най-лепшым воінам. Феадалы жылі ў замках.

Іх уладальнікі лічылі ганебным апрацоўваць зямлю або займацца рамяством. Сваім прызначэннем яны лічылі вайну. Феадалы з маленства рыхтаваліся да ваеннай службы: вучыліся ездзіць вярхом на кані і валодаць зброяй, у асноўным мячом і кап'ём. Сыны феадалаў павінны былі вырастаць фізічна моцнымі. Інакш нельга было стаць добрым воінам-рыцарам — даспехі і зброя важылі 20 кілаграмаў і больш! А вось уменне чытаць і пісаць для маладога феадала не лічылася абавязковым. Навошта гэта ў баі?

▲ Замак Фуа. Францыя. XII ст.

Важнае месца ў жыцці феадалаў займалі спаборніцтвы ў ваенным мастацтве, спрытнасці і храбрасці — *рыцарскія турніры*. Арганізоўвалі іх як каралі, так і буйныя феадалы па самых розных прычынах: вяселле дачкі, пасвячэнне сына ў рыцары, завяршэнне вайны.

У дзень турніру вакол замка разбівалі лагерь з палатак, каля якіх стаялі сцягі і былі прымацаваны шчыты ўдзельнікаў-рыцараў. Гледачы размяшчаліся за агароджай, у якой было двое варот. На спецыяльным памосце расаджваліся самыя знатныя феадалы. Пад гукі труб пачынаўся турнір. І вось ужо два конныя рыцары, з коп'ямі наперавес, імкліва нясуцца з процілеглых варот насустрач адзін аднаму. Сутыкненне, удар, трэск коп'яў. Адзін з рыцараў не ўтрымаўся ў сядле і ўпаў з каня. Гэта — паражэнне. Па правілах турніру пераможца забярэ яго каня і зброю. Адна пара рыцараў змяняе іншую. Заканчваліся паядынкі, калі заставаўся адзіны пераможца, які атрымаў верх над усімі.

Забавамі феадалаў былі паляванне і піры. Паляванне на дзікіх звяроў патрабавала сілы, спрыту і храбрасці. Яно часта

заканчвалася багатymi пірамі. Падчас іх феадалаў і гасцей забаўлялі спевакі і музыканты.

6, с. 59–60

3. Быт гараджан: як жылі ўнутры каменных сцен. Багаты сярэднявечны горад звычайна акружала некалькі каменных сцен са шматлікімі вежамі. Увайсці ў яго можна было толькі праз моцныя вароты, якія ахоўваліся вартай. На ноч вароты зачынялі, падымалі перакінуты праз роў мост, вялікімі ланцугамі замыкалі вуліцы. Добрая абарона горада азначала бяспеку яго жыхароў.

У Сярэдня вякі сельскага насельніцтва было ў дзясяткі разоў больш, чым гарадскога. Горад з насельніцтвам 1000 жыхароў лічылі вялікім, а 4000—5000 і больш — велізарным. Такіх ва ўсёй Еўропе налічвалася каля 15. У іх лік уваходзілі Венецыя, Фларэнцыя, Кёльн, Прага, Лондан і некаторыя іншыя. Самым вялікім горадам быў Парыж. У канцы Сярэднявечча ў ім пражывала больш за 200 000 жыхароў.

Дамы будавалі ў два ці тры паверхі. На першым паверсе звычайна знаходзілася крама або майстэрня, склад, на другім і трэцім — жылыя пакоі. Але сонца ў іх было вельмі мала, таму што вуліцы былі вельмі вузкія.

Вуліцы гарадоў, як правіла, былі небрукаваныя. Памы і смецце скідалі ў сцёкавыя канавы або рэкі.

◀ У сярэднявечным горадзе.
Малюнак пачатку XX ст.

Чаму сярэднявечныя гарады маглі расці толькі ў вышыню?
Высокія сцены горада маглі выратаваць ад ворагаў. А ад якіх небяспек яны не маглі абараніць яго жыхароў?

Усе вуліцы сыходзіліся да цэнтральнай плошчы горада. Традыцыйна тут размяшчаўся галоўны гарадскі рынак. Тут жа сяліліся багатыя гараджане і будавалі свае палацы феадалы. На плошчы знаходзілася *ратуша*. Недалёка ад яе размяшчалася галоўная гарадская царква — *сабор*. Гэта быў самы высокі і прыгожы будынак у горадзе.

6, с. 56–59

У гарадах было шмат беднякоў, гатовых наняцца на самую брудную і цяжкую працу. На прыступках сабора прасілі міласціну скалечаныя і нямоглыя людзі.

Не раз у гарадах успыхвалі паўстанні беднякоў. Але гарадскія ўлады жорстка распраўляліся з імі і нярэдка карысталіся дапамогай суседзяў — феадалаў.

Пытанні і заданні. **1.** Вызначыце асноўныя заняткі сялян і феадалаў. Што было галоўнай крыніцай іх даходаў? **2.** Выкажыце меркаванне, чаму рыцары імкнуліся ўдзельнічаць у турнірах. Прывядзіце не менш за 3 прычыны. **3.** Якія рысы быту і жыцця гараджан адрознівалі іх ад сялян? **4.** Намалюйце прыкладны план сярэднявечнага горада. Размясціце на ім самыя важныя гарадскія аб'екты. **5.** Складзіце апавяданне «Дзень феадала», «Дзень селяніна», «Пада-рожка па сярэднявечным горадзе» (на выбар).

Знайдзіце 2—3 цікавыя факты з гісторыі аднаго з сярэднявечных гарадоў Еўропы. Выкарыстоўвайце іх пры выкананні задання **5**.

§ 7. Краіны Заходняй і Паўднёвай Еўропы

Успомніце. **1.** Калі распалася Франкская імперыя? Якія краіны ўтварыліся ў выніку яе распаду? **2.** Растлумачце значэнне паняццяў *кароль*, *імператар*, *граф*, *феадальная раздробленасць*.

Вы даведаецеся. Пасля падзелу Франкскай імперыі ўтварыліся новыя дзяржавы. Ці ўдалося ім уцалець ва ўмовах феадальнай раздробленасці? На паўднёвым захадзе Еўропы працягваліся войны, якія доўжыліся больш за сем стагоддзяў. Не гадоў, а стагоддзяў! Хто і за што ў іх змагаўся?

1. Францыя ў X—XIII стст.: ад раздробленасці да аб'яднання. У пачатку Высокага сярэднявечча Францыя распалася на мноства феадальных уладанняў. Французскі кароль

▲ Еўропа ў Высокім сярэднявеччы.
 Знайдзіце на карце ўладанні англійскага караля ў Францыі.

валадаў толькі землямі вакол сталіцы — Парыжа і горада Арлеана. Іх называлі «Востраў Францыя», таму што з усіх бакоў яны былі акружаны вялікімі ўладаннямі буйных феодалаў. Герцагі і графы Нармандыі, Бургундыі, Шампані, Анжу былі багацейшыя і мацнейшыя за караля і не падпарадкоў-

валіся яму. Часам яны пачыналі міжусобныя войны на землях самога караля.

? *Чаму кароль мог праехаць з Парыжа ў Арлеан толькі ў суправаджэнні ўзброенага атрада?*

Аднак, не маючы рэальнай улады над усёй краінай, французскі кароль тым не менш быў найвышэйшай асобай у дзяржаве. Яго падтрымлівала царква. Кароль прызнаваўся ўсімі феодаламі як галоўнакамандуючы войскам краіны, вярхоўны суддзя.

У пачатку XII ст. улада каралёў Францыі стала ўзмацняцца. Кароль *Людовік VI* павёў рашучую барацьбу супраць свавольства ўласных васалаў. Ён умацаваў сваю сталіцу Парыж і арганізаваў добрае войска. Разграміўшы непакорлівых васалаў, кароль Людовік VI стаў гаспадаром на сваіх землях.

Цяпер можна было думаць пра пашырэнне каралеўскіх уладанняў за кошт зямель буйных феодалаў. Наступныя каралі аб'ядноўвалі вакол «вострава Францыі» ўсё новыя тэрыторыі.

Але ў сярэдзіне XII ст. каралём Англіі стаў буйны французскі феодал граф Анжу, герцаг Нармандыі і Аквітаніі *Генрых Плантагенет*. Ён атрымаў англійскі трон, бо яго маці была дачкой памерлага караля Англіі. Так у Францыі вялікія тэрыторыі аказаліся пад уладай англійскага караля.

Французскім каралям прыйшлося адваёўваць гэтыя ўладанні *Плантагенетаў*. У пачатку XIII ст. кароль *Філіп II Аўгуст* пашырыў свае ўладанні амаль у чатыры разы. Пад уладай англічан заставалася толькі невялікая частка французскіх зямель. І паступова адбывалася аб'яднанне ўсёй

Каранацыя Філіпа II Аўгуста. ▶
Сярэднявечная мініяцюра

▲ Атон I з жонкай.
Сярэднявечная скульптура

краіны пад уладай французскіх каралёў.

2. Узнікненне Свяшчэннай Рымскай імперыі. Свяшчэнная Рымская імперыя ў Высокім сярэднявеччы. У X ст. у Германіі ўлада каралёў была моцнай, яны з'яўляліся гаспадарамі на сваіх вялікіх землях. Германскі кароль *Атон I* стварыў моцнае войска і разграміў качэўнікаў-венграў, пасля падпарадкаваў славян, якія жылі паміж рэкамі Эльба і Одэр. Ён усталяваў сваю ўладу і ў раздробленай Паўночнай Італіі. У выніку Германія стала вялікай і магутнай дзяржавай. Атон I хацеў, каб яго лічылі галавой усіх правіцеляў Еўропы. Але для гэтага яму трэба было стаць вышэй за іншых каралёў, атрымаць тытул імператара.

У **962 г.** папа рымскі ўсклаў на Атона I імператарскую карону. Так у Заходняй Еўропе з'явілася *Свяшчэнная Рымская імперыя*. Яе цэнтрам была Германія, і тытул імператара атрымлівалі германскія каралі. Акрамя Гер-

◀ Карона Свяшчэннай Рымскай імперыі

маніі і Паўночнай Італіі, з цягам часу часткай імперыі сталі землі Швейцарыі, Чэхіі, Нідэрландаў.

 Знайдзіце агульнае ў дзейнасці Карла Вялікага і Атона I.

Але з XII ст. улада германскіх каралёў-імператараў пачала слабець. Нямецкія феадалы вялі войны на землях славян, а пазней і ў Балтыі. Жыхары багатых гарадоў Італіі не хацелі дзяліцца даходамі з нямецкімі заваёўнікамі і падымалі паўстанні. Германскія каралі, каб каранаванца ў Рыме як імператары, павінны былі ажыццяўляць паходы за Альпы і зноў заваёўваць Італію. За ўдзел у войнах нямецкія феадалы атрымлівалі новыя землі і правы. Гэта ўмацоўвала іх самастойнасць і аслабляла ўладу каралёў-імператараў. Германія стала феадальна раздробленай краінай.

3. Краіны Пірэнейскага паўвострава. Рэканкіста. У X ст. на Пірэнейскім паўвостраве ўжо два стагоддзі ішла бязлітасная вайна паміж арабамі-мусульманамі і еўрапейцамі-хрысціянамі.

 У пачатку VIII ст. амаль увесь Пірэнейскі паўвостраў быў заваяваны арабамі. Апошнія атрады з мясцовых жыхароў адышлі на поўнач. Яны здолелі ўмацавацца толькі ў горных раёнах Пірэнеяў. Адсюль еўрапейцы вялі наступ на поўдзень краіны.

Гэта вайна — *Рэканкіста* (па-іспанску — адваяванне) — вялася еўрапейцамі-хрысціянамі за адваяванне захопленай арабамі-мусульманамі тэрыторыі Пірэнейскага паўвострава. Вайна доўжылася больш за сем стагоддзяў. Рымскія папы не аднойчы заклікалі хрысціян да паходаў супраць арабаў на Пірэнейскім паўвостраве. У Рэканкісце, акрамя мясцовага насельніцтва, часам удзельнічалі французскія, нямецкія, італьянскія рыцары.

У ходзе Рэканкісты ўтварыліся каралеўствы *Кастылія, Арагон, Партугалія*. Яны ўступалі ў саюзы паміж сабой, каб сумесна змагацца з мусульманамі.

? *Знайдзіце гэтыя дзяржавы на карце (с. 46).*

6, с. 91–93

У пачатку XIII ст. адбыўся вырашальны пералом у вайне. У 1212 г. войскі пірэнейскіх каралеўстваў і атрадаў еўрапейскіх рыцараў ушчэнт разграмілі арабаў. Да сярэдзіны XIII ст. большая частка паўвострава была адваявана хрысціянамі. Толькі на поўдні засталася невялікая дзяржава арабаў.

◀ Бітва пры Лас-Навас-дэ-Талоса ў 1212 г. *Карціна XIX ст.*

На карціне адлюстраваны вырашальны момант бою, калі пад націскам арабскага войска рыцары сталі адступаць. Кароль Кастыліі вырашыў загінуць у баі, але не здавацца. Падумаўце, як адбілася яго рашэнне на выніку бітвы.

Пытанні і заданні. **1.** Складзіце план пункта 1 «Францыя ў X—XIII стст.: ад раздробленасці да аб'яднання». **2.** Параўнайце ўладанні французскага і англійскага каралёў у Францыі, выкарыстоўваючы карту на с. 46. Як змяняліся іх памеры ў XII — пачатку XIII ст.? Пры адказе выкарыстоўвайце карту атласа. **3.** Выкажыце меркаванне, чаму завяршэнне Рэканкісты стала магчымым толькі ў канцы XV ст. **4.** Дапоўніце лагічны ланцужок: імкненне да захопу новых зямель — ? — ? — ? — аслабленне ўлады германскіх імператараў.

§ 8. Англія і краіны Скандынавіі ў X—XIII стст.: новыя дзяржавы Еўропы

Успомніце. 1. З дапамогай карт (форзац 1, с. 11) вызначыце, якія плямёны рассяліліся на тэрыторыі Брытаніі падчас Вялікага перасялення народаў.
2. Што азначае выраз «Васал майго васала — не мой васал»?

Вы даведаецеся. Гэтыя ваяўнічыя чужынцы заўсёды прыплывалі на караблях з драўлянай галавой дракона. Нават упамінанне пра гэтых людзей выклікала страх у жыхароў многіх краін Еўропы. Еўрапейцы былі зацікаваныя: «Хто гэтыя людзі, з якой яны краіны? За якія грахі Гасподзь наслал іх на нас?» Дык хто ж гэтыя грозныя людзі на караблях? Які след яны пакінулі ў гісторыі?

1. Паходы нарманаў: вікінгі — пагроза Еўропы. У паўночнай частцы Еўропы жылі германскія плямёны — продкі цяперашніх нарвежцаў, шведаў і датчан. У Заходняй Еўропе іх называлі *нарманамі* — «паўночнымі людзьмі». Яшчэ ў канцы VIII ст. правадары і знатныя нарманы збіралі дружыны і адпраўляліся ў паходы на прыбярэжныя раёны краін Еўропы. Устойлівыя і пласкадонныя, з мелкай пасадкай, караблі-дракары нарманаў лёгка слізгалі і па морах, і па рэках. Напады заўсёды былі раптоўныя, яны наводзілі жах на мясцовых жыхароў.

Адкрыцці нарманаў

Нарманы былі ўмелымі мараплаўцамі. Часцей за ўсё нарманскія караблі плавалі ўздоўж берага, каб лёгка схавацца ад штурму. Але здараліся і працяглыя плаванні па акіяне. У канцы IX ст. нарманы адкрылі Ісландыю. На іх мове гэта назва азначала «Краіна льдоў». Праз сто гадоў нарманы адкрылі «Зялёную краіну» — Грэнландыю. А каля 1000 г. грэнландскі пасяленец Лейв Шчаслівы накіраваўся на сваім караблі далёка на паўднёвы захад. Ён дасягнуў пакрытай лясамі цёплай краіны, дзе рос вінаград. Лейв назваў гэты край «Краінай вінаграду» — Вінландам. Гэта быў востраў Ньюфаўндленд каля ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі.

Што дапамагала нарманам здзяйсняць такія доўгія і небяспечныя плаванні?

6, с. 80–82

Удзельнікі гэтых паходаў называлі сябе *вікінгамі*. Пры спадарожным ветры караблі вікінгаў дасягалі берагоў Англіі, Францыі, Германіі, Польшчы і Русі ўсяго за 3—4 дні. Яны дабіраліся нават да Іспаніі, Італіі, Візантыі, арабскіх дзяржаў.

Пасля паходу большасць нарманаў з багатай здабычай вярталася дадому. Але некаторыя з іх сяліліся ў Еўропе на землях, падобных на іх суровы край.

У пачатку X ст. нарманы пасяліліся на поўначы Францыі. Гэта вобласць атрымала назву Нармандыя. Неўзабаве нарманы прынялі хрысціянства, асвоілі французскую мову і мясцовы лад жыцця.

Як вы думаеце, чаму нарманы прынялі французскую мову, норавы і звычаі, а не французы — нарманскую мову, традыцыі і норавы?

2. Дзяржавы Скандынавіі. Паходы нарманаў узбагацілі знаць, прывялі да ўзмацнення правадыроў і дружыннікаў. З’явілася няроўнасць у грамадстве. У выніку ў IX—X стст. узніклі скандынаўскія каралеўствы — *Нарвегія, Данія і Швецыя*. Цяпер правадыры і знаць сталі феодаламі, атрымлівалі даходы з залежных сялян і не жадалі рызыкаваць жыццём у доўгіх паходах. У скандынаўскіх дзяржавах было прынята хрысціянства.

▲ Вікінг

Прасачыце па карце 1 (форзац 1) маршруты паходаў нарманаў (вікінгаў).

У XI ст. Данія, Швецыя і Нарвегія пачалі барацьбу за вяршэнства ў Паўночнай Еўропе. Перамаглі дацкія каралі. Кароль *Канут Вялікі* ў тым жа XI ст. дасягнуў вяршыні магутнасці і стаў каралём Нарвегіі, Швецыі і нават Англіі. Але пасля яго смерці дзяржава распалася.

3. Нарманскае заваяванне Англіі. Каралеўская ўлада.

За сваю гісторыю Брытанскія астравы падвяргаліся многім нашэсцям.

У Раннім сярэднявеччы на востраве Вялікабрытанія англы і саксы стварылі сем сваіх каралеўстваў. Яны ваявалі адзін з адным, а затым і з новымі заваёўнікамі — нарманамі. Толькі ў пачатку Высокага сярэднявечча англасаксонскія каралеўствы былі аб'яднаны ў адну дзяржаву — Англію.

У **1066 г.** на брытанскую зямлю прыйшлі новыя заваёўнікі з поўначы Францыі — з Нармандыі. У бітве пры Гастынгсе іх цяжкая конніца разбіла пяхоту англасаксаў. Англійскі кароль загінуў у баі. Новым каралём Англіі стаў герцаг Нармандыі — *Вільгельм I Заваёўнік*.

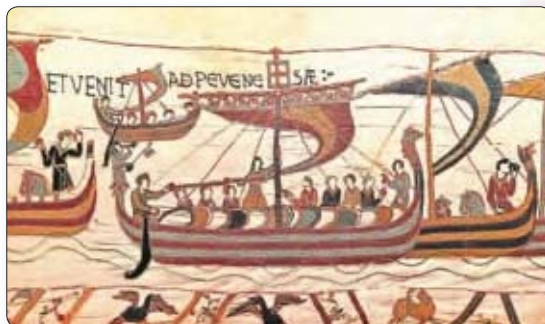
У XI ст. каралеўская ўлада ў Англіі была мацнейшая, чым у іншых краінах Еўропы. Каралю падпарадкоўваліся ўсе англійскія феадалы. Кожны з іх даваў манарху клятву вернасці. Для караля не дзейнічала феадальнае правіла «васал майго васала — не мой васал». У Англіі хутка зацвердзіўся феадалізм. Быў праведзены перапіс насельніцтва. Пры гэтым многія свабодныя сяляне патрапілі ў спісы залежных людзей.

Знайдзіце адрозненні ў адносінах паміж феадаламі ў Англіі і іншых еўрапейскіх краінах.

Караблі вікінгаў на габелене ▶ з Байе. На доўгім габелене вытканы сцэны з гісторыі паходу Вільгельма Заваёўніка ў Англію. Даўжыня габелена каля 70 м.

Чым прыводзіліся ў рух гэтыя караблі? Для чаго пры гэтым выкарыстоўвалася спецыяльнае вясло?

▲ Кароль Іаан Безземельны падпісвае Вялікую хартыю вольнасцей. *Карціна XIX ст.*

▲ Англійскі парламент.
Сярэднявечная мініяцюра

4. Войны англійскіх каралёў.

У сярэдзіне XII ст. англійскія каралі мелі вялікія ўладанні і ў Францыі. Яны хацелі далучыць астатнія французскія землі і стаць яшчэ і каралямі Францыі. Таксама каралі Англіі імкнуліся заваяваць суседнія краіны Уэльс, Шатландыю і Ірландыю. Здаўна ў гэтых краінах пражывалі кельцкія народы. У выніку доўгіх войнаў Уэльс быў заваяваны. У Ірландыі англічанам удалося захапіць толькі ўсходнія землі. Смелыя і мужныя шатландцы адстаялі сваю свабоду.

5. Узнікненне парламента. Англійскія каралі вялі частыя войны. Гэта патрабавала вялікіх выдаткаў. Каралі павялічвалі падаткі і жорстка распраўляліся з незадаволенымі. Гараджане пакутавалі ад падаткаў, рыцары — ад самавольства караля. Першымі паўсталі буйныя феодалы. Іх падтрымалі рыцары і гараджане. У 1215 г. паўстанцы перамаглі і прымусілі караля Іаана Безземельнага падпісаць дагавор — *Вялікую хартыю вольнасцей*.

У ёй кароль зацвердзіў усе патрабаванні паўстанцаў. Цяпер ён

не мог адвольна ўводзіць падаткі і пошліны. Аднак каралі не хацелі выконваць хартыю. Успыхнула новае паўстанне, і кароль зноў пацярпеў паражэнне. Але паўстанцам была неабходна падтрымка насельніцтва. У 1265 г. пераможцы склікалі сход, у які ўвайшлі прадстаўнікі ад буйных феадалаў, духавенства, рыцараў і гараджан.

З прычыны таго, што на сходзе саслоўяў абмяркоўвалі пытанні жыцця краіны і спрачаліся, яго сталі называць *парламантам* (слова «гаварыць» на французскай мове гучыць як «парле»). Неўзабаве ўлада караля была адноўлена. Але з гэтага часу парламент стаў склікацца рэгулярна. Ён ператварыўся ў сталую дзяржаўную ўстанову. Падаткі ў Англіі ўводзіліся са згоды парламента.

? *Дакажыце сказамі з тэксту, што ўлада караля ў Англіі была абмежавана.*

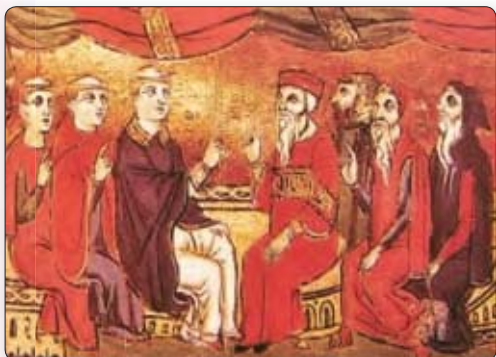
Пытанні і заданні. **1.** Выкажыце меркаванне, чым былі выкліканы паходы нарманаў. Якія землі падвергліся іх набегам? Чаму гэтыя набегі спыніліся? **2.** Складзіце спіс змен у Англіі пасля нарманскага заваявання. Якія з іх вы лічыце самымі значнымі? **3.** Складзіце план пункта «Узнікненне парламента». **4.** Прадстаўнікі якіх саслоўяў уваходзілі ў англійскі парламент? Якія пытанні яны маглі вырашаць?

§ 9. Каталіцкая царква

Успомніце. **1.** Дзе і калі ўзнікла хрысціянства? **2.** Хто ўзначальваў хрысціянскую царкву на захадзе Еўропы?

Вы даведаецеся. У Высокім сярэднявеччы папы рымскія сталі самымі магутнымі людзьмі ў Заходняй Еўропе. Чаму ж іх баяліся не паслухацца нават каралі? І чаму рыцары, пакінуўшы свае лютыя міжусобіцы, рушылі на заваяванне далёкай Палесціны?

1. Раздзяленне хрысціянскай царквы. Як вы ўжо ведаеце, тэрыторыя Заходняй Рымскай імперыі ў канцы V ст. была захоплена варварамі. Візантыя ж адбіла іх напады.

◀ Багаслоўская спрэчка католікаў і праваслаўных. *Мініяцюра XIII ст.*

Многія з варварскіх народаў прынялі хрысціянства. Гэта рэлігія ўмацоўвала свае пазіцыі ў Еўропе. Аднак паступова пачаўся падзел хрысціянскай царквы на ўсходнюю і заходнюю.

Паміж жыхарамі Заходняй Еўропы і Візантыі паступова расла непрыязнасць. Яна выражалася і ў тым, што яны абвінавачвалі адзін аднаго ў няправільнай веры ў Бога. На самай справе яны па-рознаму разумелі некаторыя палажэнні хрысціянскага вучэння.

Візантыйцы не лічылі варвараў, якія аселі на землях былой Заходняй Рымскай імперыі, пераемнікамі велічы Рыма. Для іх гэтыя людзі заставаліся грубымі, неадукаванымі, крыважэрнымі дзікунамі. Не іх, а сябе візантыйцы называлі «рамеямі» (рымлянамі). Заходнія еўрапейцы ў сваю чаргу адклікаліся пра жыхароў Візантыі як пра распешчаных людзях, якія жывуць у багацці. А яно, быццам, дасталося ім незаслужана, паколькі не было здабыта з мячом у руках.

Адрозненне заключалася ў разуменні палажэння аб Тройцы. На Усходзе лічылі, што Святы Дух зыходзіць толькі ад Бога Айца, а на Захадзе — што ад Бога Айца і ад Бога Сына.

Хрысціянскі Захад узначальваў папа рымскі, які з часам стаў лічыць сябе ўладыкам усяго хрысціянскага свету. Папы зацвердзіліся як свецкія ўладары папскай дзяржавы ў Італіі. На хрысціянскім жа Усходзе існавала ўяўленне аб роўнасці паміж сабой усіх патрыярхаў, якія ўзначальвалі царквы. Таму прэтэнзіі рымскіх пап на ўладу над сабой усходнія хрысціяне адхілялі.

Супярэчнасці абвастрыліся яшчэ больш, калі хрысціянства сталі прымаць славянскія народы. Бо паўстала пытанне: ці прызнаюць яны кіраўніком царквы папу рымскага?

Супярэчнасці паміж хрысціянамі Заходняй Еўропы і Візантыі прывялі да канчатковага царкоўнага расколу. У **1054 г.** паслы рымскага папы абвясцілі праклён — анафему — канстанцінопальскаму патрыярху і ўсім хрысціянам, якія не прызнавалі над сабой царкоўную ўладу Рыма. У адказ на гэта канстанцінопальскі патрыярх наклаў анафему на папскіх паслоў. Гэтыя падзеі аформілі канчатковы падзел хрысціянства на заходнюю і ўсходнюю часткі. Заходнюю царкву сталі называць *каталіцкай* (гэта значыць «усяленскай»). Католікамі сталі жыхары Заходняй Еўропы.

Ва Усходнюю царкву, якая атрымала назву *праваслаўнай* (гэта значыць «правільнай веры»), увайшлі канстанцінопальскі, іерусалімскі, александрыйскі і антыяхійскі патрыярхаты. У выніку праваслаўнымі хрысціянамі сталі грэкі, грузіны, сірыйцы і іншыя народы. Праваслаўнымі сталі і некаторыя славянскія народы, якія прынялі хрысціянства ад візантыйскіх свяшчэннікаў: балгары, сербы, усходнія славяне.

2. Рымскія папы — уладыкі Заходняй Еўропы. У Высокім сярэднявеччы каталіцкая царква пачала хутка багацець і ўзмацняцца. Усе вернікі выплачвалі дзесяціну, плацілі за царкоўныя абрады. Каралі і феодалы даравалі царкве землі разам з сялянамі.

У Высокім сярэднявеччы ўлада каралёў аслабла. Ва ўмовах феадальнай раздробленасці папы рымскія сталі ўладарамі Заходняй Еўропы. Бо там усе хрысціяне належалі да адной царквы і абавязаны былі выконваць заповедзі Хрыста. Галавой каталіцкай царквы лічыўся папа рымскі. І гэта дазваляла папам умешвацца ў справы каралёў.

Вяршыняй магутнасці папства стала XIII ст. Папа рымскі *Інакенцій III* (1198—1216) здолеў падпарадкаваць сабе манархаў

многіх краін Заходняй Еўропы. Сваёй уладай ён мог забараніць вайну або заклікаць да вайны супраць непакорных каралёў або людзей іншага веравызнання.

6, с. 72–75

▲ Інакенцій III адлучае ад царквы ерэтыкоў у Францыі і адпраўляе на іх крыжакоў. *Сярэднявечная мініяцюра*

У Сярэднія вякі ўсе людзі верылі ў Бога. Тых, чые погляды разыходзіліся з вучэннем царквы, называлі *ерэтыкамі*. Для барацьбы з імі папы ў XIII ст. стварылі спецыяльнае расследаванне і суд — *інквізіцыю*. Западозраных у справах або намерах супраць царквы саджалі ў турмы, катавалі, каб атрымаць доказы іх віны. І многія невінаватыя людзі прызнаваліся ў тым, чаго ніколі не рабілі. Ерэтыкоў, якія не раскаяліся, інквізіцыя адлучала ад царквы, а прадстаўнікі ўладаў публічна спальвалі іх на вогнішчах.

3. Крыжовыя паходы. Папы рымскія неаднаразова забаранялі міжусобныя войны паміж феодаламі, але тыя працягвалі ваяваць адзін з адным. І тады царква вырашыла накіраваць ваяўнічых феодалаў за межы Еўропы — на мусульман. Гэта былі людзі іншай веры, хрысціяне называлі іх «нявернымі».

У той час Палесціна з горадам Іерусалімам знаходзілася пад уладай мусульман. У гэтым горадзе быў раскрыжаваны

▲ Крыжовыя паходы ў XI—XII стст.

Ісус Хрыстос, там знаходзілася хрысціянская святыня — Гроб Гасподні. У 1095 г. Папа Урбан II заклікаў хрысціян узяцца за зброю і вызваліць хрысціянскую святыню ад мусульман. Ён абвясціў, што трэба дапамагчы і праваслаўным хрысціянам, якія пацярпелі ад «няверных». Гэта прывяло б і да распаўсюджвання ўлады пап на новыя краіны.

? *Жыхары якіх краін Заходняй Еўропы ўдзельнічалі ў крыжовых паходах? Пры адказе выкарыстоўвайце карту вышэй.*

Так быў пакладзены пачатак паходам еўрапейцаў на Усход. Іх удзельнікі насілі на вопратцы крыжы, таму іх называлі *крыжакамі*, а войны — *крыжовымі паходамі*.

◀ Крыжакі ў баі з мусульманамі.
Мініяцюра XIII ст.

Па якіх прыметах вы вызначылі,
дзе на ілюстрацыі намалюваны
крыжакі, а дзе — мусульмане?

6, с. 72–75

Першы з іх пачаўся ў **1096 г.** Пасля цяжкіх баёў крыжакі прарваліся да Іерусаліма. Летам **1099 г.** пасля асады яны штурмам захапілі горад. Крыжакі ўчынілі страшную разню, забіваючы і мужчын, і жанчын, і старых, і дзяцей.

Як вы думаеце, якія хрысціянскія заповедзі парушалі крыжакі? Ці лічылі яны гэта грахам?

У выніку першага крыжовага паходу ў Палесціне і Сірыі былі створаны дзяржавы крыжакоў. У іх феадалы ўсталявалі звыклія парадкі і звычаі. Важную ролю ў дзяржавах адыгрывалі *духоўна-рыцарскія ордэны*. Самымі вядомымі сталі ордэны *гаспітальераў, тампліераў і тэўтонаў*.

На чале ордэна стаяў вялікі магістр. Яму беспярэчна падпарадкоўваліся манахі-рыцары. Яны паходзілі з феадалаў і называлі сябе «братамі-рыцарамі». Галоўнай сваёй задачай яны лічылі ўзброеную барацьбу з «нявернымі».

◀ Гаспітальеры.
Малюнак сучаснага мастака

Мусульмане не змірыліся са стратамі і пачалі адваёўваць захопленыя тэрыторыі. У 1187 г. яны вярнулі сабе Іерусалім дзякуючы арміі егіпецкага правіцеля Саладзіна. Папы рымскія заклікалі еўрапейцаў да новых крыжовых паходаў. Усяго такіх паходаў на Усход было восем. Але яны ўжо не маглі спыніць наступ мусульман.

Да канца XIII ст. крыжакі былі выгнаны з Палесціны. Хрысціянскія святыні зноў апынуліся ў руках мусульман. Крыжовыя паходы прывялі да гібелі многіх людзей, яны значна ўзмацнілі рэлігійную варожасць паміж людзьмі рознай веры. У Еўропе ж паступова заціхлі феадальныя міжусобіцы, настаў час дзяржаў з моцнай каралеўскай уладай.

Пытанні і заданні. 1. Назавіце прычыны раздзялення хрысціянскай царквы на праваслаўную і каталіцкую. 2. Складзіце план пункта «Рымскія папы — уладыкі Заходняй Еўропы». 3. Назавіце прычыны крыжовых паходаў. Якія наступствы мелі крыжовыя паходы для заходніх еўрапейцаў і мусульман? 4. Нанясіце на стужку часу ў сшыткі даты асноўных падзей. Раствлумачце, як гэтыя падзеі звязаны паміж сабой. 5. Пералічыце, з чым пазнаёміліся еўрапейцы падчас крыжовых паходаў у краінах Усхода. Падрыхтуйце кароткае паведамленне, як гэта паўплывала на жыццё сярэднявечнай Еўропы. Выкарыстоўвайце дадатковую інфармацыю.

§ 10. Заходнееўрапейская культура Высокага сярэднявечча

Успомніце. Чаму культура Візантыі Ранняга сярэднявечча значна апырэджвала культуру Заходняй Еўропы?

Вы даведаецеся. З «цёмных вякоў» Ранняга сярэднявечча Заходняя Еўропа здзейсніла імклівы рывок у развіцці культуры. Тое, што раней лічылася непатрэбным людзям, стала каштоўным і неабходным. Чаму ж адбыліся такія змены?

1. Прычыны пад'ёму культуры ў Заходняй Еўропе. У перыяд Ранняга сярэднявечча культура Заходняй Еўропы перажывала заняпад. Апусцелі гарадскія тэатры, амфітэатры,

▲ Настаўнік і вучні.
Сярэднявечная мініяцюра

цыркі. Людзям было не да відовішчаў, яны клапаціліся пра тое, як выжыць у тыя суровыя часы. У пачатку Сярэднявечча ў Заходняй Еўропе нават каралі не ўмелі ні чытаць, ні пісаць.

Галоўнай захавальніцай культуры заставалася хрысціянская царква. Свяшчэннікі і манахі былі самымі адукаванымі людзьмі. Без ведання лацінскай і грэчаскай моў нельга было чытаць Біблію і праводзіць набажэнствы. Без ведання астраноміі немагчыма было вылічваць даты хрысціянскіх свят, без ведання архітэктурны — пабудавать храм.

Таму царква захоўвала і берагла антычныя веды.

У X—XIII стст. узрасла цікавасць да адукацыі і навук. Галоўнымі цэнтрамі культуры сталі гарады, бо для развіцця рамяства і гандлю былі неабходны новыя веды. Гарадам і каралеўскай уладзе патрэбны былі адукаваныя людзі. Гараджанам — для таго, каб весці гандлёвыя справы, арганізоўваць жыццё горада, адстойваць свае правы. Каралям — для таго, каб мець у дзяржаве падрыхтаваных суддзяў, знаўцаў закону — *юрыстаў*.

2. Развіццё адукацыі. Узнікненне ўніверсітэтаў. Уменняў чытаць, пісаць і лічыць было мала, каб стаць добрым юрыстам, урачом, багасловам. Таму ў Высокім сярэднявеччы з'явіліся першыя вышэйшыя навучальныя ўстановы — *універсітэты* (у перакладзе з латыні — агульнасць, аб'яднанне). Першы ўніверсітэт з'явіўся ў 1088 г. у горадзе Балоння на поўначы Італіі.

Выкладанне ва ўніверсітэтах вялося на лацінскай мове. Таму студэнты, вывучыўшы латынь, маглі вучыцца і жыць у розных еўрапейскіх краінах.

Самымі вядомымі былі ўніверсітэты Парыжа, Оксфарда, Кембрыджа, Балонні. Універсітэты з'яўляліся супольнасцю настаўнікаў — *прафесараў* і навучэнцаў — *студэнтаў*.

Ва ўніверсітэтах студэнтаў навучалі граматыцы, арыфметыцы, геаметрыі, астраноміі, музыцы, умению спрацаца. Усяму гэтаму вучылі на падрыхтоўчым факультэце. Пасля можна было выбіраць спецыяльнасць юрыста, урача, багаслова на адным з трох факультэтаў: юрыдычным, медыцынскім, багаслоўскім. Заняткі вяліся ў форме лекцый. Прафесар чытаў студэнтам кнігу. Падчас чытання ён тлумачыў незразумелыя словы і сэнс найбольш цяжкіх сказаў. Студэнты слухалі і запісвалі яго словы.

Яшчэ адной формай заняткаў былі паядынкі на словах — дыспуты. У іх выпрацоўвалася ўменне спрацаца. Такія спрэчкі вучылі студэнтаў правільна выкладаць свае думкі, даказваць сваю правату.

3. Развіццё навуковых ведаў.

У XII—XIII стст. сярод выкладчыкаў універсітэтаў вяліся спрэчкі аб спосабах доказу ісціны або на аснове веры ў Бога, або на аснове эксперыментальнага даследавання. Адны лічылі, што пры доказе трэба

6, с. 44–46

Сход прафесараў ▶
Парыжскага ўніверсітэта.
Мініяцюра XVI ст.

6, с. 96-99

◀ Роджэр Бэкан. *Малюнак мастака XIX ст.*

спасылацца на царкоўных пісьменнікаў або Біблію. Другія выкладчыкі меркавалі, што трэба давяраць уласным ведам, розуму і вопыту.

У XIII ст. вядомым вучоным быў прафесар **Роджэр Бэкан**. Ён выкладаў ва ўніверсітэтах Парыжа і Оксфарда.

Бэкан вывучаў матэматыку, якую лічыў патрэбнай для доказу ісціны. Ён вучыў сваіх студэнтаў, што веды абавязкова павінны пацвярджацца вопытам. Гэта ідэя стала асновай усёй сучаснай навукі.

З сачыненняў Роджэра Бэкана

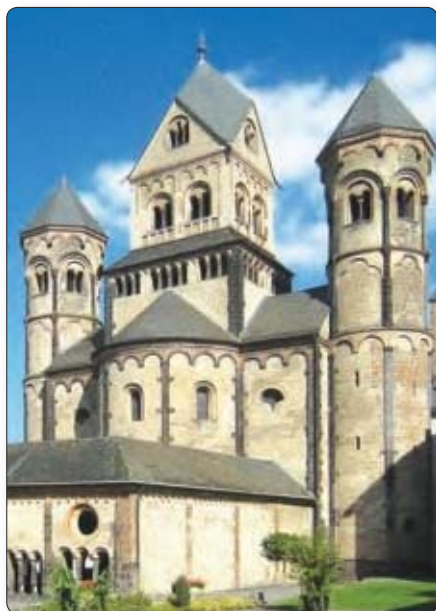

Каб рабіць дабро, трэба яго ведаць, каб пазбягаць зла, трэба яго адрозніваць. Пакуль доўжыцца невуцтва, чалавек не знаходзіць сродкаў супраць зла... Няма небяспекі большай за невуцтва.

У Высокім сярэднявеччы пашырыліся геаграфічныя ўяўленні еўрапейцаў, іх веды пра жыццё іншых народаў. У XIII ст. венецыянскі купец **Марка Пола** здзейсніў шматгадовае падарожжа ў Кітай і Цэнтральную Азію. Вярнуўшыся, ён напісаў пра гэта «Кнігу цудаў свету», дзе распавёў пра жыццё і звычаі многіх народаў Усходу.

4. Новая архітэктур. У Высокім сярэднявеччы ў Заходняй Еўропе разгарнулася шырокае будаўніцтва. Сярэднявечныя дойдзі ўнеслі шмат новага ў архітэктурную і тэхнічную каменную будаўніцтва. Самымі буйнымі і прыгожымі пабудовамі былі храмы, манастыры, замкі.

Жыхары Заходняй Еўропы былі веруючымі. Таму самымі важнымі пабудовамі з'яўляліся храмы.

▲ Царква раманскага стылю ў Магдэбургу. XII ст.

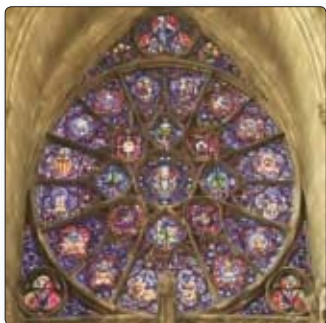

▲ Гатычны сабор у Рэймсе. XIII ст.

Яны велічна ўздымаліся над зямлёй падобна магутным крэпасцям з грознымі вежамі. Цяжкія скляпенні абапіраліся на сцены. І таму сцены рабілі вельмі тоўстымі і трывалымі з малой колькасцю вокнаў. Будынак здаваўся цяжкім і прысадзістым, нягледзячы на свае вежы. Унутры храмаў сцены афарбоўваліся ў цёмныя колеры, у паўзмроку мігцелі свечкі. Пазней гэты стыль архітэктуры назвалі *раманскім* (ад лацінскага слова «Рома» — Рым).

Але ў XII ст. архітэктары вынайшлі каркас — унутраную трывалую канструкцыю будынка. Цяпер для ўзвядзення высокіх будынкаў ужо не былі патрэбны тоўстыя магутныя сцены. Цяжар зводу будынка падтрымліваўся апорнымі слупамі.

Храмы сталі намнога вышэйшыя. І галоўнае, з'явілася магчымасць рабіць у сценах вялікія і высокія стрэлападобныя

◀ Сярэднявечныя вітражы. Гатычная ружа.
Сабор у Рэймсе

вокны з вітражамі (выявамі з каляровага шкла). Яны напаяўнялі храмы рознакаляровымі блікамі і таямнічай гульнёй ценяў. Пазней гэты стыль архітэктурны назвалі *гатычным*.

У многіх гатычных храмах было круглае акно з вітражом, на якім быў створаны вобраз гатычнай ружы.

5. Літаратура: рыцар ці працаўнік? У Высокім сярэднявеччы было створана шмат літаратурных твораў. Іх аўтары — выхадцы са свяшчэннікаў, рыцараў і гараджан. Сяляне свае песні і апавяданні вусна перадавалі з пакалення ў пакаленне.

Асаблівага росквіту ў Высокім сярэднявеччы дасягнула *рыцарская літаратура*. У творах паэтаў-рыцараў галоўным быў вобраз ідэальнага рыцара. Яго малявалі моцным, адважным, справядлівым, верным свайму сеньёру і сваім ідэалам. Адна з самых папулярных паэм «*Песня пра Раланда*». У ёй услаўлялася вернасць абавязку і каралю.

Пяру французскага паэта-рыцара належаць такія вершы: «Ах! Трэба біцца сотнямі, тысячамі, каб потым нас уславілі ў паэмах. Рагі, барабаны, сцягі і сцяжкі, коні чорныя і белыя... мне падабаецца, калі скакуны гоняць людзей і жывёлу...»

Як вы думаеце, чаму гараджанам і сялянам не магло падабацца такое стаўленне рыцараў да вайны?

У *гарадской літаратуры* высмейваліся чалавечыя заганы багатых і знатных людзей. Паэты і пісьменнікі з гараджан асуджалі вайну. Таму ў іх творах рыцар паказваўся як фанабэрысты чалавек, які не ўмее працаваць. Гараджане

складалі таксама кароткія смешныя апавяданні ў вершах. У іх усхваляліся кемлівасць і знаходлівасць простага чалавека.

Пытанні і заданні. **1.** Чым быў выкліканы культурны ўздым у Заходняй Еўропе ў Высокім сярэднявеччы? **2.** Чаму і як вучылі ў сярэднявечных універсітэтах? **3.** Пералічыце адметныя рысы раманскага і гатычнага стыляў. **4.** Хто і чаму былі галоўнымі героямі рыцарскай і гарадской літаратуры?

Знайдзіце 2—3 цікавыя факты пра адзін з еўрапейскіх сабораў Высокага сярэднявечча. Прадстаўце іх аднакласнікам.

§ 11. Візантыя ў X—XIII стст.: веліч і заняпад

Успомніце. **1.** Чаму ў Раннім сярэднявеччы Візантыя з'яўлялася галоўным цэнтрам культуры ў Еўропе? **2.** Як змянілася тэрыторыя Візантыі ў часы імператара Юстыніяна?

Вы даведаецеся. Візантыйская імперыя не аднойчы падвяргалася нападам. У цяжкіх войнах яна несла страты. Але часам удавалася і адваёваць ранейшыя ўладанні. Аднак не толькі войны аслабілі вялікую дзяржаву. Як магло здарыцца, што «горад Канстанціна» стаў сталіцай не візантыйцаў-рамеяў, а нейкіх «лацінян»?

1. Чаму Візантыя слабела? У Раннім сярэднявеччы Візантыя славілася магутнасцю, але пасля хутка страціла яго. У пачатку Высокага сярэднявечча імператары паспрабавалі аднавіць былую веліч Візантыі. На мяжы X—XI стст. імператар *Васіль II* заваяваў Балгарыю. Зноў увесь Балканскі паўвостраў аказаўся пад уладай Візантыі. Імперыя вярнула сабе частку Сірыі, астравы Кіпр і Крыт, яе ўладу прызналі правіцелі Арменіі і Грузіі.

Але ўжо ў другой палове XI ст. краіна ледзьве стрымлівала націск з усходу качэўнікаў-туркаў, якія стварылі сваю дзяржаву ў Малой Азіі. Толькі дапамога крыжакоў выратавала Візантыю. Але крыжакі засталіся ў Палесціне і Сірыі

◀ Візантыйскія
воіны.
*Візантыйская
мініяцюра X ст.*

і не збіраліся вяртаць візантыйцам гэтыя землі. Безупынных войны і нашэсці аслаблялі дзяржаву.

Улада імператара была няўстойлівай. Вакол трона ішла пастаянная барацьба. Загаворы, інтрыгі і ўсобіцы прыводзілі да хуткай змены правіцеляў.

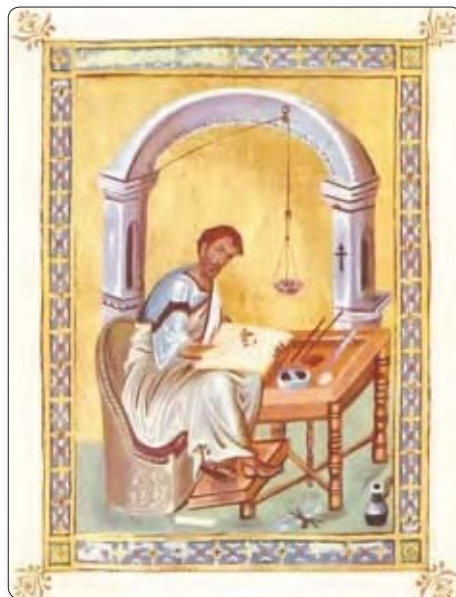
На працягу 50 гадоў пасля смерці Васілія II на візантыйскім троне змянілася 13 імператараў.

Імператары, як і раней, правілі краінай, выдавалі законы і судзілі. Але неабходна было ўмацоўваць войска, павялічваць расходы на ўтрыманне чыноўнікаў, колькасць якіх увесь час узрастала. Патрабавалася ўсё больш грошай, і таму правіцелі павялічвалі падаткі з насельніцтва. Нідзе ў Еўропе не плацілі такіх вялікіх падаткаў!

Слабасць улады, рост падаткаў, самаўпраўства чыноўнікаў і знаці прыводзілі да збыднення рамеснікаў і сялян. У грамадстве расла незадаволенасць.

2. Візантыйскія гарады і гандаль: заморскія канкурэнты.
У X—XII стст. у Візантыі па-ранейшаму квітнелі гарады. Як і раней, яны былі цэнтрамі рамяства і гандлю. Усімі гарадамі Візантыі кіравалі імператарскія чыноўнікі. Яны збіралі з жыхароў горада падаткі, прымушалі рамеснікаў і гандляроў выконваць іх указанні.

Евангеліст Лука. ▶
Візантыйская мініяцюра X ст.

Пасля захопу крыжакамі Сірыі і Палесціны кантроль над гандлем у Міжземным моры перайшоў да італьянскіх гарадоў Венецыя і Генуя. Яны сталі выцясняць гарады Візантыі. Італьянскія тавары былі значна лепшыя і таннейшыя за візантыйскія. Іх ахвотна куплялі і прадавалі па ўсёй Еўропе.

Рост дзяржаўных выдаткаў прымусіў імператараў браць пазыку ў замежных купцоў. У адказ купцы патрабавалі вызваліць іх ад падаткаў, прадаць ім тэрыторыі рынкаў і прычалаў. Усё гэта ўскладняла далейшае развіццё гарадоў, рамяства і гандлю ў самой Візантыі.

3. Царква ў Візантыі. У Візантыі склаўся Саюз праваслаўнай царквы і дзяржавы. Царква падтрымлівала імператарскую ўладу, а імператары апекаваліся над царквой. Але канстанцінопальскі патрыярх не ўмешваўся ў барацьбу за ўладу. У адрозненне ад каталіцкай царквы царква ў Візантыі не імкнулася падпарадкаваць сабе манархаў.

Праваслаўная царква Візантыі адыграла вельмі важную ролю ў распаўсюджванні хрысціянства. Адсюль праваслаўе было прынята многімі народамі, асабліва славянскімі.

Каталіцкая царква прызнавала для набажэнстваў толькі лацінскую мову. Большасць жыхароў Еўропы яе не ведала. А праваслаўная царква дазваляла грэкам весці службу на грэчаскай мове, грузінам — на грузінскай, славянам — на царкоўнаславянскай.

4. Чацвёрты крыжовы паход і Візантыя. Пасля захопу егіпецкім кіраўніком Саладзінам Іерусаліма ў Заходняй Еўропе задумалі новы крыжовы паход. Папа рымскі Інакенцій III лічыў, што крыжакі павінны накіравацца ў Егіпет. Але крыжакі змянілі свой маршрут і рушылі на Канстанцінопаль.

Да крыжакоў прыбылі пасланцы Аляксея, сына звергнутага візантыйскага імператара Ісаака Ангела. Яны ўгаварылі правадыроў крыжакоў дапамагчы Аляксею вярнуць трон яго бацьку. Аляксей абяцаў вялікія грошы за дапамогу. Адначасова Венецыя абяцала караблі, каб пераправіць крыжакоў з Еўропы. Венецыя хацела ўзмацніць свае пазіцыі ў гандлі з Усходам і аслабіць свайго гандлёвага канкурэнта — Візантыю. Венецыянскі кіраўнік (дож) угаварыў крыжакоў пайсці на сталіцу Візантыі. Без грошай і караблёў крыжакі не маглі рухацца далей, і яны пагадзіліся. Венецыянскія караблі з крыжакамі накіраваліся да сцен старажытнага хрысціянскага Канстанцінопаля...

Летам 1203 г. крыжакі падышлі да Канстанцінопаля і хутка вярнулі на прастол звергнутага імператара. Але той не змог заплаціць ім абяцаных грошай. Раз'юшаныя

◀ Чацвёрты крыжовы паход

Адкуль і куды павінны былі адправіцца крыжакі?

Якую веру спавядалі жыхары Візантыі?

- Плануемы напрамак паходу
- Напрамак 4-га крыжовага паходу
- ▨ Тэрыторыя Лацінскай імперыі, якая была створана крыжакамі

крыжакі 13 красавіка **1204 г.** штурмам узялі сталіцу Візантыі.

Упершыню сталіца старажытнай імперыі стала здабычай ворага. Крыжакі спалілі цэлыя кварталы, разбурылі палацы і храмы, разрабавалі храм Святой Сафіі. Яны цяпер хацелі ўзбагаціцца, а не ваяваць з мусульманамі. Рымскі папа быў абураны разрабаваннем хрысціянскага горада і адлучыў ад царквы ўдзельнікаў захопу Канстанцінопаля.

На захопленых тэрыторыях крыжакі заснавалі сваю дзяржаву са сталіцай у Канстанцінопалі — *Лацінскую імперыю*. На незанятых імі землях утварылася некалькі невялікіх грэчаскіх дзяржаў. Правіцелі гэтых краін вялі доўгую барацьбу з крыжакамі.

Візантыйскі гісторык аб разрабаванні Канстанцінопаля

Цяжка і немагчыма было змякчыць просьбамі і ўміласцівіць гэты варварскі народ... Кожны павінен быў баяцца за сваё жыццё; на вуліцах плач, крыкі, энкі, на перакрыжаваннях рыданні, у храмах жаласныя стогны... Аб разрабаванні галоўнага храма Святой Сафіі нельга слухаць раўнадушна. Святыя прадметы, затканыя каштоўнасцямі незвычайнай прыгажосці, былі рассечаны на кавалкі і падзелены паміж воінамі разам з іншымі раскошнымі рэчамі...

1261 г. захопнікаў нарэшце выгналі з Канстанцінопаля. Візантыйская імперыя была адноўлена. Але яна з'яўлялася толькі прывідам некалі вялікай дзяржавы.

Вартае жалю відовішча прадстаўляў і Канстанцінопаль, нападзбураны, з зарослымі пустазеллем плошчамі.

Як вы думаеце, хто больш за ўсё выйграў ад разбурэння Канстанцінопаля?

Імператары вялі войны за вяртанне страчаных тэрыторый. Гэта патрабавала вялікіх сродкаў, і зноў раслі падаткі, якія цяжкім ярмом клаліся на насельніцтва. Візантыя

ўсё больш слабела. А на яе ўсходніх межах умацоўвалася турэцкая дзяржава. Хутка яна стала галоўным праціўнікам Візантыі і суседніх хрысціянскіх дзяржаў.

Пытанні і заданні. **1.** Складзіце план адказу «Прычыны аслаблення Візантыі». **2.** Раствлумачце, чаму ў гандлі гарады Візантыі не вытрымлівалі саперніцтва з італьянскімі гарадамі. **3.** Параўнайце праваслаўную і каталіцкую цэрквы паводле плана: кіраўнік царквы, адносіны з манархамі, распаўсюджванне на іншыя тэрыторыі, мова набажэнстваў. Адказ аформіце ў выглядзе табліцы і зрабіце вывады. **4.** Дакажыце, што да канца XIII ст. Візантыя канчаткова страціла сваю магутнасць. Прыведзіце не менш за 3 прыклады. **5.** Ахарактарызуіце Чацвёрты крыжовы паход паводле наступнага плана: храналагічныя рамкі, прычыны, мэты, асноўныя падзеі, вынікі.

Глава 3. ПОЗНЯЕ СЯРЭДНЯВЕЧЧА (XIV—XV стст.)

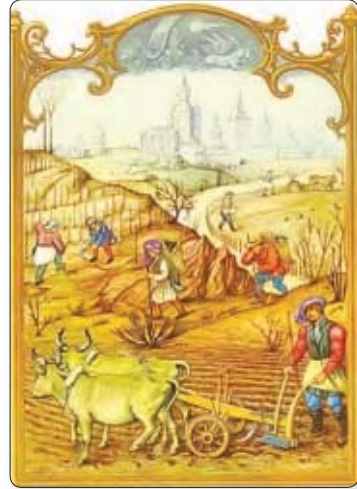
§ 12. Познефеадальнае грамадства ў Заходняй Еўропе

Успомніце. **1.** Што азначала для селяніна пазямельная і асабістая залежнасць ад феадала? **2.** У чым адрозненне таварна-грашовай гаспадаркі ад натуральнай?

Вы даведаецеся. У Высокім сярэднявеччы ўсталяваўся, здавалася, трывалы парадак у адносінах паміж людзьмі. Селянін залежаў ад феадала, васал — ад сеньёра. А што адбудзецца, калі ў гэтым ланцугу залежнасці знікне адно або два звяны? Напрыклад, селянін атрымае асабістую свабоду, а васал застанецца без свайго сеньёра. У Сярэдня вякі такое цяжка было нават уявіць. Але гэта адбылося...

1. Развіццё сельскай гаспадаркі. Вызваленне сялян. Асноўным заняткам насельніцтва Заходняй Еўропы ў Познім сярэднявеччы заставалася сельская гаспадарка. Рост гарадоў і гарадскога насельніцтва выклікаў значнае павелічэнне попыту на прадукты харчавання і сыравіну. Гэта дало магутны штуршок да развіцця сельскай гаспадаркі.

Ворыва і сяўба. *Мініяцюра XV ст.* ▶

Феадалы, каб павялічыць свае даходы, адмянялі паншчыну. Замест яе яны дзялілі панскія палі на надзелы і перадавалі сялянам у карыстанне. За гэта сяляне плацілі феадалам аброк, спачатку — прадуктамі, пасля — грашыма.

Селянін мог удзяляць сваёй гаспадарцы больш часу. Ён сам адвозіў прадукты на гарадскі рынак і прадаваў іх. І чым больш прадаваў, тым больш грошай заставалася ў яго пасля выплаты аброку феадалу.

? *Пацвердзіце сказамі з тэксту, што становішча сялян у Заходняй Еўропе змянялася.*

У XIV—XV стст. амаль ва ўсіх краінах Заходняй Еўропы сяляне былі вызвалены ад асабістай залежнасці. Звычайна гэта адбывалася за выкуп, які земляробы выплачвалі свайму феадалу. Раней за ўсё гэта адбылося ў Італіі і ў Францыі, пасля ў Англіі і іншых краінах. А на ўсходзе Еўропы асабістая залежнасць сялян захоўвалася яшчэ некалькі стагоддзяў.

2. Мануфактурная вытворчасць: рэзкі рост вытворчасці тавараў. *Мануфактура* — гэта прадпрыемства, заснаванае на раздзяленні працы і выкарыстоўванні ручной працы наёмных рабочых. Тэрмін складаецца з лацінскіх слоў, якія абазначаюць словы «рука» і «вытворчасць».

У Еўропе першыя мануфактуры ўзніклі ў Паўночнай Італіі ў пачатку XIV ст. Найбуйнейшыя з іх знаходзіліся ў Фларэнцыі. Гэта былі прадпрыемствы па вытворчасці тканіны — сукнаробныя мануфактуры.

▲ Суконная мануфактура. *Малюнак сучаснага мастака*

Спачатку ў Фларэнцыі дазволілі рабіць шарсцяное сукно не толькі майстрам цэхаў, але і купцам. Купцы прымалі на працу дасведчанага майстра-сукнароба. Пасля гэтага яны закуплялі шэрсць і наймалі людзей для яе апрацоўкі. Гэтыя наёмныя работнікі рабілі толькі адну простую аперацыю. Напрыклад, адзін работнік мыў шэрсць. Вымытая шэрсць трапляла да іншага работніка, які яе сушыў. Пасля трэці работнік часаў шэрсць. Прадзільшчыцы рабілі пражу, а яна перадавалася ткачам.

Выкананне работнікамі асобных простых аперацый падчас вытворчасці вырабу называецца *раздзяленнем працы*.

Работнік павінен быў добра ведаць і выконваць толькі сваю аперацыю. Яго праца не патрабавала доўгай падрыхтоўкі, а значыць, была таннай. Работнікі мануфактур за сваю працу атрымлівалі грошы, г. зн. яны былі *наёмнымі рабочымі*.

7, с. 15–17

Мануфактура прыйшла на змену рамеснай майстэрні. Вырабаў на мануфактурах выпускалася нашмат больш, і цана тавараў зніжалася. Цяпер яны сталі даступнымі для многіх людзей. Таму мануфактур таксама рабілася болей.

3. Цэнтралізаваная дзяржава. Развіццё гарадоў, рамяства, сельскай гаспадаркі, гандлю выклікала неабходнасць аб'яднання краіны пад адзінай уладай караля. У гэтай барацьбе караля падтрымлівалі рамеснікі і купцы. Раней кожны феодал за права праезду па сваіх уладаннях браў плату, і гандляры неслі страты. А ў адзінай краіне такіх перашкод быць не магло.

Дробныя феодалы таксама хацелі атрымаць абарону караля ад усеўладдзя сваіх сеньёраў. Нарэшце ўсе жыхары краіны пакутавалі ад міжусобных войнаў феадалаў. І толькі кароль са сваёй моцнай арміяй мог спыніць іх і абмежаваць правы буйных феадалаў.

Пасля аб'яднання краіны менавіта каралеўская ўлада стала цэнтрам кіравання дзяржавай. Дзяржава, кіраванне якой ажыццяўляецца з аднаго цэнтра, называецца *цэнтралізаванай дзяржавай*. У Познім сярэднявеччы такія дзяржавы сфарміраваліся ў Англіі, Францыі і Іспаніі.

У гэтых дзяржавах усе феодалы прысягалі на вернасць каралю. Рыцары, якія раней уваходзілі ў атрады сваіх сеньёраў, паступалі на службу ў каралеўскую армію. За службу яны атрымлівалі грошы. Зараз усе феодалы краіны — і буйныя, і дробныя — падпарадкоўваліся аднаму правіцелю. У Заходняй Еўропе паступова знікала феадальная іерархія.

Грамадства ў Познім сярэднявеччы ўжо было не такім, як у Высокім сярэднявеччы. Змяніліся феадальныя адносіны паміж феадаламі і сялянамі і паміж самімі феадаламі. І сяляне

Рыцар XIV ст. *Рэканструкцыя* ▶

◀ Цэнтралізаваная дзяржава ў Францыі

Ужо разумелі, што яны плацяць падаткі чыноўнікам караля і судзяць іх каралеўскія судзі, а не мясцовы феадал. *Познефеадалнае грамадства* — грамадства, у якім захоўваюцца феадальныя адносіны, але знікаюць асабістая залежнасць сялян ад феадалаў і феадальная іерархія.

? Чаму ў Высокім сярэднявеччы ў краінах Заходняй Еўропы было мала чыноўнікаў?

У тых краінах, дзе стваралася цэнтралізаваная дзяржава, адбываліся вялікія змены. Напрыклад, для кіравання краінай спатрэбілася шмат каралеўскіх чыноўнікаў.

Павелічэнне колькасці чыноўнікаў і з'яўленне пастаянай арміі патрабавалі вялікіх дзяржаўных выдаткаў. Грошы на свае расходы дзяржава атрымлівала, збіраючы падаткі. Пры гэтым нельга было дзейнічаць толькі з выкарыстаннем сілы. Незадаволенасць насельніцтва магло падняць паўстанне. Каб сабраць грошы, трэба было заручыцца згодай гараджан, феадалаў, духавенства — трох саслоўяў сярэднявечнага грамадства. Таму каралі вымушаны былі склікаць прадстаўнікоў гэтых саслоўяў на сходы. На гэтых сходах не толькі давалася згода на збор падаткаў, але і прымаліся законы, па якіх жыла краіна. Прадстаўнікоў асноўнай масы працаўнікоў — сялян — на такія сходы не клікалі.

▲ Сярэднявечны горад. *Мініяцюра XV ст.*

Манархія, у якой кароль звяртаецца за парадай і згодай да прадстаўнікоў саслоўяў, называецца *саслоўна-прадстаўнічай манархіяй*.

? *Калі ў Англіі з'явіўся парламент?*

Саслоўна-прадстаўнічым органам улады ў Англіі быў парламент. Сход прадстаўнікоў французскіх саслоўяў называўся *Генеральныя штаты*. Упершыню яны былі скліканы ў 1302 г.

4. Дзяржавы Заходняй Еўропы і каталіцкая царква. Папа рымскі не мог дыктаваць сваю волю манархам цэнтралізаваных дзяржаў. Цяпер каралёў падтрымлівала большасць насельніцтва дзяржавы, і яны не баяліся пагроз з Рыма. Каралі прымуслі свяшчэннікаў сваёй краіны выконваць толькі іх волю і законы краіны.

Французскім каралям нават удалося ўзяць пад свой кантроль рымскіх пап. З 1309 да 1377 г. амаль 70 гадоў рымскія папы жылі ў горадзе Авіньёне. Пад ціскам французскіх каралёў папамі абіралі толькі французаў. Таму гэты перыяд называюць «авіньёнскім палонам» рымскіх пап.

◀ Папскі палац у Авіньёне.
Францыя. Фота

Як вы думаеце, для чаго папам быў неабходны палац з такімі магутнымі ўмацаваннямі?

Як вы думаеце, дзе папы знаходзіліся ў большай бяспецы: у Авіньёне або ў Рыме? Раствлумачце свой пункт гледжання.

Пазней папам удалося вярнуцца ў Рым. Аднак узнік раскол: у Францыі і Італіі адначасова выбралі двух пап, якія адразу праклялі адзін аднаго. Амаль 40 гадоў каталіцкая царква была расколатай. Толькі ў 1414 г. імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Сігізмунд сабраў царкоўны сабор (сход вышэйшага духавенства) у горадзе Канстанц. У 1417 г. на ім скінулі ўсіх пап і абралі аднаго. Але ўладыкі каталіцкай царквы ўжо не мелі былой магутнасці.

Пытанні і заданні. 1. Дапоўніце ў сшытку лагічны ланцужок:

2. Складзіце пытанні для параўнання рамеснай майстэрні і мануфактуры. Абмяркуйце іх у групах (парах). Зрабіце выснову аб асноўных адрозненнях.

3. Раствлумачце, хто і чаму быў зацікаўлены ва ўмацаванні каралеўскай улады. **4.** Якія органы саслоўнага прадстаўніцтва існавалі ў краінах Заходняй Еўропы? Назавіце прычыны іх стварэння.

Знайдзіце інфармацыю пра тое, што і як выраблялі на сярэднявечных мануфактурах.

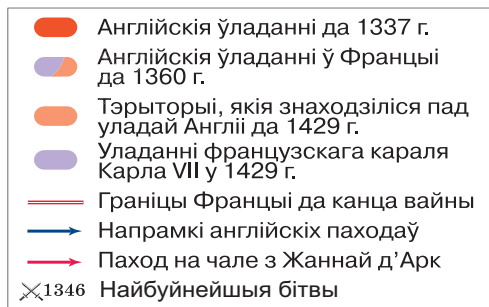
§ 13. Стогадовая вайна (1337—1453)

Успомніце. Калі і як землі ў Францыі аказаліся пад уладай каралёў Англіі?

Вы даведаецеся. У Познім сярэднявеччы разгарэлася вайна, названая Стогадовай. Вы ўжо ведаеце, што бываюць такія доўгія войны. Давайце паспрабуем высветліць, хто, чаму і за што ваяваў. І як здарылася, што не закаваныя ў браню воіны-рыцары, а простая сялянская дзяўчына стала выратавальніцай сваёй краіны?

1. Прычыны Стогадовай вайны. У пачатку Позняга сярэднявечча Англія і Францыя былі наймацнейшымі дзяржавамі Еўропы. Абедзве краіны былі дзяржавамі з моцнай каралеўскай уладай. Французскія каралі імкнуліся завяршыць аб'яднанне Францыі. Але на паўднёвым захадзе Францыі знаходзіліся ўладанні англійскіх каралёў. Французскія каралі хацелі вярнуць іх сабе. Англійскія каралі і феодалы, наадварот, імкнуліся атрымаць яшчэ больш зямель у Францыі.

І здавалася, што жаданні англічан могуць спраўдзіцца. У Францыі памёр кароль. Сыноў-наследнікаў у яго не было. Англійскі кароль Эдуард III Плантагенет прыходзіўся

◀ Стогадовая вайна

Да якога года англічане захапілі большую частку тэрыторыі Францыі?

пляменнікам памерламу французскаму каралю. І ён адразу заявіў аб сваім праве на каралеўскую ўладу ў Францыі.

Але ў Познім сярэднявеччы феадальная іерархія была ліквідавана. Манарх стаў адзіным сеньёрам для ўсіх феадалаў краіны. Французы ўжо не хацелі, каб іх сеньёрам быў чужаземец. Новым правіцелем быў абвешчаны сваяк памерлага караля французскі феодал Філіп Валуа. Спрэчка пра тое, хто зойме каралеўскі прастол, стала прычынай пачатку вайны.

? *Падлічыце, колькі гадоў у сапраўднасці доўжылася Стогадовая вайна.*

Гэтую вайну пачаў англійскі кароль Эдуард III у **1337 г.** Ён хацеў захапіць Францыю і стаць яе каралём. Французы абаранялі сваю зямлю і дзяржаву.

Спачатку здавалася, што для Францыі гэта будзе лёгкая вайна. Бо насельніцтва Францыі ў некалькі разоў перавышала насельніцтва Англіі. Армія Францыі, якая складалася з рыцарскай конніцы, лічылася самай лепшай у тагачаснай Еўропе. Было нечакана, што ваенны канфлікт расцягнуўся больш чым на сто гадоў. У выніку вайна атрымала назву Стогадовай.

Прычыны Стогадовай вайны

Англія	Францыя
Жаданне англійскага караля атрымаць французскую карону па праве спадчыны	Імкненне каралёў да завяршэння аб'яднання краіны
Імкненне феадалаў да захавання і пашырэння сваіх уладанняў у Францыі	Імкненне каралёў падпарадкаваць сваёй уладзе землі Францыі, якія належалі англійскаму каралю
Імкненне кантраляваць багатыя землі Фландрыі	
Феодалы бачылі ў вайне хуткі спосаб узбагаціцца	

Англійская армія была невялікай, але рухомай і бяздольнай. Усе загады выконваліся і пехацінцамі, і рыцарамі беспярэчна. У войску англічан было шмат лучнікаў з сялян. Пушчаныя з лукаў стрэлы ляцелі далёка і наносілі вялікую шкоду рыцарскай конніцы, якая атакавала пазіцыі англічан. Французская армія была вялікай, але французскія рыцары не прывыклі выконваць агульныя загады і лічылі, што на вайне трэба паказаць перш за ўсё асабістую доблесць. Яны з пагардай глядзелі на нязнатных па паходжанні пехацінцаў. Таму пры ўсёй сіле рыцарскай конніцы армія французаў аказалася дрэнна арганізаванай.

Параўнайце французскую і англійскую арміі па наступным плане: склад, зброя, дысцыпліна.

2. Асноўныя падзеі вайны. У пачатку вайны баявыя дзеянні англічан супраць французаў былі паспяховымі. Французскі флот быў разбіты на моры, а армія была разгромлена каля мястэчка *Крэсі* ў 1346 г.

Англійская армія размясцілася на высокім пагорку, каб перашкодзіць нападу французскай конніцы. Ударную сілу французскай пяхоты складалі арбалетчыкі. Але арбалет тады ўступаў англійскаму доўгаму луку ў хуткастрэльнасці і далёкасці палёту стралы. Бітва пры *Крэсі* пачалася з абстрэлу арбалетчыкамі англійскага войска. У адказ паляцелі стрэлы з лукаў. Гэта было страшнае відовішча. Ад кожнага залпу англічан падала мноства забітых арбалетчыкаў. Ратуючыся ад гібелі, уцалелыя кінуліся назад. І тады, раззлаваныя няўдачай гэтых простых людзей, французскія рыцары на конях кінуліся ў атаку. Яны бязлітасна тапталі капытамі коней сваю ж пяхоту, але неўзабаве самі трапілі пад стрэлы англічан. Акрамя таго, англічане выкарыстоўвалі гарматы! Рыцары выляталі з сёдлаў, гінулі і людзі, і коні. Атака не ўдалася. А неўзабаве з пагорка атакавалі ўжо самі англічане. Многія рыцары трапілі ў палон.

◀ Бітва пры Крэсі. Мініяцюра XV ст.

Англічане захапілі горад-порт Кале, які стаў іх асноўнай базай на французскай зямлі. У 1356 г. англійскія войскі разграмілі французаў пры горадзе Пуацье. Тут загінула некалькі тысяч рыцараў, сам французскі кароль трапіў у палон. Францыя павінна была аддаць за яго вялікі выкуп.

У 1360 г. Францыя і Англія падпісалі мірны дагавор. Па яго ўмовах Англія атрымала амаль трэцюю частку французскай тэрыторыі.

Французы не змірыліся з паражэннем. Яны ўмацавалі армію. Цяпер камандзіраў прызначылі па таленту, а не па тытуле. Ваенныя дзеянні аднавіліся. Французы пачалі крок за крокам вызваляць краіну. Праз 15 гадоў Англія захавала за сабой толькі некалькі гарадоў на ўзбярэжжы Францыі. На гэтым вайна прыпынілася.

У пачатку XV ст. у Францыі пачалася барацьба паміж буйнымі феадаламі. Супраць караля выступіў яго васал — герцаг Бургундыі. Гэтая барацьба аслабіла краіну. Англія вырашыла скарыстацца аслабленнем Францыі і ў саюзе з герцагам Бургундыі аднавіла баявыя дзеянні. Саюзнікі захапілі вялікія тэрыторыі на поўначы Францыі. У гэты нялёгкі час французскі кароль памёр. Не здаваўся толькі поўдзень краіны, дзе правіў сын памерлага караля *Карл*.

? *Калі становішча Францыі было больш небяспечным: у канцы XIV ст. ці ў пачатку XV ст.? Абгрунтуйце сваё меркаванне.*

Жанна д'Арк пры асадзе Арлеана. ▶

Карціна XIX ст.

Мастак Шарль Ленежэ

Як Жанна д'Арк дзейнічала ў баі?

У 1428 г. англічане пачалі асаду горада Арлеана. Захапіўшы яго, яны змаглі б пачаць заваяванне поўдня, а потым і ўсёй Францыі.

3. Жанна д'Арк — гераіня Францыі. У гэты складаны для Францыі момант на абарону радзімы выступіла 16-гадовая дзяўчына-сялянка **Жанна д'Арк**. Яна паспяшалася да каменданта адной з французскіх крэпасцей. Жанна стала пераконваць яго, што Бог хоча выратаваць Францыю і зробіць ён гэта праз яе. Камендант пасля доўгіх ваганняў даў Жанне баявога каня і зброю. Тым часам чуткі пра яе хутка разышліся па краіне. Французы, ад селяніна да феодала, паверылі, што Жанну паслаў Бог і Бог выратуе іх ад англічан.

Карл паставіў дзяўчыну на чале арміі і даў ёй вопытных дарадчыкаў. Падчас баёў яна ўвесь час была ў найбольш небяспечных месцах і паказвала сапраўдныя цуды храбрасці. У 1429 г. армія на чале з Жаннай падышла да абложанага англічанамі Арлеана. Неўзабаве англічане былі разгромлены. Арлеан быў у асадзе 209 дзён, армія Жанны д'Арк вызваліла яго ўсяго за 9 дзён! Для французцаў гэта быў сапраўдны цуд і доказ дапамогі Бога. Вызваленне Арлеана ад асады стала пераломнай падзеяй у вайне. Наступленне французцаў было нястрымным. Яны вызвалілі горад за горадам.

7, с. 27-30

Лёс Жанны д'Арк склаўся трагічна. У 1430 г. яе ўзялі ў палон бургундцы. За вялікі выкуп герцаг Бургундыі аддаў яе англічанам. Над Жаннай быў учынены царкоўны суд, які абвінаваціў яе ў вядзьмарстве. Суд прызнаў Жанну вінаватай у ерасі, і яна была спалена на вогнішчы ў маі 1431 г. Праз 25 гадоў па распараджэнні караля Францыі справа Жанны д'Арк была перагледжана, і яе прызналі невінаватай. Жанна д'Арк стала нацыянальнай гераіняй Францыі.

4. Вынікі Стогадовай вайны. Скончылася Стогадовая вайна ў **1453 г.** У Англіі захаваўся толькі адзін горад на французскай зямлі — порт Кале. Французы атрымалі перамогу ў Стогадовай вайне і вызвалілі сваю краіну ад захопнікаў.

Вайна прывяла да спусташэння Францыі. Загінула шмат людзей, частка зямель была ў заняпадзе. Некалькі дзесяцігоддзяў спатрэбілася для аднаўлення гаспадаркі краіны. Але перамога ў вайне прывяла да ўмацавання каралеўскай улады ў Францыі і яе цэнтралізацыі. Улада англійскіх каралёў пасля паражэння, наадварот, аслабла. Насельніцтва Англіі пакутавала ад падаткаў на вайну, якія рэзка ўзраслі.

Пытанні і заданні. **1.** Вызначыце прычыны Стогадовай вайны па ступені важнасці. Раствлумачце сваё меркаванне. **2.** Раствлумачце, чаму з боку Францыі вайна была абарончай. **3.** Чаму зняцце асады Арлеана ў 1429 г. стала пераломнай падзеяй у ходзе Стогадовай вайны? **4.** Складзіце расказ пра ход Стогадовай вайны па плане: прычыны вайны, асноўныя падзеі, вынікі. Пры адказе выкарыстоўвайце карту на с. 79. **5.** Раствлумачце, чаму вайна рэзка пагоршыла становішча насельніцтва Англіі і Францыі. Прывядзіце не менш за 3 прычыны.

Падрыхтуйце і прадстаўце аднакласнікам паведамленне пра бітву пры Крэсі па плане: дата, месца, мэты ўдзельнікаў, ход бітвы, вынікі.

§ 14. Краіны Заходняй Еўропы і Візантыя ў XIV—XV стст.

Успомніце. 1. Растлумачце паняцце *цэнтралізаваная дзяржава*. 2. Калі і як утварылася Свяшчэнная Рымская імперыя? 3. Што азначае паняцце *Рэканкіста*? Калі яна пачалася?

Вы даведаецеся. У Познім сярэднявеччы папы рымскія ўжо не дыктавалі сваю волю манархам краін Заходняй Еўропы. Сіла дзяржаў вызначалася не іх памерамі і колькасцю насельніцтва. Галоўнымі становяцца дзяржавы з моцнай каралеўскай уладай, якая абапіраецца на падтрымку розных слаёў насельніцтва краіны. Якія краіны выходзяць у лідары?

1. Цэнтралізаваныя дзяржавы — наймацнейшыя ў Еўропе.

У Познім сярэднявеччы Англія і Францыя сталі найбуйнейшымі цэнтралізаванымі дзяржавамі ў Еўропе. А ў канцы XV ст. з'явілася новая цэнтралізаваная дзяржава на Пірэнейскім паўвостраве — Іспанія. Менавіта яны сталі наймацнейшымі ў Заходняй Еўропе, хоць і не былі самымі вялікімі. У гэтых краінах каралі мелі ўсю паўнату ўлады. Яны абапіраліся на наёмную армію і на шматлікіх чыноўнікаў. Адзіныя законы і суд дзейнічалі на ўсёй тэрыторыі краіны. Цэнтралізаваныя дзяржавы маглі весці актыўную знешнюю палітыку.

Самай вялікай дзяржавай заставалася Свяшчэнная Рымская імперыя, але там панавала феадальная раздробленасць. Гэта аслабляла імперыю.

2. Францыя і Англія. Пасля Стогадовай вайны Францыя завяршыла сваё аб'яднанне. Кароль Людовік XI, які дзейнічаў сілай, інтрыгамі і подкупам, падпарадкаваў сабе апошніх незалежных французскіх герцагаў і графаў. Самым моцным з іх заставаўся герцаг Бургундыі Карл Смелы. Людовік XI натравіў на Карла Смелага яго ворагаў. У адной з бітваў герцаг Бургундыі быў забіты. Францыя канчаткова стала цэнтралізаванай дзяржавай.

Карл Смелы атрымаў сваю мянушку за храбрасць, ён імкнуўся праславіцца ў баях. Людовік XI лічыў за лепшае дзейнічаць хітрасцю. За гэта яго празвалі «сусветным павуком». Кароль стараўся браць крэпасці не штурмам, а подкупам здраднікаў.

7, с. 47–48

У Англію пасля няўдач у Францыі вярнуліся разбітыя і азлобленыя войскі. Неўзабаве пачалася барацьба за ўладу паміж прадстаўнікамі дзвюх галін дынастыі Плантагенетаў. У яе былі ўцягнуты многія феодалы Англіі, з 1455 г. пачалася доўгая міжусобная вайна. Яна атрымала назву *вайны Пунсвай і Белай ружы*, па колеры руж на гербах родаў, якія варагавалі паміж сабой.

Вайна расцягнулася на 30 гадоў. Яна прывяла да ўзаема-нага вынішчэння значнай часткі буйных феодалаў Англіі.

▲ Пунсовая ружа

▲ Белая ружа

Гэта азначала рэзкае паслабленне галоўных праціўнікаў каралеўскай улады. Новы кароль Англіі заснаваў дынастыю Цюдараў і ўмацаваў сваю ўладу.

Да канца Сярэднявечча Англія і Францыя сталі самымі магутнымі цэнтралізаванымі дзяржавамі Еўропы.

3. Свяшчэнная Рымская імперыя. Германія і Італія. У склад Свяшчэннай Рымскай імперыі ўваходзілі Германія, Паўночная Італія, Чэхія, Нідэрланды. Але яна так і не стала цэнтралізаванай дзяржавай. З цягам часу Германія і Італія падзяліліся на мноства буйных і дробных дзяржаў. На чале кожнай германскай дзяржавы-княства стаяў незалежны правіцель, які меў поўную ўладу, сваё войска і чаканіў свае манеты.

Герб Свяшчэннай Рымскай імперыі ▶

У Свяшчэннай Рымскай імперыі не было адзіных законаў і падаткаў для ўсёй краіны. У Познім сярэднявеччы ўлада імператара была слабай. У сярэдзіне XIV ст. быў усталяваны парадак, па якім сем магутных князёў выбіралі імператара. Фармальна ён лічыўся правіцелем усёй краіны, але на справе кіраваў толькі ўласным княствам. Ён не меў права ўмешвацца ў справы іншых князёў.

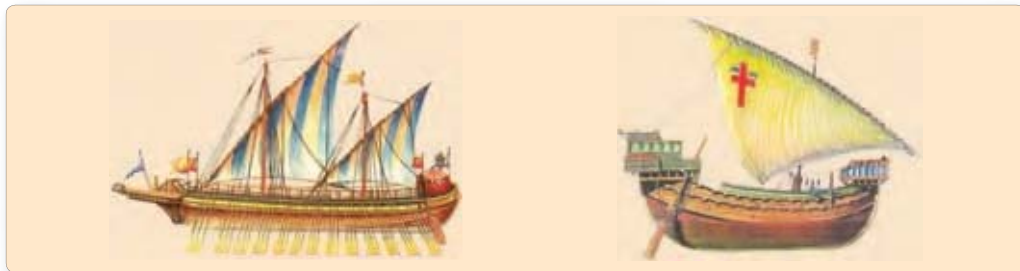

? *Растлумачце, як гэты парадак замацаваў раз'яднанасць і раздробленасць краіны.*

Адсутнасць адзінства Свяшчэннай Рымскай імперыі была выклікана шэрагам прычын. Тут пражывалі розныя народы: немцы, чэхі, італьянцы, галандцы, славенцы, яўрэі і іншыя. Яны мелі сваю мову, свае традыцыі, сваю культуру.

? *Назавіце адрозненні рэспублікі ад манархіі.*

Гаспадарчае развіццё ў розных частках імперыі ішло неаднолькава. Найбольш развітой была Паўночная Італія — край багатых і квітнеючых гарадоў. Менавіта там узніклі

▲ Венецыянскі і генуэзскі караблі. *Рэканструкцыя*

першыя мануфактуры і бурна развіваліся рамяство і гандаль. Яшчэ ў сярэдзіне XII ст. гарады перамаглі ў цяжкай вайне з імперыяй і сталі самастойнымі гарадамі-рэспублікамі. Улада ў іх належала самым багатым купцам. Найбуйнейшымі з італьянскіх гарадоў-рэспублік былі Венецыя і Генуя. Яны кантралявалі гандаль у Міжземным і Чорным морах.

Эканамічна развітымі былі поўнач і захад Германіі. Сельскагаспадарчая Усходняя Германія, наадварот, была адста-лай. Тут феадалы ў XV ст. сталі перакладаць сялян з аброку на паншчыну, хаця ў Паўночнай Італіі ўсе сяляне ўжо атры-малі асабістую свабоду.

У выніку Свяшчэнная Рымская імперыя не змагла пера-адолець гаспадарчай раз'яднанасці і раздробленасці на асоб-ныя дзяржавы.

Венецыя ў пачатку Сярэднявечча была невялікім горадам, які размяшчаўся на астравах у Адрыятычным моры. Гэта было зручна для абароны, аднак тут не хапала зямлі для вядзення сельскай гаспадаркі. Жыхарам даводзілася займацца гандлем і прывозіць пра-дукты з суседніх тэрыторый. Але ўжо ў Высокім сярэднявеччы аказа-лася, што гандаль — гэта вельмі прыбытковая справа. Венецыянскія купцы адпраўляліся ў небяспечныя плаванні для гандлю з краінамі мусульманскага Усходу і Візантыяй. Горад хутка багацеў і стаў адным з найпрыгажэйшых у Еўропе. Сусветна знакамітыя яго каналы, якія замянялі гарадскія вуліцы.

4. Іспанія. У 1479 г. хрысціянскія каралеўствы на Пірэней-скім паўвостраве Кастылія і Арагон аб'ядналіся ў адну дзяр-жаву. У выніку на карце Еўропы з'явілася яшчэ адна моцная дзяржава — Іспанія. Аб'яднанне дзяржаў пад адзінай уладай называюць *дзяржаўнай уніяй*.

У 1492 г. іспанцы захапілі апошняе ўладанне мусульман на Пірэнейскім паўвостраве — Гранадку. Так скончылася шмат-вяковая Рэканкіста.

Фердынанд Арагонскі і Ізабэла Кастыльская. ▶
Мініяцюра XV—XVI стст.

Іх шлюб прывёў да аб'яднання Арагона і Кастыліі.

Пасля завяршэння Рэканкісты шматлікія іспанскія дваране ўжо больш не маглі ваяваць у сябе на радзіме. А займацца гандлем або земляробствам яны не маглі пад пагрозай страты дваранскага тытула. Таму правіцелі Іспаніі адправілі сваіх рыцараў у пошуках новых зямель і даходаў за далёкія моры. Іх канкурэнтамі сталі партугальцы. Іспанская флатылія Хрыстафора Калумба адкрыла ў 1492 г. Амерыку. Партугалец Васка да Гама ў 1498 г. знайшоў марскі шлях у Індыю, абмінуўшы з поўдня Афрыку. Пры пасрэдніцтве рымскага папы Іспанія і Партугалія дамовіліся аб падзеле новаадкрытых ім зямель.

▲ Хрыстафор Калумб абвясчае далучэнне новых зямель да Іспаніі.
Малюнак XIX ст.

▲ Васка да Гама.
Мініяцюра XV ст.

◀ Штурм туркамі Канстанцінопаля.
Сучасная карціна

За Іспаніяй прызнаваліся ўладанні ў Амерыцы, за Партугаліяй — у Афрыцы і Індыі.

5. Падзенне Візантыі. У той год, калі заканчвалася Стогадовая вайна, страшная вестка абляцела Еўропу: «Туркі ўзялі Канстанцінопаль!»

Сама Візантыя была ўжо слабай. Яна зменшылася да памераў невялікай вобласці вакол Канстанцінопаля. Горад, які называлі «Новым Рымам», уяўляў сабой сумнае відовішча. Мноства закінутых майстэрняў рамеснікаў і крам гандляроў, а некаторыя раёны і ўвогуле здаваліся вёскамі. Толькі вуліцы, дзе гандлявалі італьянскія купцы з Генуі і Венецыі, былі ажыўленымі.

У XIV ст. у Малой Азіі на ўсход ад Візантыі ўзвысілася турэцкае княства, створанае *Асманам*. Туркі былі мусульманамі і хацелі заваяваць хрысціянскія землі. Яго правіцелі падпарадкавалі сабе іншыя турэцкія княствы і прыступілі да заваявання Балканскага паўвострава. У красавіку 1453 г. вялікая турэцкая армія асадзіла Канстанцінопаль. Імператар Канстанцін XI Палеалог звярнуўся па дапамогу да еўрапейскіх дзяржаў. Але спробы хрысціянскіх правіцеляў Еўропы дапамагчы былі недастатковымі або няўдалымі.

29 мая 1453 г. пасля рашучага штурму туркі ўварваліся ў горад. Абаронцы былі перабіты. Гараджане, якія засталіся ў жывых, трапілі ў рабства. Загінуў і апошні імператар дзяржавы. Візантыя з гэтага часу перастала існаваць. Цэнтр праваслаўя — горад Канстанцінопаль — заваёўнікі-мусульмане

пазней перайменавалі ў Стамбул. Сабор Святой Сафіі быў ператвораны імі ў мусульманскі храм.

Замацаваўшыся на Балканах, Турцыя стала грозным праціўнікам для многіх дзяржаў Еўропы.

Пытанні і заданні. **1.** Якія дзяржавы былі наймацнейшымі ў Заходняй Еўропе ў Познім сярэднявеччы? **2.** Што было агульным у развіцці Францыі і Англіі пасля заканчэння Стогадовай вайны? Знайдзіце адрозненні ў развіцці гэтых краін. **3.** Растлумачце прычыны аслаблення Свяшчэннай Рымскай імперыі. **4.** Як звязаны Рэканкіста і ўтварэнне дзяржавы Іспанія? **5.** Чаму Візантыя не змагла адбіць націск туркаў-асманаў?

У чым адрозненне аб'яднання Іспаніі ад таго, як гэта адбывалася ў Англіі і Францыі?

§ 15. Ранняя Адраджэнне

Успомніце. **1.** Дзе ўзніклі першыя мануфактуры? **2.** Спецыялістаў якіх прафесій рыхтавалі ў сярэднявечных універсітэтах?

Вы даведаецеся. Што менавіта хацелі адрадзіць мысліцелі і творцы? Што не задавальняла іх у сучасным жыцці? Чаму іх погляды накіраваліся да далёкай антычнасці? І чаму гэта адбылося менавіта ў Познім сярэднявеччы?

1. Як з'явілася культура Адраджэння? У Познім сярэднявеччы зарадзіўся новы тып культуры — культура *Адраджэння*. Яна развівалася і ў далейшым. Таму XIV—XV стст. прынята называць *Раннім Адраджэннем*, а XVI ст. — *Познім Адраджэннем*.

Культура Адраджэння зарадзілася ў гарадах-рэспубліках Паўночнай Італіі. У іх бурна развіваліся гандаль, мануфактурная вытворчасць. Улада ў гэтых гарадах належала багатым купцам і ўладальнікам мануфактур. Гэтыя людзі глядзелі на навакольны свет зусім не так, як феодалы. Для феодалаў асноўнымі спосабамі нажывы былі войны, захоп зямель і прымус сялян працаваць на іх. Заняткі вытворчасцю, гандлем, грашовымі аперацыямі патрабавалі зусім іншых уменняў і якасцей чалавека. Перш за ўсё, неабходны былі шырокія веды.

▲ Фларэнцыя. Мініяцюра XV ст.

І не толькі ў галіне матэматыкі, тэхнікі, географіі, замежных моў і звычаяў. Патрэбны былі веды пра самога чалавека, пра парадак і адносіны паміж людзьмі ў чалавечым грамадстве.

Багатая жыхары гарадоў хацелі жыць прыгожа і цешыцца зямным жыццём. Вялікія сродкі траціліся на будаўніцтва раскошных дамоў, навучанне дзяцей, пакупку кніг, карцін, скульптур.

Сталі цаніцца людзі, якія займаюцца разумовай працай: настаўнікі і прафесары, архітэктары і мастакі, вучоныя і інжынеры, урачы і юрысты. Іх пазней назавуць *інтэлігенцыяй*.

З'явіліся і новыя погляды на гісторыю чалавецтва. Некаторыя вучоныя лічылі феадальныя адносіны панавання-падпарадкавання паміж людзьмі прымітыўнымі, падобнымі да паводзін звяроў у зграі. Але якімі яны павінны быць? Ідэал грамадства гэтыя вучоныя знайшлі ў старажытных Афінах і Рым-

◀ Партрэт банкіра Джуліяна Медзічы.
С. Батычэлі

скай рэспубліцы. Лепшай формай чалавечых адносін яны лічылі калектыў свабодных грамадзян з роўнымі правамі і роўнасцю іх перад законам.

Зразумела, што Сярэднявечча гэтыя мысліцелі лічылі заняпадам, а сябе — прадаўжальнікамі традыцый антычнасці, якія іх адраджаюць. Таму сваю культуру яны называлі *Адраджэннем*.

2. Антычнасць, якая ажыла. Мысліцеляў Адраджэння сталі называць *гуманістамі*, таму што яны вывучалі «чалавечую прыроду» (на лацінскай мове — «гуманітас») і чалавека ва ўсіх прыхах яго жыцця. А іх вучэнне пра чалавека атрымала назву *гуманізм*. Дэвізам гуманістаў стаў выраз «Чалавек — каваль свайго шчасця». Культура Адраджэння пачала сваё пераможнае шэсце па Еўропе.

У Познім сярэднявеччы тое, што больш за ўсё хвалявала людзей антычнасці, — грамадзянін і свабода, патрыятызм, годнасць чалавека — зноў стала блізкім і зразумелым. Зноў паўстала цікавасць да гісторыі Старажытнай Грэцыі і Старажытнага Рыма, учынкаў іх вялікіх грамадзян, да легендаў і міфаў антычнасці. Здавалася, людзі прачнуліся ад тысячагадовага сну. У грамадстве зацвердзіўся новы лад жыцця. Яго асноўнымі рысамі былі актыўнасць, практычнасць, дапытлівасць.

7, с. 76–78

Гуманісты лічылі, што чалавек — гэта творца, бо ён працуе і гэтым уладкоўвае сваё жыццё. Гуманісты асуджалі пагарду феодалаў да фізічнай працы, яны лічылі працу абавязковай для ўсіх. Багацце, створанае ўласнай працай, гуманісты праслаўлялі, але прагу нажывы і бясплоднае накапленне асуджалі. Яны пісалі, што чалавечай працай узараны палі, узведзены гарады, а не вайной ці гультайствам. Гуманісты лічылі галоўнымі якасцямі чалавека імкненне да ведаў і абавязковую працу на карысць грамадства. Тых жа, хто нічога не зрабіў для сваёй радзімы, яны называлі «бескарыснымі грамадзянамі».

Якія новыя для таго часу ідэі выказвалі гуманісты?

Гэта была новая культура, і паколькі яна выйшла з нетраў Сярэднявечча, то з’яўлялася глыбока хрысціянскай. Культура Адраджэння стала культурай новага грамадства, якое ішло на змену феадальнаму.

«Бог стварыў чалавека, каб ён усведамляў законы Сусвету, любіў яго хараство, здзіўляўся яго велічы» — так лічылі дзеячы Адраджэння.

Як вы лічыце, ці было Адраджэнне простым паўтарэннем антычныхыці? Падумайце, якія рысы культуры Адраджэння гавораць пра яе хрысціянскі характар. Прывядзіце прыклады.

3. Дантэ. Італьянскі паэт і мысліцель *Дантэ Аліг’еры* стаяў ля вытокаў Адраджэння. Яго творчасць была пераходам ад старой сярэднявечнай культуры да новай. Лёс паэта аказаўся цяжкім. Дантэ нарадзіўся і вырас у Фларэнцыі. У конным страі, у рыцарскім узбраенні ён удзельнічаў у бітвах за свой горад. Але, калі да ўлады прыйшлі яго праціўнікі, Дантэ быў прыгавораны да смерці. Ён уцёк з роднага горада і пісаў свае вершы і паэмы ў выгнанні. У іх ён заклікаў да аб’яднання Італіі.

Галоўная праца Дантэ — паэма *«Боская камедыя»*. У ёй Дантэ апісвае сваё фантастычнае падарожжа ў пекла і рай у суправаджэнні старажытнарымскага паэта Вяргілія. Там ён сустракае розных людзей свайго часу. Але многіх багатых і ўплывовых людзей ён нібыта сустраў у пекле, а простых працаўнікоў — у раі. Так Дантэ паставіў пад сумненне, што маральныя якасці чалавека вызначаюцца яго становішчам у грамадстве.

◀ Дантэ. Мастак *С. Батычэлі*

Сам Дантэ назваў свой твор проста «Комедыя», але захопленыя сучаснікі дадалі ў назву слова «Боская».

4. Петрарка. Адным з першых італьянскіх гуманістаў быў *Франчэска Петрарка*. Яшчэ ў маладосці Петрарка стаў лепшым знаўцам антычнай гісторыі і літаратуры. Ён збіраў рукапісы старажытнагрэчаскіх і старажытнарымскіх аўтараў.

Славу Петрарку прынеслі яго вершы і паэмы. Ён пісаў не толькі на латыні, але і на мове свайго народа — італьянскай.

Петрарка лічыў, што чалавека ўзвялічвае яго адукаванасць, займанне навукай, веданне гісторыі і культуры чалавецтва. Гэтай велічы кожны чалавек павінен дабівацца сам, сваёй працай. Ён высмейваў раскошу і гультайства феадалаў. Працы і вершы Петраркі сталі шырока вядомы не толькі ў Італіі, але і ва ўсёй Еўропе.

▲ Петрарка.
Фрэска XV ст.

Петрарка асуджаў войны, ваяўнічасць феадалаў. Ён пісаў: «Не лічу, што грудзі і галава, закрытыя жалезам, прыгажэйшыя за мірныя і не абароненыя жалезам». А на ганарлівы выкрык: «Я — правадыр на вайне, праслаўлены перамогамі!» — адказваў: «Лепш быць правадыром міру».

5. Мастацтва Ранняга Адраджэння. Чалавек, яго дзеянні, пачуцці, перажыванні — усё гэта стала галоўным для мастакоў Адраджэння.

Адным з першых майстроў новага жывапісу Адраджэння стаў мастак *Сандра Батычэлі* з Фларэнцыі. Яго карціны мелі аб'ёмную выяву, што стварала глыбіню на карціне. На пярэднім плане маляваліся самыя важныя персанажы, а на заднім — прырода ці іншы фон. Чалавечыя фігуры таксама намалюваны

◄ Мадонна з кнігай.
Мастак С. Батычэлі

аб'ёмна, твары выказваюць па-чуцці. З'явілася імкненне і магчымасць маляваць чалавека, як у жыцці. Батычэлі ствараў карціны ўжо не толькі на біблейскія тэмы. Ён стаў пісаць партрэты і карціны на сюжэты антычнай міфалогіі. Мастацтва стала сыходзіць ад строгасці рэлігійных ідэалаў, пачало адлюстроўваць складанасць чалавечых пачуццяў.

▲ Конная статуя.
Скульптар Данатэла

▲ Сабор у Фларэнцыі — твор Брунелескі. Сучасны выгляд

Фларэнціец *Данатэла* — майстар скульптурнага партрэта. Яго статуі здаваліся жывымі. Апавядаюць, што калі ён працаваў над адной са сваіх скульптур, то гнеўна крычаў свайму твору: «Ды гавары ж ты, нарэшце!»

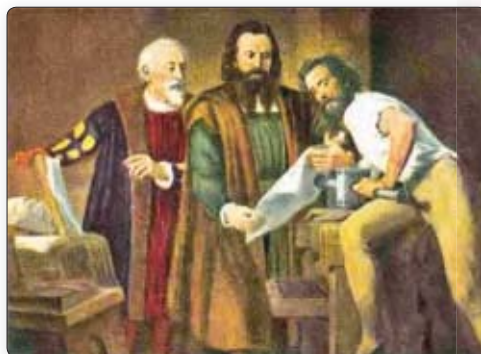
Адным з найлепшых архітэктараў Ранняга Адраджэння з’яўляўся *Філіпа Брунелескі*. Пад яго кіраўніцтвам быў узведзены купал над саборам Санта-Марыі ў роднай Фларэнцыі — першы буйны помнік эпохі Адраджэння. Купал дыяметрам 42 м стаў сімвалам горада. І сёння гэта найбуйнейшы купал у свеце, пабудаваны з цэглы. Брунелескі лічыцца родначальнікам архітэктуры Адраджэння.

? *У якім вялікім горадзе старажытнасці архітэктары ўмелі ствараць вялікія купалы будынкаў? А ці здольны былі на гэта візантыйскія архітэктары?*

6. Кнігадрукаванне. Вялікае значэнне для развіцця навукі і літаратуры мела вынаходніцтва **кнігадрукавання**.

? *Параўнайце кошт і тэрміны вырабу рукапісных і друкаваных кніг. Якія магчымасці для развіцця навукі і адукацыі адкрыла кнігадрукаванне?*

Першая кніга ў Еўропе была надрукавана ўраджэнцам нямецкага горада Майнца **Іаганам Гутэнбергам**. Ён пачаў адліваць з металу прамавугольныя брусоўкі з рэльефнай выявай літар — разборны шрыфт. З яго дапамогай складалі радкі і старонкі набору, з якога рабілі адбітак на паперу.

Гутэнберг разглядае надрукаваны аркуш кнігі. *Малюнак XIX ст.*

7, с. 83–85

▲ Друкаванне кніг. XV ст.

▲ Аркуш Бібліі, надрукаванай Гутэнбергам у 1450 г.

Для друкавання Гутэнберг прыстасаваў спецыяльны станок, які дазваляў майстру пры дапамозе шрубы раўнамерна прыціскаць паперу да набору. У **1445 г.** Гутэнберг выпусціў першую друкаваную кнігу ў Еўропе.

Кнігадрукаванне стала хутка распаўсюджвацца па ўсіх краінах Еўропы. Яно зрабіла кнігі даступнымі большай колькасці людзей, дапамагала развіццю адукацыі.

Пытанні і заданні. **1.** Раствлумачце, чаму культура Адраджэння ўзнікла менавіта ў Паўночнай Італіі. **2.** Раствлумачце, чаму свой ідэал чалавечага грамадства гуманісты бачылі ў Старажытнай Грэцыі і Старажытнім Рыме. **3.** Чаму гуманісты высока цанілі працу чалавека і вынікі яго працы? **4.** Як праявіліся погляды гуманістаў у мастацтве? **5.** Дакажыце, што вынаходніцтва кнігадрукавання — адно з найвялікшых дасягненняў чалавецтва.

З дапамогай інтэрнэт-рэсурсаў стварыце калекцыю «Шэдэўры жывапісу Ранняга Адраджэння». Прадстаўце яе сваім аднакласнікам.

Раздзел II

СЛАВЯНЕ Ў СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ

§ 16. Славяне ў Раннім сярэднявеччы

Успомніце. 1. Калі з'явіліся славяне? 2. Калі адбывалася і што сабой уяўляла Вялікае перасяленне народаў?

Вы даведаецеся. З пачаткам Сярэднявечча ў гісторыі Еўропы гучна заявілі пра сябе новыя народы. Яны называлі сябе агульным іменем — славяне. Суседзі адзначалі іх ваяўнічасць і згуртаванасць. Славяне хутка асвоілі вялікія абшары Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, стварылі свае дзяржавы. Як гэта адбылося? Што адбывалася ў самім грамадстве славян?

1. Як славяне рассяліліся ў Еўропе. Доўгі час славяне жылі на невялікай тэрыторыі ў Цэнтральнай Еўропе. Гэтую своеасаблівую «калыску» славян называюць іх *прарадзімай*.

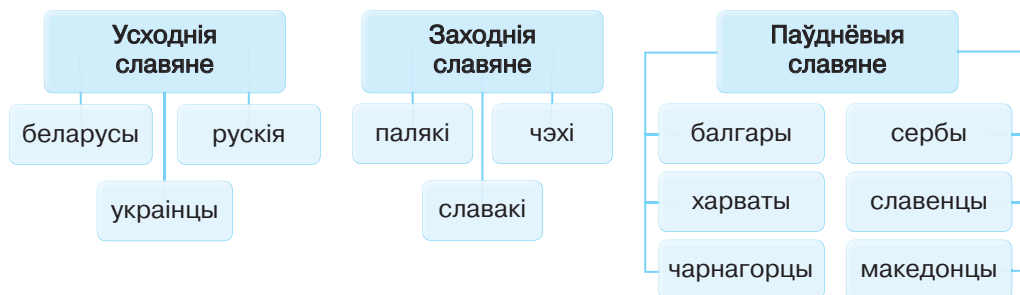
У выніку нашэсця гунаў і перамяшчэння германскіх плямёнаў здаўна асвоеныя землі ў Еўропе абязлюдзелі. У V — пачатку VI ст. на іх пачалі перасяляцца славянскія плямёны. У выніку яны занялі вялікія абшары ад ракі Эльбы (славяне называлі яе Лаба) на захадзе да Волгі на ўсходзе, ад Ладажскага возера на поўначы да Міжземнага мора на поўдні.

У ходзе рассялення адбыўся падзел славян на *заходніх, паўднёвых і ўсходніх*.

Заходнія славяне засялялі землі ад Віслы да Эльбы. Яны сталі продкамі сучасных польскага, чэшскага і славацкага народаў. Іншыя славянскія плямёны перайшлі Дунай і ўварваліся ва ўладанні Візантыйскай імперыі. Пасля цяжкіх войнаў з візантыйцамі яны засялілі Балканскі паўвостраў. Гэтыя плямёны склалі аснову паўднёвых славян — продкаў балгараў, сербаў, харватаў і іншых народаў. Вялікая група славян засяліла тэрыторыю Усходняй Еўропы. Яны сталі

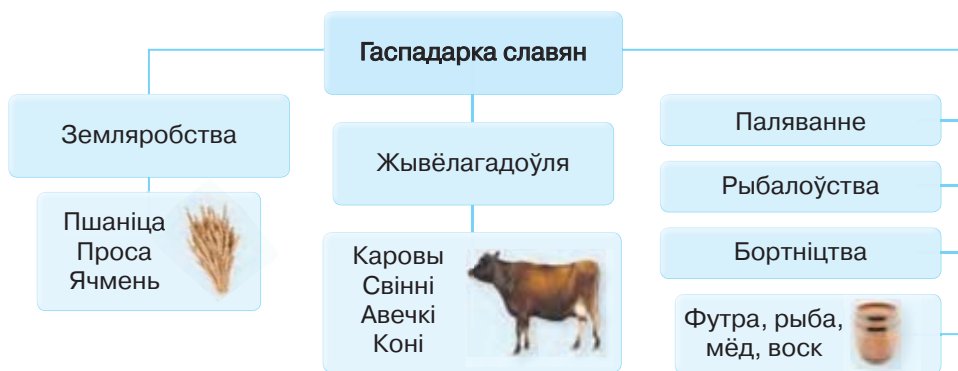
асновай усходнеславянскай супольнасці. Гэта былі продкі беларускага, рускага і ўкраінскага народаў.

2. Што ўяўляла сабой грамадства славян. Славяне звычайна сяліліся па берагах рэк. Свае паселішчы ўмацоўвалі валамі і рвамі.

▲ Моўныя групы славян

Славяне жылі родамі, некалькі родаў утваралі племя. Плямёны нярэдка аб'ядноўваліся ў саюз плямён. Свабодныя супляменнікі лічыліся роўнымі. Усе важныя пытанні жыцця племені вырашаліся на народных сходах — *веча*.

▲ Гаспадарчыя заняткі славян

Вывучыце схему і раскажыце пра заняткі славян. Якія з іх з'яўляліся самымі важнымі?

Рассяленне славян
і першыя славянскія дзяржавы

Але паступова стала з'яўляцца няроўнасць і вылучыліся багатыя людзі. Набыць багацце славяне маглі ў набеггах на суседзяў. Набегі ўзначальвалі ваенныя правадыры — *князі*. Вакол князя ўтварылася група пастаянных баявых паплечнікаў і дарадчыкаў — *дружына*. З дапамогай дружыны князь умацоўваў сваю ўладу над супляменнікамі.

3. У што славяне верылі. Старажытныя славяне былі язычнікамі. Яны верылі ў мноства багоў. Асабліва шанавалі тых багоў, ад якіх, па іх вераваннях, залежаў ураджай або рост свойскіх жывёл. Так, маці ўсяго жывога лічылася *Маці сырая зямля*.

Славяне верылі, што ўвесь навакольны свет напоўнены духамі. Таму шанаваліся лясы, камяні, рэкі, балоты, азёры, крыніцы, горы. Славяне верылі, што духі пастаянна ўмешваліся ў жыццё людзей: маглі нашкодзіць, але маглі і прынесці шчасце.

Пакланяліся славяне богу грому і маланкі Перуну, богу неба Сварогу, богу заступніку жывёлы Вялесу, богу Сонца і святла Дажбогу і інш. У заходніх славян самым шанаваным быў бог вайны і ўрадлівасці Святавіт.

Як вы думаеце, чаму менавіта гэтых багоў шанавалі славяне?

- Тэрыторыі, якія засялялі і асвойвалі славяне
 Направкі рассялення славян
 Тэрыторыі першых славянскіх дзяржаў:
 1 — — — Дзяржавы Сама
 2 — — — Першага Балгарскага царства
 3 — — — Вялікамаравускай дзяржавы

Фігурка Святавіта. IX—X стст. ▶

Для пакланення язычніцкім багам ствараліся спецыяльныя адкрытыя свяцілішчы — *капішчы*. У іх ставіліся скульптурныя выявы багоў — *ідалы*. Шырока было распаўсюджана ў славян і пакланенне памерлым продкам.

4. Утварэнне першых дзяржаў. З'яўленне бедных і багатых, умацненне ўлады князёў сталі ўмовамі для ўзнікнення ў славян дзяржаў. Неабходна было абараняцца і ад знешняй небяспекі. Са стэпаў на славянскія землі часта нападзілі качэўнікі. Візантыя імкнулася падпарадкаваць сабе паўднёвых славян, а грозным праціўнікам заходніх славян выступала Франкская дзяржава.

У пачатку VII ст. на ўсходзе Балканскага паўвострава ўзнік славянскі саюз *Сем родаў* (ці *Сем плямён*). У канцы гэтага ж стагоддзя яго падпарадкавалі сабе качэўнікі-балгары. Яны прыйшлі з далёкіх усходніх стэпаў. Качэўнікі-балгары перайшлі да аселага жыцця, засвоілі мову і культуру мясцовага славянскага насельніцтва і неўзабаве зліліся з ім. Па назве гэтых качэўнікаў частка паўднёвых славян стала называцца балгарамі. У **681 г.** балгары нанеслі паражэнне Візантыі. Гэтая дата лічыцца пачаткам *Першага Балгарскага царства*.

▲ Бітва балгар з візантыйцамі. *Кніжная мініяцюра XIII ст.*

У 864 г. балгары першыя сярод славян прынялі хрысціянства з Візантыі.

У VII ст. у разгар барацьбы з качэўнікамі некалькі славянскіх плямёнаў у сярэднім цячэнні Дуная аб'ядналіся ў адно княства на чале з купцом па імені *Сама*. Былі разгромлены не толькі качэўнікі, але і магутныя франкі, якія таксама хацелі падпарадкаваць гэта княства. Але пасля смерці Сама саюз славянскіх плямёнаў распаўся.

У IX ст. на тэрыторыі сучаснай Чэхіі існавала *Вялікамаравіцкая дзяржава*. Яе правіцелі здолелі адстаяць незалежнасць у барацьбе з франкамі. Аднак да пачатку X ст. Вялікая Маравія пала пад націскам качэўнікаў-венграў, якія прыйшлі з усходу.

5. Асветнікі славян Кірыла і Мяфодзій. Прыняцце хрысціянства славянскімі народамі азначала не толькі адмову ад язычніцтва і прызнанне веры ў адзінага Бога. Гэта было і далучэнне славянскіх народаў да дасягненняў сусветнай

▲ Святых Мяфодзій і Кірыла. *Ікона*

▲ Старонка кнігі, напісаная кірыліцай

культуры. Аднак свяшчэннікі, якія хрысцілі славян, прынеслі з сабой Біблію і іншыя кнігі на чужых для славян мовах — грэчаскай і лацінскай. На гэтых жа мовах вялося і набажэнства.

Для таго каб хрысціянскае вучэнне стала зразумелым для славян, выкладаць яго трэба было на даступнай для іх мове. Вялікую ролю ў сцвярджэнні хрысціянства сярод славян адыгралі браты **Кірыла і Мяфодзій**. У 863 г. яны прыбылі ў Вялікую Маравію па просьбе яе князя.

Кірыла і Мяфодзій былі грэкамі з візантыйскага горада Салонікі (па-славянску — Салунь). У ваколіцах горада пражывала шмат славян. Таму браты добра ведалі іх мову. Кірыла вынайшаў азбуку для славян. Яна атрымала назву *глаголіца*. Пазней Кірыла і яго вучні стварылі новую азбуку, якой мы карыстаемся да гэтай пары. Па імені хрысціянскага асветніка яна і атрымала сваю назву — *кірыліца*. З 1963 г. у славянскіх краінах у гонар Кірылы і Мяфодзія штогод адзначаецца Дзень славянскага пісьменства і культуры.

Самастойна знайдзіце інфармацыю, які дзень і чаму быў выбраны ў Беларусі для святкавання Дня славянскага пісьменства і культуры.

Стварэнне славянскай пісьменнасці і пераклады кніг на славянскую мову Кірылам і Мяфодзіем, а затым іх вучнямі мелі вялікае значэнне для развіцця культуры славянскіх народаў. Сучасныя беларускі, рускі, украінскі, балгарскі і сербскі алфавіты ў сваёй аснове маюць кірыліцу.

Пытанні і заданні. **1.** На якія групы падзяліліся славяне? Продкамі якіх сучасных славянскіх народаў яны з'яўляюцца? **2.** Як было ўладкавана грамадства старажытных славян? Чаму з цягам часу ўлада князёў узмацнілася? **3.** Якія богі былі самымі шанаванымі ў старажытных славян? Чаму? **4.** Якія прычыны і ўмовы садзейнічалі з'яўленню ў славян першых дзяржаў? **5.** Чым вядомы Кірыла і Мяфодзій? У чым значэнне іх дзейнасці для славянскіх народаў?

§ 17. Чэхія і Польшча ў X—XV стст.

Успомніце. 1. Якія сучасныя народы адносяцца да заходніх славян?
2. Калі і па якой прычыне загінула Вялікамараўская дзяржава?

Вы даведаецеся. У Цэнтральнай Еўропе славяне стварылі дзве дзяржавы — Чэхію і Польшчу. Як адбывалася станаўленне дзяржаў заходніх славян? Чаму яны аказаліся цесна звязанымі з Заходняй Еўропай?

1. Як з'явілася і развівалася Чэхія. На тэрыторыі Чэхіі з VI ст. пражывалі славянскія плямёны. Паступова сярод племянных князёў вылучыўся князь племені чэхаў. У IX ст. чэшскія плямёны апынуліся пад уладай правіцеля Вялікай Маравіі. Пасля падзення гэтай дзяржавы ў пачатку X ст. утварылася Чэшская дзяржава.

Нямецкія імператары Свяшчэннай Рымскай імперыі здзяйснялі ваенныя паходы ў Чэхію, умешваліся ў яе ўнутраныя справы. У выніку Чэхія ўвайшла ў склад імперыі, але карысталася ў ёй Вялікай самастойнасцю. Тут захоўваліся свае законы, а ў 1158 г. чэшскі князь прыняў тытул караля. Аднак немцы з цягам часу ўсё больш актыўна прыбіралі да рук багацці Чэхіі. Значныя ўладанні належалі і каталіцкай царкве. Сярод чэхаў нарасталала незадаволенасць.

- Границы дзяржаў на пачатак XI ст.
- Границы далучаных тэрыторый
- //// Граница Свяшчэннай Рымскай імперыі
- Тэрыторыі
- Польшчы ў пачатку XI ст.
- Чэхіі да 1018 г.
- далучаныя да Чэхіі да сярэдзіны XI ст.
- далучаныя да Русі ў першай палове XI ст.

Польшча і Чэхія ў Сярэднявеччы ▶

▲ Пражскі грош
Карла IV

У Познім сярэднявеччы ў Чэхіі хутка расла колькасць насельніцтва, узнікла шмат новых гарадоў. Высокага ўзроўню дасягнула рамяство. Чэшскія манеты — сярэбраныя грошы — сталі самымі хадавымі грашыма ў Цэнтральнай Еўропе, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі.

Падчас праўлення чэшскага караля і імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі *Карла IV* (1346—1378) Чэхія перажывала свой росквіт. У 1348 г. у Празе па ўказе імператара быў заснаваны першы ў славянскіх землях універсітэт. Сюды былі запрошаны самыя знакамітыя вучоныя з усёй імперыі.

2. Хто такія гусіты і чаго яны дабіваліся.

У пачатку XV ст. адным з самых вядомых і ўплывовых людзей у Празе стаў *Ян Гус*. Ён быў выбраны рэктарам (кіраўніком) універсітэта, прыняў сан свяшчэнніка і пачаў выступаць з пропаведзямі.

▲ Абарончыя збудаванні гусітаў. Мініяцюра XV ст.

Калёсы змацоўваліся ланцугамі, каб рыцарскай конніцы было цяжка прарвацца. Схаваўшыся ў павозках, гусіты стралялі з гармат, арбалетаў і стрэльбаў.

Крыжакі атакуюць гусітаў. ▶
Мініяцюра XV ст.

У сваіх пропаведзях Ян Гус крытыкаваў каталіцкую царкву за яе злоўжыванні і імкненне да багацця. Ён лічыў, што свяшчэннікі не павінны браць грошы за правядзенне рэлігійных абрадаў. Ян Гус выступаў і супраць засілля немцаў у Чэхіі.

Поспех пропаведзяў Яна Гуса і рост колькасці яго прыхільнікаў спалохалі царкву і нямецкіх феодалаў. Папа рымскі і імператар выклікалі парушальніка спакою на царкоўны сабор у горад Канстанц. Тут яму прад'явілі абвінавачванне ў ерасі і паспрабавалі прымусіць адрачыся ад сваіх поглядаў. Ян Гус рашуча адмовіўся і 6 ліпеня 1415 г. быў спалены на вогнішчы.

Падрыхтуйце паведамленне пра Яна Гуса.

Пакаранне Яна Гуса выклікала абурэнне ў Чэхіі. У 1419 г. яго паслядоўнікі — *гусіты* паднялі паўстанне ў Празе. Неўзабаве яно ахапіла ўсю краіну. Паўстанне было накіравана супраць каталіцкай царквы і нямецкага панавання ў Чэхіі. У ім прынялі ўдзел гараджане, сяляне і многія чэшскія феодалы. Але пань (буйныя феодалы) і багатыя гараджане схіляліся да захавання ўлады імператара.

Папа рымскі неаднаразова абвясчаў крыжовыя паходы супраць гусітаў. Пакуль гусіты выступалі сумесна, яны заўсёды наносілі паражэнні ворагам.

◀ *Баляслаў I Храбры.
Мастак
Марчэла Бачарэлі
(XVIII ст.)*

Князь Мешка I. ▶
*Мастак Ян Матэйка
(XIX ст.)*

Бязлітасныя гусіцкія войны доўжыліся 15 гадоў. Яны спыніліся да **1434 г.**, калі паны і багатыя гараджане пайшлі на пагадненне з імператарам і папам рымскім. Паўстанцы былі разгромлены.

Але кіраванне ў гарадах перайшло да чэхаў. Дзяржаўныя дакументы з гэтага часу сталі пісаць на чэшскай мове.

3. Станаўленне Польшчы. У Раннім сярэднявеччы славянскія плямёны засялілі тэрыторыю паміж рэкамі Одэр і Вісла. У *другой палове X ст.* польскія землі былі аб'яднаны ў адзіную дзяржаву князем *Мешка I*. У **966 г.** ён прыняў хрысціянства з Рыма. Пераемнік Мешка *Баляслаў I Храбры* значна пашырыў межы сваёй дзяржавы. У 1025 г. незадоўга да смерці ён атрымаў каралеўскі тытул.

◀ *Казімір III Вялікі. Мастак Ян Матэйка*

янна ўзнікалі канфлікты. У 1226 г. адзін з польскіх князёў запрасіў для барацьбы з прусамі рыцараў-манахаў Тэўтонскага ордэна. На захопленых прускіх землях рыцары стварылі ўласную дзяржаву. З цягам часу яна стала самым небяспечным суседам Польшчы.

? *Дзе былі ўпершыню створаны ордэны рыцараў-манахаў? Як яны называліся?*

Каралеўская ўлада ў Польшчы ўмацавалася пры *Казіміру III Вялікім* (1333—1370). За гады свайго доўгага праўлення Казімір III амаль у два з паловай разы павялічыў тэрыторыю дзяржавы.

? *Як вы думаеце, чаму Казімір III надаваў такую ўвагу добраўпарадкаванню гарадоў?*

Асаблівую ўвагу кароль надаваў гарадам: некаторыя з іх былі перабудаваныя, пашыраныя, абнесеныя новымі каменнымі сценамі. Таму казалі, што Казімір III «атрымаў Польшчу драўлянай, а пакінуў яе каменнай». У гэтыя гады гарады атрымлівалі шырокія правы самакіравання. Узорам служыла гарадское ўпраўленне нямецкага горада Магдэбурга — Магдэбургскае права. Між тым працягвалася барацьба з Тэўтонскім ордэнам, які быў галоўным праціўнікам не толькі

Польшча і суседнія краіны ▶
ў пачатку XV ст.

- Граніцы дзяржаў
- Граніцы залежнай ад Польшчы Мазовіі
- ////// Граніца Свяшчэннай Рымскай імперыі

◀ Грунвальдская бітва. Фрагмент карціны. Мастак Ян Матэйка

Польшчы, але і Вялікага Княства Літоўскага. Агульная пагроза збліжала дзве суседнія краіны. У выніку ў 1385 г. у замку Крэва (на тэрыторыі сучаснай Беларусі) паміж імі была заключана унія.

Па ўмовах *Крэўскай уніі* Польшча і Вялікае Княства Літоўскае павінны былі аб'яднацца ў адну дзяржаву. У рэчаіснасці ў дзвюх дзяржаў агульным аказаўся толькі правіцель. У кожнай з іх захаваліся свае законы, войска, сістэма кіравання. Але Крэўская унія дазволіла аб'яднаць сілы дзвюх дзяржаў у барацьбе з Тэўтонскім ордэнам.

15 ліпеня 1410 г. каля паселішча Грунвальд тэўтонскія рыцары пацярпелі поўнае паражэнне. Моц Тэўтонскага ордэна была падарвана. Але толькі ў 1466 г. Тэўтонскі ордэн адмовіўся ад

захопленых польскіх зямель. Ён прызнаў залежнасць ад польскага караля. Польшча атрымала выхад да Балтыйскага мора.

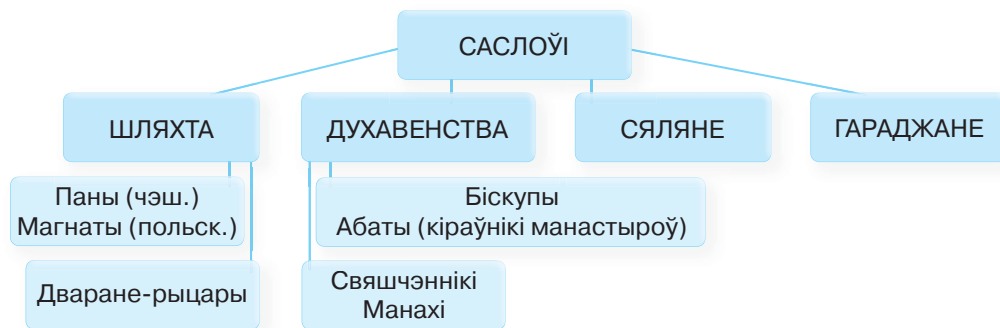
4. Што ўяўляла сабой грамадства заходніх славян. На працягу X—XIII стст. у Чэхіі і Польшчы паступова складвалася феадальнае грамадства. Сяляне траплялі ў пазямельную і асабістую залежнасць ад феадалаў. Паступова, як і на захадзе Еўропы, у заходніх славян сфарміравалі-

◀ Тэўтонскі рыцар. Рэканструкцыя

ся саслоўі феадальнага грамадства. Гэта былі *духавенства* («тыя, хто моляцца за ўсіх»), *шляхта* (феодалы — «тыя, хто са зброяй абараняюць усіх»). І тыя, хто забяспечвае ўсіх ежай і рэчамі, — *сяляне* і *гараджане*.

Буйныя феодалы ў Чэхіі называліся *панамі*, а ў Польшчы — *магнатамі*. Польская шляхта мела такія прывілеі, якіх не было ў феадалаў іншых еўрапейскіх краін. Шляхта была вызвалена ад падаткаў і многіх абавязкаў перад дзяржавай. Але ваенная служба заставалася абавязковай.

▲ Саслоўі заходнеславянскага грамадства ў Познім сярэднявеччы

Рамеснікі ў гарадах Чэхіі і Польшчы аб'ядноўваліся ў цэхі.

Такім чынам, Чэшская і Польская дзяржавы ўзніклі ў X ст. У іх зацвердзілася хрысціянства заходняга абраду — каталіцтва і паступова склалася феадальнае грамадства.

Пытанні і заданні. 1. Калі і пры якіх абставінах узнікла Чэшская дзяржава? 2. Як складваліся ў Высокім сярэднявеччы ўзаемаадносіны Чэхіі і Германіі? 3. Што прывяло да пачатку Гусіцкіх войнаў? Якія іх вынікі? 4. Калі і на якой тэрыторыі ўзнікла Польская дзяржава? 5. Якія адносіны склаліся ў Польшчы з Тэўтонскім ордэнам і Вялікім Княствам Літоўскім? 6. Што ўяўляла сабой у Высокім сярэднявеччы грамадства заходніх славян? 7. Што агульнае і што адметнае можна выявіць у развіцці Польшчы і Чэхіі ў перыяд Сярэднявечча?

§ 18. Лёсы славян Балканскага паўострава

Успомніце. 1. Якая група славян засяліла Балканскі паўостраў? 2. Хто такія балгары? 3. Калі ўзнікла Першае Балгарскае царства?

Вы даведаецеся. Славяне на Балканскім паўостраве ў Сярэднія вякі стваралі моцныя дзяржавы. Але ні адна з іх не здолела захаваць сваёй незалежнасці. Чаму так адбылося? Перад націскам якога небяспечнага ворага не змаглі ўстаяць паўднёвыя славяне?

1. У чым асаблівасці развіцця балканскіх зямель. На Балканскім паўостраве ў Сярэднія вякі размяшчаліся дзяржавы паўднёвых славян — *Балгарыя, Сербія і Харватыя*. Паўднёвыя славяне засялілі тэрыторыі, якія раней уваходзілі ў склад Візантыйскай імперыі. Гэта магутная дзяржава імкнулася зноў падпарадкаваць сабе ўвесь Балканскі паўостраў.

Ад антычнасці на Балканскім паўостраве захавалася шмат дарог, партоў на марскім узбярэжжы. Праз гэтыя землі ажыццяўляліся найважнейшыя гандлёвыя сувязі Азіі і Еўропы.

Дзяржавы паўднёвых славян фарміраваліся іначай, чым варварскія каралеўствы Заходняй Еўропы. У паўднёвых славян яны складваліся павольней. Пазней з'явілася прыватная ўласнасць на зямлю. Першымі ад славянскіх правіцеляў землі з сялянамі атрымлівала не значь, а манастыры. Доўгі час выкарыстоўвалася праца рабоў.

2. Балгарскія царствы. У канцы IX — пачатку X ст. Першае Балгарскае царства дасягнула сваёй найвышэйшай магутнасці. *Сімяён Вялікі*, які правіў у той час у Балгарыі, абвясціў сябе «царом усіх балгар рамеяў».

? *Калі Балгарыя першай са славянскіх краін прыняла хрысціянства?*

Балгарыя пры цару Сімяёне распасціралася ад берага Чорнага мора на ўсходзе да Адрыятычнага мора на захадзе. Падчас яго праўлення перажывала ўздым і балгарская культура.

Пасля смерці цара Сімяёна Балгарыя яшчэ нейкі час захоўвала незалежнасць. Але ў вырашальнай бітве візантыйская

Цар Сімяён. *Мастак Д. Гюджэнаў* ▶

армія разграміла балгарскае войска. І ў 1018 г. уся Балгарыя апынулася пад уладай Візантыі. Першае Балгарскае царства пала.

Балгарскі народ не змірыўся з візантыйскім панаваннем. Напрыканцы XII ст. Балгарыя вярнула сабе незалежнасць. Гэту адноўленую балгарскую дзяржаву гісторыкі называюць *Другім Балгарскім царствам*.

У сярэдзіне XIV ст. Балгарыя была адной з самых моцных дзяржаў на Балканах. Але ўнутраныя ўсобицы, якія неўзабаве распачаліся, аслабілі краіну.

3. Як развівалася дзяржаўнасць сербаў. Першыя племянныя княствы сербаў, якія пасяліліся ў цэнтральнай частцы Балканскага паўвострава, паўсталі ў VIII—IX стст. Але захоўваць сваю самастойнасць у асяроддзі моцных дзяржаў сербам у гэты перыяд было цяжка. Сербскія землі падпарадкоўвалі то балгарскія цары, то візантыйскія імператары.

Толькі ў канцы XII ст. была створана адзіная Сербская дзяржава. У першай палове XIV ст. Сербія ўзмацнілася падчас праўлення *Стэфана Душана*. Ён шмат ваяваў з суседнімі дзяржавамі — Візантыяй і Венгрыяй. У выніку да Сербіі былі далучаны многія тэрыторыі.

Стэфан Душан. *Фрэска XIV ст.* ▶

Стэфан Душан быў таленавітым палкаводцам, дыпламатам. З яго іменем звязана стварэнне збору законаў — «законніка Стэфана Душана». Змест законаў сведчыць пра тое, што ў Сербіі склалася феадальнае грамадства. Сяляне да сярэдзіны XIV ст. ужо знаходзіліся ў залежнасці: на карысць гаспадароў зямлі яны выконвалі розныя павіннасці.

Каб паказаць сваю веліч, Стэфан Душан прыняў тытул «цара сербаў і грэкаў».

Як вы думаеце, што азначаў гэты тытул? Ці быў сапраўды Стэфан Душан царом грэкаў?

У яго планах было стварэнне вялікай імперыі з цэнтрам у Канстанцінопалі. Аднак падчас падрыхтоўкі паходу на сталіцу Візантыі Стэфан Душан раптоўна памёр. Неўзабаве Сербская дзяржава распалася на некалькі незалежных уладанняў. Іх правіцелі вялі пастаянныя войны адзін з адным.

4. Лёс Харваты і Сярэднія вякі. Па дамоўленасці Карла Вялікага з візантыйскім імператарам харвацкія землі павінны былі належаць Франкскай імперыі. Але ў другой палове IX ст. Харватыя дамаглася незалежнасці. У пачатку X ст. князь Харватыі прыняў тытул караля.

У 1102 г. харвацкая знаць заключыла пагадненне з венгерскім каралём аб уключэнні Харватыі ў склад Венгрыі. Пры гэтым Харватыя ўсё ж заставалася Каралеўствам і захоўвала ўнутраную самастойнасць.

5. Як Балканы трапілі пад уладу туркаў-асманаў. Візантыйская імперыя ў войнах з Сербіяй і Балгарыяй часта выкарыстоўвала дапамогу мусульман. Яны стварылі сваю дзяржаву ў Малой Азіі, якая некалі належала Візантыі. Асманскія султаны (правіцелі) пачалі аб'ядноўваць пад сваёй уладай іншыя турэцкія дзяржавы.

Паступова яны сталі прасоўвацца на захад, захопліваючы візантыйскія ўладанні. У сярэдзіне XIV ст. разгарэлася жорсткая барацьба за ўладу ў імперыі. Гэта дазволіла туркам пе-

райсці да заваяванняў на Балканскім паўвостраве.

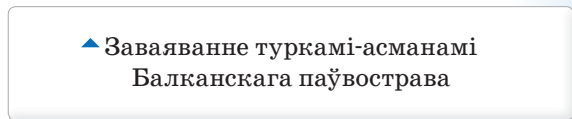
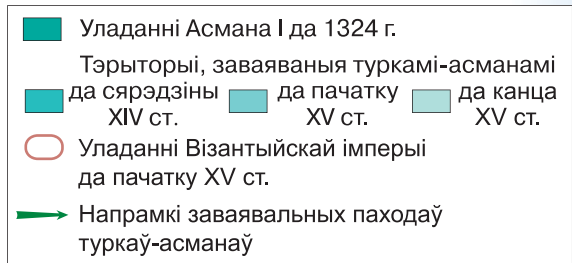
Пакінуўшы Канстанцінопаль у сябе ў тыле, туркі рушылі на дзяржавы паўднёвых славян. Нягледзячы на страшную пагрозу, славянскія правіцелі не змаглі ўтварыць ваенны саюз. Да канца XIV ст. туркі захапілі ўсе балгарскія землі.

Сербы і баснійцы (паўднёва-славянскі народ, які меў у той час сваю невялікую дзяржаву) паспрабавалі спыніць заваёўнікаў.

15 чэрвеня **1389 г.** на Косавым полі адбылася вырашальная бітва. Моцнай турэцкай арміі супрацьстаяла намнога меншае па колькасці войска сербаў і баснійцаў. У выніку войска славян пацярпела на Косавым полі жорсткае паражэнне.

Неўзабаве туркі падпарадкавалі ўсе балканскія дзяржавы. А ў 1453 г. пасля захопу туркамі-асманамі Канстанцінопаля перастала існаваць некалі магутная Візантыйская імперыя.

6. Як жылі славяне пад турэцкім ярмом. Наступствы асманскага заваявання Балканскага паўвострава аказаліся жахлівымі. Былі забіты ці прададзены ў рабства дзясяткі тысяч людзей. Найбуйнейшыя гарады былі разбураны дашчэнт.

Але жыццё працягвалася, і насельніцтва заняволеных славянскіх зямель павінна было прыстасоўвацца да новых умоў. Туркі хацелі спакою на захопленых землях і своечасовага паступлення падаткаў. Таму яны захавалі на ранейшых пасадах праваслаўных свяшчэннікаў і біскупаў. Захоўваліся і сельскія абшчыны з іх ранейшымі кіраўнікамі.

Аднак становішча хрысціян у Асманскай дзяржаве было цяжкім. Хрысціяне плацілі значна большыя, чым мусульмане, падаткі. Яны не мелі права насіць зброю, ездзіць верхам на кані і нават насіць вопратку сіняга і зялёнага колераў, якую маглі насіць толькі мусульмане.

Асабліва цяжкім быў так званы «падатак крывёю». У тых хрысціянскіх сем'ях, дзе было некалькі сыноў, аднаго з іх забіралі ў школы Стамбула і іншых буйных турэцкіх гарадоў. Пазней юнакі служылі пры султанскім двары або станавіліся янычарамі — воінамі лепшага турэцкага войска, гвардыі султанаў.

Растлумачце назву падатку, пра які вы прачыталі.

На многія стагоддзі паўднёвыя славяне аказаліся пад турэцкім прыгнётам.

Такім чынам, славяне Балканскага паўвострава ўжо ў Сярэднявеччы стварылі свае дзяржавы. Але іх самастойнае развіццё было перарванае турэцкімі заваяваннямі. Наперадзе чакала доўгая барацьба за незалежнасць.

Пытанні і заданні. **1.** У чым заключаліся асаблівасці развіцця славянскіх дзяржаў Балканскага паўвострава ў перыяд Сярэднявечча? **2.** Як развівалася ў Сярэднявеччы балгарская дзяржаўнасць? **3.** Вылучыце этапы ў развіцці сербскай дзяржаўнасці. **4.** Які лёс Харватыі ў эпоху Сярэднявечча? **5.** Як вы думаеце, чаму славянскія дзяржавы на Балканах не змаглі спыніць заваёўнікаў-туркаў? **6.** Як адбывалася заваяванне туркамі-асманамі Балканскага паўвострава? **7.** Якія наступствы для краін Балканскага паўвострава мела турэцкае заваяванне?

§ 19. Утварэнне Старажытнарускай дзяржавы і яе першыя правіцелі

Успомніце. 1. Адкуль і калі прыйшлі славяне ва Усходнюю Еўропу? 2. Якія дзяржавы першымі ўзніклі ў славян?

Вы даведаецеся. Да канца 1-га тысячагоддзя ўсходнія славяне стварылі дзяржаву з моцнай уладай і строгімі законамі. Як гэта адбылося? Якія адносіны склаліся ва ўсходніх славян з суседзямі і ў самім іх грамадстве?

1. Усходнія славяне і іх суседзі. Славяне з'явіліся ва Усходняй Еўропе ў IV ст. Два-тры стагоддзі спатрэбілася ім, каб асвоіць вялікую тэрыторыю да рэк Волгі і Дона.

Звесткі пра гэтыя далёкія часы захаваліся ў найстаражытнейшым летапісе — «Аповесці мінулых гадоў». Гэты ўнікальны твор напісаў манах *Нестар* каля 1113 г. У летапісе згадваюцца 12 усходнеславянскіх саюзаў плямён, якія рассяліліся на шырокіх абшарах Усходняй Еўропы. У кожнага саюза плямён былі свае звычаі і традыцыі.

На чале некаторых саюзаў плямёнаў стаялі *князі*. *Племянное княжанне* існавала ў *палян*, якія пасяліліся на землях уздоўж сярэдняга цячэння Дняпра. Паводле падання, князь палян Кій заснаваў горад Кіеў. *Драўляне* жылі сярод лясоў, на захад ад палян — іх даўніх сапернікаў. На поўнач ад драўлян вакол прыпяцкіх балот размясціліся *дрыгавічы*. Уздоўж ракі Сож жылі *радзімічы*.

Свой князь быў у *палачан*, якія атрымалі сваё імя ад ракі Палаты. На іх землях узнік горад Полацк. Палачане былі часткай вялікага саюза *крывічоў*. Самы паўночны славянскі саюз плямёнаў называўся *славенамі*. Менавіта ў іх землях паўстаў знакаміты горад Ноўгарад Вялікі.

Ва Усходняй Еўропе славяне сутыкнуліся з плямёнамі, якія размаўлялі на іншых мовах. Некаторыя з іх змяшаліся са славянамі. Іншыя пазней увайшлі ў склад іх дзяржавы, але захоўвалі сваю самабытнасць.

? *Знайдзіце на карце 1 (форзац 1) усходнеславянскія саюзы плямён.*

▲ Заморскія госці. Карціна М. Рэрыха

2. Каля вытокаў старажытна-рускай дзяржаўнасці. За тэрыторыямі пражывання ўсходніх славян замацавалася назва *Русь*. Руссю, або рускай зямлёй, стала называцца першая дзяржава ўсходніх славян.

На поўначы ўсходнія славяне пастаянна падвяргаліся нападам *варагаў*. Так на Русі называлі скандынаўскіх воінаў-вікінгаў. На поўдні са стэпаў на

славян напдалі качэўнікі-хазары. Некаторыя плямёны ўсходніх славян вымушаны былі плаціць даніну моцнаму Хазарскаму каганату.

? *Успомніце, хто такія вікінгі.*

Аб'яднанню ўсходніх славян спрыяў гандлёвы шлях «з варагаў у грэкі». Ён звязваў скандынаўскія краіны з Візантыяй. Найбольш важны адрэзак шляху праходзіў па тэрыторыі ўсходніх славян — па рацэ Дняпро. Кантроль шляху «з варагаў у грэкі» даваў вялікія выгады, таму што з купецкіх суднаў збіраліся гандлёвыя пошліны. Вялікі прыбытак прыносіў продаж на візантыйскіх і ўсходніх рынках футраў, мёду, воску і зброі.

Прасачыце па карце 1 (форзац 1) маршрут гандлёвага шляху «з варагаў у грэкі».

Да сярэдзіны IX ст. усходнія славяне стварылі два вялікія аб'яднанні. На поўначы на чале некалькіх славянскіх і фіна-ўгорскіх плямёнаў аказаўся варажскі князь *Рурык*. Цэнтрам гэтага аб'яднання стаў Ноўгарад. Яшчэ раней на поўдні паўстала моцнае аб'яднанне на землях палян у сярэднім цячэнні ракі Дняпро. Тут галоўным горадам быў Кіеў. Таксама важную ролю адыгрывала племя крывічоў-палачан з цэнтрам у Полацку. Полацк кантраляваў гандлёвы шлях па рацэ Заходняга Дзвіна.

Пасля смерці Рурыка правіць стаў князь *Алег*. Ён у 882 г. захапіў Кіеў. Услед за гэтым Алег заваяваў драўлян, севяран і радзімічаў. Даніну, якую тыя раней плацілі хазарам, кіеўскі князь стаў збіраць сабе.

Так ва Усходняй Еўропе ў 882 г. паўстала дзяржава, якую гісторыкі называюць *Старажытнай Руссю* або *Кіеўскай Руссю*.

3. Першыя кіеўскія князі. Князь Алег вядомы паходам на сталіцу Візантыі Канстанцінопаль (Царград). Ваяваў з Візантыяй і пераемнік Алега князь *Ігар*, сын Рурыка.

Кіеўскія князі збіралі даніну з падпарадкаваных «плямён» падчас *палюддзя*. Князь з дружынай выпраўляўся ў палюддзе восенню і вяртаўся ў Кіеў толькі вясной. Князь не толькі збіраў даніну, але і вяршыў суд. Князь Ігар у 945 г. быў забіты драўлянамі падчас збору даніны. Удава князя *Ігара* княгіня *Вольга* адпомсціла драўлянам. Услед за гэтым яна ўнесла важныя змяненні ў спосаб збору даніны. Для гэтага былі створаны спецыяльныя пункты — *пагосты*.

Шчыт на браме Царграда. ▶
Мастак Б. Альшанскі

◀ Князь Ігар збірае даніну з драўлян.
Мастак К. Лебедзеў

Сын Ігара *Святаслаў* на працягу свайго праўлення пастаянна вёў войны. Ён разграміў Хазарскі каганат, Балгарыю, распачаў вайну з магутнай Візантыйскай імперыяй. Але візантыйцы ўсё ж такі вымусілі Святаслава пайсці з Балгарыі.

Між тым з'явілася новая небяспека для Русі: качэўнікі прычарнаморскіх стэпаў — *печанегі*. Яны забілі ваяўнічага князя Святаслава, калі ён вяртаўся ў Кіеў.

4. Як Русь стала хрысціянскай.

У 980 г. на прастоле ў Кіеве замацаваўся *Уладзімір Святаславіч*. Пазней народ назваў яго *Краснае Сонейка*, а праваслаўная царква — *Святым*.

Князь Уладзімір падпарадкаваў усе ўсходнеславянскія землі Кіеву і знішчыў мясцовых племянных князёў. Замест іх ён прызначаў сваіх *пасаднікаў*. Іх памочнікамі былі *тысяцкія*, якія падчас ваенных дзеянняў узначальвалі *апалчэнне* («тысячу»). Пазней Уладзімір у найважнейшыя гарады Русі адправіў сваіх сыноў.

▲ Хрышчэнне Русі.
Мастак В. Васняцоў

Царкоўная арганізацыя Русі ▶

Але галоўным дзеяннем Уладзіміра стала ўсталяванне на падуладных яму землях хрысціянства. У 988 г. Уладзімір хрысціўся сам і хрысціў кіяўлян. З цяжкасцю хрысціянства замацоўвалася ў іншых мясцовасцях Русі, асабліва ў глухіх кутках. Нядаўнія язычнікі не хацелі адмаўляцца ад сваіх багоў, якім маліліся стагоддзямі.

Услед за прыняццем хрысціянства на Русі была створана царкоўная арганізацыя. Кіеўскі князь для патрэб царквы выдзеліў дзясятую частку сваіх даходаў. Царква стала багатай і атрымала шмат зямель.

? *Падумайце, наколькі важны быў у той час асабісты прыклад правіцеля.*

Прыняцце хрысціянства садзейнічала ўзмацненню ўлады кіеўскага князя, росту міжнароднага аўтарытэту Старажытнарускай дзяржавы. Русь далучылася да дасягненняў візантыйскай і антычнай культур.

5. Росквіт Русі. Пасля смерці Уладзіміра паміж яго сынамі пачалася барацьба за ўладу ў Кіеве. Пераможцам у ёй стаў наўгародскі князь **Яраслаў**, сын полацкай княжны Рагнеды. Падчас праўлення ў Кіеве Яраслава, прызванага **Мудрым** (1019—1054), Старажытная Русь

Яраслаў Мудры. *Рэканструкцыя М. Герасімава* ▶

дасягнула найвялікшай магутнасці. Русь на роўных ладзіла свае ўзаемаадносіны з Візантыяй. Яраслаў канчаткова ліквідаваў пагрозу печанежскіх набегаў.

Яраслаў Мудры быў выдатным дыпламатам. Праз сваіх сыноў і дачок ён парадніўся з многімі моцнымі манархамі тагачаснай Еўропы.

Дачка Яраслава Лізавета выйшла замуж за караля Нарвегіі, Анастасія — за караля Венгрыі, Ганна — за караля Францыі. Сын Усевалад ажаніўся з прынцэсай Ганнай — дачкой візантыйскага імператара Канстанціна IX Манамаха.

Яраслаў Мудры вядомы і як заканадаўца. Пры ім быў створаны пісьмовы звод законаў — *Руская праўда*. Законы ў дачыненні да багатых і бедных, уладароў і падначаленых гучалі ў ім парознаму. У зводзе ўжо названы катэгорыі залежнага насельніцтва. Зусім бяспраўнымі людзьмі былі халопы. Да паўсвабодных людзей адносіліся смерды. Яны выконвалі павіннасці на карысць князя.

Так з канца IX да сярэдзіны XI ст. на тэрыторыі рассялення ўсходніх славян сфарміравалася моцная дзяржава. У ёй замацавалася хрысціянства і быў прыняты звод законаў.

Пытанні і заданні. **1.** Пра якія плямёны ўсходніх славян расказвае «Аповесць мінулых гадоў»? **2.** У выніку якіх падзей узнікла Старажытнаруская дзяржава? **3.** Якія дзеянні першых князёў данёс да нас летапіс? **4.** Раскажыце аб прычынах і наступствах прыняцця хрысціянства на Русі. **5.** Раствлумачце, чаму час праўлення Яраслава Мудрага быў перыядам найвышэйшай магутнасці Русі.

§ 20. Раздробленасць Старажытнай Русі

Успомніце. 1. Калі распалася Франкская імперыя? Чаму гэта адбылося?
2. З кім ваявалі першыя кіеўскія князі? Якімі былі вынікі гэтых войнаў?

Вы даведаецеся. Старажытнаруская дзяржава нядоўга заставалася адным цэлым. Ужо ў другой трэці XII ст. на яе тэрыторыі паўсталі незалежныя дзяржавы-княствы. Чаму гэта адбылося? Як гэта паўплывала на здольнасць Русі адбіваць знешнюю небяспеку?

1. Чаму наступіла раздробленасць. Кожны сын вялікага кіеўскага князя меў права на ўладу над часткай Рускай зямлі. Вялікі князь хацеў забяспечыць ім годнае князя жыццё. Таму і Уладзімір Краснае Сонейка, і Яраслаў Мудры адпраўлялі сваіх сыноў у буйнейшыя гарады, выдзялялі ім частку сваіх уладанняў. Кіеўскія князі разлічвалі такім чынам умацаваць сваю ўладу на месцах. Але вынік аказаўся адваротным.

Малодшыя князі, атрымаўшы ў кіраванне ўладанні, не хацелі аддаваць сабраную даніну ў Кіеў. Сваё ўладкаванае княства яны хацелі перадаць уласным сынам.

Імкнучыся забяспечыць сваіх старэйшых дружыннікаў — *баяраў*, князі выдзялялі ім землі ва ўласнасць. Так з'яўляліся баярскія *вотчыны*. Губляць свае ўладанні баяры не хацелі. Таму былі зацікаўлены ў тым, каб князі заставаліся ў сваіх княствах.

У Старажытнай Русі панавала натуральная гаспадарка. А гэта таксама спрыяла раздробленасці.

Аднак захоўвалася і тое, што аб'ядноўвала Рускую зямлю: адзіны княжацкі род ва ўладзе, агульны звод законаў Руская праўда, адна царкоўная арганізацыя.

 Падумайце, што яшчэ было агульным ва ўсіх старажытнарускіх княствах.

▲ Старажытная Русь у перыяд раздробленасці

2. Найбуйнейшыя княствы. Правіцель, які займаў прас-тол у Кіеве, у летапісах называецца *вялікім князем*. Усе іншыя князі павінны былі яму падпарадкоўвацца. Аднак ужо ў канцы X ст. самастойным стала Полацкае княства.

У 1097 г. князі сабраліся на з'езд у Любечы. Каб прадухіліць спрэчкі, было прынята рашэнне: «Няхай кожны валодае сваёй вотчынай». «Вотчынай» князь называў тыя землі, якія знаходзіліся ва ўладанні яго бацькі. З гэтага часу ў асобных княствах сталі правіць свае дынастыі. Аднак у Кіеве павінен быў правіць старэйшы ў Рускай зямлі князь.

З 1113 па 1125 г. у Кіеве правіў магутны князь *Уладзімір Манамах*. Яму ўдалося часова аднавіць уладу Кіева амаль на ўсёй тэрыторыі Русі. Але неўзабаве пасля яго смерці Русь стала тэрыторыяй, якая складалася з пятнаццаці самастойных дзяржаў-княстваў. Яны ўжо не падпарадкоўваліся кіеўскаму князю. Сярод мноства самастойных княстваў найбольш моцнымі былі *Уладзіміра-Суздальскае, Кіеўскае, Чарнігаўскае, Валынскае, Галіцкае, Полацкае, Смаленскае*.

Асаблівы дзяржаўны лад мела *Наўгародская баярская рэспубліка*. Тут на сходзе свабодных гараджан — *веча* — абіраліся галоўныя службовыя асобы дзяржавы — пасаднік і тысяцкі. З 1136 г. наўгародцы самі вырашалі, якога князя запрасіць да сябе на княжанне. Веча заключала з князем асобы дагавор, умовы якога павінны былі строга выконвацца.

Князі імкнуліся сілай даказаць сваю перавагу над другімі, захапіць чужыя ўладанні. Усобіцы паміж князямі вялі да спусташэння гарадоў і паселішчаў, гібелі людзей, перашкаджалі аб'яднанню сіл для барацьбы з качэўнікамі і іншымі іншаземнымі захопнікамі.

3. Барацьба з качэўнікамі. Стэпавыя абшары Паўночнага Прычарнамор'я здаўна прываблівалі качэўнікаў. Тутэйшыя прыродныя ўмовы дазвалялі весці *качавую жывёлагадоўлю*. На працягу некалькіх стагоддзяў сюды прыходзілі розныя качавыя народы. Яны часта здзяйснялі грабежніцкія набегі на суседзяў.

◀ Руская дружина праследуе полаўцаў.
Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу

Амаль паўтары стагоддзі Русь вяла напружаную барацьбу з качэўнікамі-печанегамі. Ад іх набегаў пакутавалі безабаронныя паселішчы. Не заўсёды іх жыхары паспявалі ўкрыцца за моцнымі сценамі гарадоў. Аб барацьбе з

печанегамі Уладзіміра Краснае Сонейка, яго дружыннікаў Іллі Мурамца, Дабрыні Нікіціча былі складзены *быліны*.

На многія гады прычарнаморскія стэпы занялі роднасныя печанегам *полаўцы*. З іх прыходам небяспека для зямель Русі яшчэ больш узрасла. Полаўцы ледзь не кожны год рабілі набегі на Русь. Не аднойчы іх граміў Уладзімір Манамах. Але поспеху ў барацьбе з качэўнікамі можна было дамагчыся толькі разам. Адсутнасць адзінства дзеянняў старажытнарускіх князёў асабліва згубна адбілася ў ходзе мангольскага нашэсця.

? *Вызначыце па карце (с. 124), якія княствы больш за ўсё пакутавалі ад набегу качэўнікаў.*

4. Мангольскае нашэсце на Русь. У пачатку 20-х гг. XIII ст. у прычарнаморскіх стэпах з'явіліся новыя качэўнікі — *манголы*. На Русі іх называлі *татарами*.

Да таго часу мангольскія плямёны, аб'яднаныя *Чынгісханам*, ужо пакарылі многія народы.

Пасля смерці Чынгісхана заваяваныя манголамі землі былі падзелены. Вобласць на захад ад ракі Урал была аддадзена ўнуку Чынгісхана — *Батыю*. Але старажытнарускія княствы яму яшчэ трэба было заваяваць. У канцы 1237 г.

Манголы. ▶

Сярэднявечны кітайскі малюнак

манголы абрушыліся на Разанскае княства. Потым Батый адзін за адным захапіў і спаліў амаль усе гарады Паўночна-Усходняй Русі.

Уладзімірскі князь Юрый Усеваладавіч паспрабаваў даць адпор ворагу. Але на рацэ Сіць 4 сакавіка 1238 г. ён быў разбіты манголамі.

У 1239 г. Батый зноў рушыў на Русь. На гэты раз мангольская воіска напала на Паўднёвую і Паўднёва-Заходнюю Русь. У снежні 1240 г. манголы захапілі Кіеў. У 1241 г. яны прыступілі да заваявання суседніх з Руссю краін. Але сіл на гэта ў захопнікаў ужо не было.

У выніку нашэсця Батыя былі забіты і забраны ў палон дзясяткі тысяч людзей. Загінулі ўнікальныя помнікі культуры, кнігі, летапісы, іконы. Такого спусташэння Русь яшчэ не ведала.

Баскакі. *Мастак С. Іваноў* ▶

Баскакамі называлі кіраўнікоў атрадаў, якія збіралі даніну для Арды.

▲ Узяцце манголамі Рязані.
Рэканструкцыя

◀ Аляксандр Неўскі. *Мастак П. Корын*

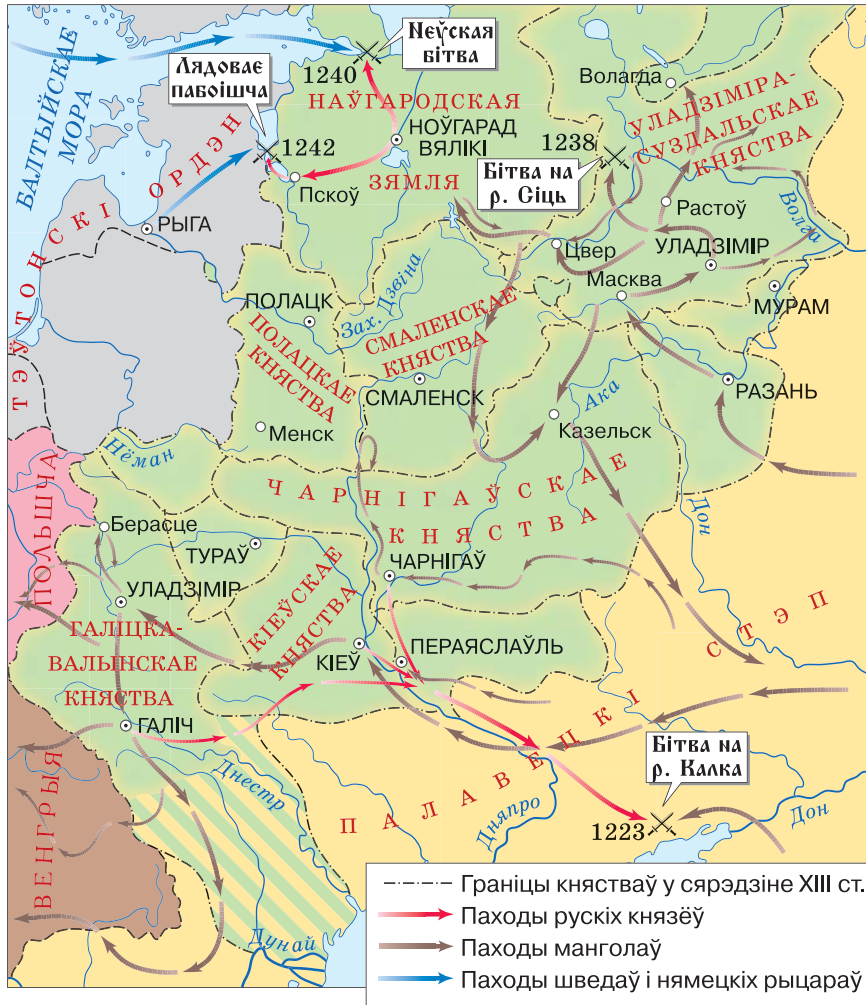
Разрабаваныя старажытнарускія княствы аказаліся ў залежнасці ад новай дзяржавы — *Залатой Арды*, створанай манголамі. Большасць старажытнарускіх княстваў абавязаны былі выплачваць даніну ардынскім ханам. Князі павінны былі ездзіць у Арду, каб атрымаць *ярлык* (спецыяльны дакумент) на княжанне.

5. Націск крыжакоў. Прыбалтыка заставалася адным з нямногіх месцаў у Еўропе, дзе яшчэ жылі язычніцкія плямёны. Гэта былі балцкія і фінскія народы, якія пакуль не стварылі сваіх дзяржаў. Іх землі прываблівалі заходнееўрапейскіх феодалаў. Заваёўнікаў падтрымлівала каталіцкая царква, якая імкнулася распаўсюдзіць свой уплыў на ўсход.

У 1202 г. для захопу зямель Прыбалтыкі, дзе пражывалі язычніцкія плямёны, быў створаны *Ордэн мечаносцаў*. Яго рыцары захапілі землі, на якіх жылі продкі сучасных латышоў і эстонцаў. Але пры нападах на наўгародскія і літоўскія землі мечаносцы натыкнуліся на рашучы адпор. Гэта прымусіла Ордэн мечаносцаў падпарадкавацца больш моцнаму Тэўтонскаму ордэну.

Між тым у падзеі ў Прыбалтыцы ўмяшаліся шведы. Але ў 1240 г. малады наўгародскі князь *Аляксандр Яраславіч* нанёс ім знішчальнае паражэнне ў бітве на беразе ракі Нявы. За гэтую перамогу яго празвалі *Неўскім*.

Яшчэ баяваю небяспеку ўяўлялі нямецкія рыцары-крыжакі. Але вясной 1242 г. Аляксандр Неўскі разграміў іх на лёдзе Чудскога возера. Гэтую бітву назвалі *Лядовым пабоішчам*.

▲ Барацьба Русі з іншаземнымі заваёўнікамі ў XIII ст.

Правядзіце параўнанне з картай «Старажытная Русь у перыяд раздробленасці» (с. 124). Якія змены адбыліся?

Перамога Аляксандра Неўскага прымусіла нямецкіх крыжакоў на некаторы час адмовіцца ад заваявальных намераў у адносінах да Русі.

Пытанні і заданні. 1. Якія прычыны прывялі да раздраблення Старажытна-рускай дзяржавы? 2. У чым заключалася раздрабленасць? Якія з’явы былі для яе характэрны? 3. Ці ўдалося старажытнарускім князям ліквідаваць небяспеку ад набегаў качэўнікаў — печанегаў і полаўцаў? 4. Як адбывалася заваяванне Русі манголамі? Што спрыяла поспехам манголаў? 5. Якія вынікі мангольскага нашэсця на Русь? 6. Раскажыце пра барацьбу Русі са шведскімі феодаламі і нямецкімі крыжакамі. Чым яна завяршылася? 7. Падумайце, пры якіх умовах рускія княствы маглі б адбіць нашэсце манголаў.

§ 21. Узмацненне Маскоўскага княства

Успомніце. 1. Якія старажытнарускія княствы існавалі ў XII — пачатку XIII ст.? 2. У чым выражалася залежнасць Паўночна-Усходняй Русі ад Залатой Арды?

Вы даведаецеся. З пачатку XIV ст. пачынаецца няўхільнае ўзвышэнне Масквы над іншымі гарадамі Паўночна-Усходняй Русі. Як жа так атрымалася, што нічым спачатку не прыметны горад стаў на чале аб’яднання рускіх зямель і нават кінуў выклік магутнай Ардзе?

1. Чаму Масква аказалася мацнейшай. У гісторыі Усходняй Еўропы з XIV ст. асобае месца заняла Масква. Менавіта гэты горад стаў адным з цэнтраў аб’яднання рускіх зямель і з цягам часу ўзначаліў барацьбу з Залатой Ардой.

Масква вядома з 1147 г. Але цэнтрам самастойнага княства яна стала толькі ў 1270-я гады. У гэты час тут пачаў правіць малодшы сын Аляксандра Неўскага князь Данііл, які атрымаў ад бацькі Маскву як удзел у спадчыну.

Удзелам (ад слова «доля») называлі тэрыторыю з адным ці некалькімі гарадамі, якую абавязкова атрымліваў прадстаўнік княжацкай сям’і ў агульным радавым уладанні.

Першапачаткова Маскоўскае княства было адным з самых нязначных у Паўночна-Усходняй Русі. Да канца XIII ст.

тут размяшчалася больш за дзясятка буйных княстваў. Чаму ж менавіта Маскве наканавана было стаць цэнтрам аб'яднання рускіх зямель?

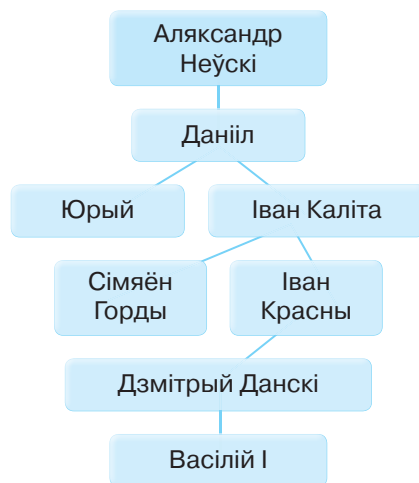
Гісторыкі называюць некалькі прычын. Так, выгадным было геаграфічнае становішча Масквы. Праз яе праходзілі ажыўленыя гандлёвыя шляхі. Яна размяшчалася далёка ад небяспечнай граніцы з Ардой, таму сюды перасяляліся людзі з іншых княстваў. Разам з простымі земляробамі і рамеснікамі ў Маскву прыходзілі на службу знатныя баяры. Маскоўскаму князю трэба было забяспечыць іх зямельнымі ўладаннямі. Гэта вымушала яго захопліваць суседнія землі: сваіх было мала. Для пашырэння межаў княства даводзілася нават ісці на пагадненне з ворагамі Русі — татарамі. Узмацненню Масквы спрыяла тое, што яе саюзнікам стала царква.

У канцы XIII ст. мітрапаліт — кіраўнік рускай праваслаўнай царквы — пераехаў ва Уладзімір-на-Клязьме. А ў 1328 г. ён выбраў Маскву месцам свайго пастаяннага знаходжання.

2. Чым вядомыя першыя маскоўскія князі. Данііл Аляксандравіч стаў родапачынальнікам дынастыі маскоўскіх князёў. Галоўным горадам на паўночным усходзе Русі ў гэты час быў Уладзімір. Той, хто валодаў *Уладзімірскім вялікім княжаннем*, становіўся старэйшым князем у Паўночна-Усходняй Русі. Пытанне аб тым, хто будзе вялікім князем, вырашаў хан Залатой Арды.

У 1327 г. сын Данііла *Іван Каліта* змог атрымаць ярлык на вялікае княжанне ва Уладзіміры.

▲ Родавая лінія першых маскоўскіх князёў

У 1327 г. паўсталі жыхары Цвяры. Да іх у горад з'явіўся для збору даніны татарскі баскак Чолхан. Самавольства і здзекі баскака выклікалі выбух абурэння. Чолхан быў забіты. Да паўстанцаў далучыўся і цвярскі князь. Хан Залатой Арды адправіў на Цвер карны атрад. Да яго далучыліся дружыны Івана Каліты. Жорсткая расправа надоўга аслабіла Цвярское княства, затое ўмацавала становішча маскоўскага князя. Галоўным зборшчыкам даніны для Арды стаў Іван Каліта.

Пры Іване Каліце Маскоўскае княства стала самым моцным у Паўночна-Усходняй Русі. Вялікае княжанне ў яго ўжо ніхто не мог аспрэчыць. Збор даніны даў магчымасць маскоўскаму князю значна разбагацець. Адсюль яго мянушка — «Каліта», што значыць «кашалёк для грошай». Павялічыліся і яго зямельныя ўладанні. Гэта дазваляла рабіць шчодрыя раздачы служылым людзям, якія былі верныя князю.

Палітыку Івана Каліты працягнулі яго сыны. Акрамя спадчыннага ўладання — Маскоўскага княства — ім належала Уладзімірскае вялікае княжанне.

3. Дзмітрый Данскі і Кулікоўская бітва. У 1359 г. маскоўскім князем стаў *Дзмітрый Іванавіч*. Улада маскоўскага князя настолькі ўмацавалася, што ён здолеў кінучь выклік Залатой Ардзе. У самой Ардзе ў той час пачаліся міжусобіцы. За 20 гадоў там змянілася больш за 20 ханаў. Нарэшце да сярэдзіны 70-х гг. XIV ст. уладу змог захапіць Мамай.

▲ Рускі воін

Ардынскі воін ▲

Мастак А. Фёдараў

Мамай не быў нашчадкам Чынгісхана. Таму ён павінен быў пра-
віць ад асобы падстаўных, паслухмяных яму ханаў. Але многія
татарскія ханы не прызналі Мамаю.

У канцы лета 1380 г. рускія палкі на чале з Дзмітрыем
Іванавічам выступілі супраць татараў. Пераправіўшыся цераз
Дон, войскі размясціліся на Куліковым полі. Тут **8 верасня
1380 г.** адбылася адна з найвялікшых бітваў у рускай гісто-
рыі — *Кулікоўская*. Асноў-
ныя сілы Залатой Арды па-
цярпелі поўнае паражэнне,
а князь Дзмітрый быў назва-
ны *Данскім*.

Значэнне Кулікоўскай пе-
рамогі было вялікім. Цяпер
не заставалася сумнення, што
Русь можа змагацца з тата-
рамі і перамагаць іх.

Аб'яднанне зямель Русі
адбывалася ў вострай бара-
цьбе. У другой палове XIV ст.
моцным сапернікам Маскоў-
скага княства стала Вялікае
Княства Літоўскае. Яго праві-
целі таксама ставілі сваёй мэ-
тай аб'яднанне пад сваёй ула-
дай часткі ўсходнеславянскіх
зямель. Барацьба мела пера-
менны поспех. Тройчы вялікі
князь літоўскі Альгерд хадзіў
паходамі на Маскоўскае княст-
ва, але пакарыць яго не змог.

▲ Раніца на Куліковым полі.
Мастак А. Бубноў

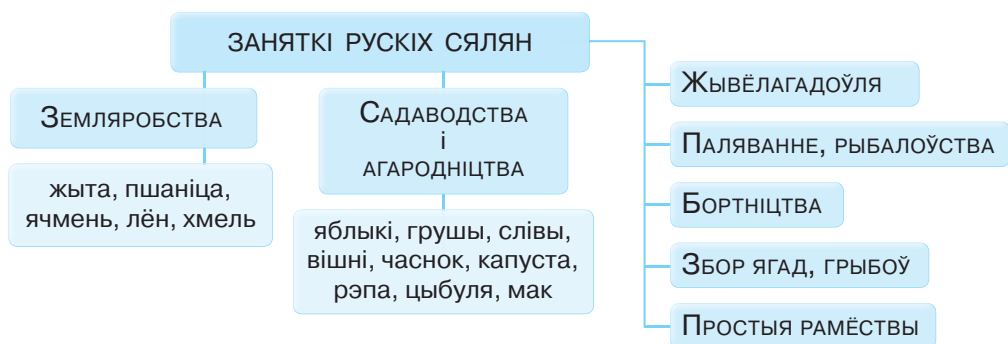
▲ Маскоўскі Крэмель
пры Дзмітрыі Данскім.
Мастак А. Васняцоў

У самой Ардзе пасля разгрому Магая ўлада перайшла да хана Тахтамышы. У 1382 г. ён захапіў і спаліў Маскву. Ардынскае ўладаранне было адноўлена.

Але ранейшай залежнасці ўжо не было. Так, Дзмітрый Данскі перадаў уладу ў спадчыну свайму сыну, не пытаючыся дазволу хана.

Да XV ст. Маскоўскае княства значна ўзмацнілася, да яго былі далучаны многія рускія землі. Але яно па-ранейшаму падпарадкоўвалася Ардзе.

4. Сельская гаспадарка, рамяство і гандаль. Асноўную масу насельніцтва Маскоўскай Русі складалі земляробы. З канца XIV ст. іх усіх сталі называць *сялянамі*. Тэрыторыя Паўночна-Усходняй Русі ў Познім сярэднявеччы актыўна засялялася выхадцамі з іншых зямель. Людзі сыходзілі далей ад граніц з татарамі. Пад раллю расчышчаліся лясы, асвойваліся новыя землі.

▲ Гаспадарчыя заняткі сялян у XIV—XV стст.

З дапамогай схемы складзіце расказ пра асноўныя заняткі сялян у XIV—XV стст.

Мангольскае нашэсце нанесла страшны ўрон усходнеславянскім гарадам. Старажытнарускае рамяство прыйшло ў заняпад. Толькі з сярэдзіны XIV ст., калі залежнасць ад Арды

аслабла, пачалося адраджэнне рамяства ў гарадах Паўночна-Усходняй Русі. Князі, баяры і манастыры ў свае ўладанні прыцягвалі рамеснікаў. Гэта былі кавалі, ганчары, цесляры, шаўцы, краўцы.

Ажыўлены гандаль у XIV—XV стст. вёўся Ноўгарадам Вялікім з Ганзейскім саюзам, асабліва з галоўным горадам гэтага гандлёвага аб'яднання — Любекам. Маскоўскія купцы часта бывалі ў Вялікім Княстве Літоўскім і Польшчы. Адсюль яны пранікалі і далей — у Чэхію і Германію.

Да пачатку XV ст. у Паўночна-Усходняй Русі склаліся ўмовы для стварэння адзінай дзяржавы.

Пытанні і заданні. 1. Чаму менавіта Маскоўскае княства ўзначаліла аб'яднанне зямель Паўночна-Усходняй Русі? 2. Раскажыце аб дзейнасці першых маскоўскіх князёў па ўзмацненні свайго княства. 3. Калі адбылася Кулікоўская бітва, у чым заключалася яе значэнне? 4. Як змяніліся адносіны Маскоўскага княства з суседзямі ў перыяд праўлення Дзмітрыя Данскога? 5. Якія змены адбыліся ў грамадстве Паўночна-Усходняй Русі XIV—XV стст.? 6. З кім гандлявала Паўночна-Усходняя Русь у XIV—XV стст.? 7. Якім чынам мангольскае заваяванне і залежнасць ад Арды запаволілі развіццё рускіх зямель?

§ 22. Утварэнне адзінай Расійскай дзяржавы

■ **Успомніце.** Калі ў Заходняй Еўропе склаліся цэнтралізаваныя дзяржавы?

■ **Вы даведаецеся.** У другой палове XV в. ва Усходняй Еўропе ўзнікла новая дзяржава. Яна хутка павялічыла сваю тэрыторыю і вызвалілася ад выплаты даніны Ардзе. Як гэта адбылося і што гэтаму спрыяла?

1. Іван III — «гасудар усея Русі». У перыяд праўлення вялікага князя *Івана III* (1462—1505) Маскве адно за адным былі падпарадкаваны ўсе княствы Паўночна-Усходняй Русі — Яраслаўскае, Растоўскае, Цвярское. Гэтыя княствы, як і Маскоўскае, называліся вялікімі. У 1478 г. да Масквы была канчаткова далучана вялікая тэрыторыя Наўгародскай рэспублікі.

▲ Іван III.
Гравюра XV ст.

За час праўлення Івана III тэрыторыя Маскоўскага княства вырасла больш чым у пяць разоў. Пасля ліквідацыі незалежнасці Цвярскага вялікага княства (1485) Іван III стаў называцца «гасударом усяе Русі».

Маскоўскае вялікае княства атрымала прызнанне на міжнароднай арэне. Іван III ажаніўся з пляменніцай апошняга візантыйскага імператара Соф'яй Палеалог. Магчыма, дзякуючы яе пасрэдніцтву Маскоўскае вялікае княства атрымала герб — двухгаловага арла. Акрамя таго, маскоўскі князь мог прэтэндаваць на «візантыйскую спадчыну» імператараў.

Цяпер ён лічыў сябе правіцелем самай магутнай праваслаўнай дзяржавы, бо аслабелая Візантыя была захоплена туркамі.

2. Стаянне на рацэ Угры. У XV ст. Залатая Арда распалася на некалькі незалежных дзяржаў. Самай моцнай з іх з'яўлялася Вялікая Арда. Яна займала тэрыторыю паміж Волгай і Донам, Ніжняе Паволжа і Паўночны Каўказ. Менавіта ёй працягвала плаціць даніну Маскоўскае вялікае княства.

◀ Соф'я Палеалог. Рэканструкцыя С. Нікіціна

Але маскоўскі вялікі князь імкнуўся пазбавіцца ад такой залежнасці. Ён шукаў саюзнікаў сярод татарскіх дзяржаў, якія варагавалі з Вялікай Ардой. Саюз быў заключаны з Крымскім ханствам.

Ужо ў 1472 г. Маскоўскі вялікі князь Іван III перастаў плаціць даніну Ардзе. Змірыцца з гэтым Арда не магла.

Хан Ахмат паспрабаваў прымусіць маскоўскага гасудара аднавіць выплату даніны. У пачатку восені **1480 г.** войска Вялікай Арды падышло да ракі Угры. Сюды ж накіраваліся і маскоўскія палкі. Праціўнікі стаялі на берагах Угры, пакуль рака не замерзла. Ардынскі хан не адважыўся ўступіць у бітву з вялікімі сіламі маскоўскага князя і адступіў.

Стаянне на рацэ Угры стала завяршэннем 240-гадовага перыяду залежнасці ад Арды. Маскоўскае вялікае княства набыло поўную незалежнасць.

3. Расійская дзяржава. Аб'яднанне зямель вакол Масквы прывяло да стварэння ва Усходняй Еўропе ў другой палове XV ст. новай моцнай дзяржавы. Паступова, да канца XVI ст., за ёй замацавалася назва «*Расія*». Гісторыкі называюць яе *Расійскай дзяржавай*. З канца XV ст. змяніўся тытул маскоўскага правіцеля: ён стаў называцца «*Божай міласцю гасударом усяе Русі*». Гэта прама сведчыла пра ўзмацненне яго ўлады.

▲ Іван III разрывае ханскую граматы.
Мастак А. Кіўшанка

▲ Стаянне на рацэ Угры.
Мініяцюра XVI ст.

▲ Рост тэрыторыі Маскоўскага вялікага княства

Вызначыце па карце, якія тэрыторыі паступова далучала Маскоўскае княства.

Паняцце «гасудар» у тыя часы азначала літаральна «гаспадар». Гасударом з'яўляўся ў адносінах да сваіх людзей уладальнік халопаў. Такім чынам, Іван III разглядаў сваю ўладу як непадзельную, дадзеную Богам, якая прэтэндуе на ахоп усёй тэрыторыі ўсходняга славянства, усёй Русі.

Фарміраванне тэрыторыі адзінай Расійскай дзяржавы было завершана падчас праўлення сына Івана III — *Васілія III*. Унутры дзяржавы вялікія князі няўхільна абмяжоўвалі ўладу раней незалежных князёў. Князі ўваходзілі ў *Баярскую думу* (так называлі невялікую групу саветнікаў пры гасудару), станавіліся ваеннымі кіраўнікамі — ваяводамі. Пры гэтым яны маглі захоўваць свае ўладанні. Такіх князёў называлі служылымі або *службовымі*.

Працэс утварэння Расійскай дзяржавы меў важныя асаблівасці. У Заходняй Еўропе складванню цэнтралізаваных дзяржаў спрыяла развіццё таварна-грашовай гаспадаркі. Ва Усходняй Еўропе найважнейшымі былі знешнія абставіны, перш за ўсё неабходнасць згуртавання сіл для барацьбы з татарамі.

Былі і іншыя асаблівасці. У Заходняй Еўропе каралі ў барацьбе супраць самаўладдзя федалаў абапіраліся на багатыя гарады. Яны падтрымлівалі ў іх самакіраванне. На Русі ж гарадское самакіраванне было амаль цалкам знішчана ў перыяд залежнасці ад Залатой Арды. Да таго ж утварэнне Расійскай дзяржавы адбывалася падчас узмацнення залежнасці сялян ад землеўладальнікаў. А ў Заходняй Еўропе цэнтралізаваныя дзяржавы ўжо вызвалілі сялян ад усіх формаў залежнасці. Бо гэта аслабляла федалаў Еўропы. На Русі сіла землеўладальнікаў на службе гасудара толькі пачынала расці.

Да канца XV ст. Маскоўскае княства з невялікага ўдзела ператварылася ў магутную дзяржаву, з якой мусілі лічыцца ўсе бліжнія і далнія суседзі.

◀ Выхад баярыні. *Мастак А. Васняцоў*

4. Феадальнае грамадства. Разам з утварэннем Расійскай дзяржавы працягвалася фарміраванне феадальнага грамадства. Для яго была характэрна наяўнасць слоя федалаў-землеўладальнікаў і залежных ад іх сялян.

Вярхоўным уласнікам зямлі лічыўся князь. Ён мог падараваць сваім старэйшым дружыннікам — *баярам* — зямлі ва ўласнасць.

Баярынам з цягам часу сталі называць любога ўласніка зямлі з сялянамі — *вотчыны*. Становішча рускіх баяраў адрознівалася ад становішча заходнееўрапейскіх федалаў. Так, на Русі не было баярскіх замкаў.

Найбольш багатыя баяры былі прыбліжанымі вялікага князя і складалі Баярскую думу.

Маскоўскія князі мелі патрэбу ў моцным войску. Але за вайсковую службу трэба было плаціць. Грошай у казне не хапала, таму служылым людзям (іх называлі *дваранамі*) давалі невялікія зямельныя ўладанні з сялянамі. У 80-х гг. XV ст. Іван III выселіў з Наўгародскай зямлі многіх баяраў, а на іх зямлі «іспамясціў» маскоўскіх служылых людзей. Так з'явілася другая форма землеўладання — *памесце* (маёнтак).

Калі вотчыну яе ўладальнік мог перадаць у спадчыну або прадаць, то памесце лічылася ўласнасцю вялікага князя. За валоданне ім трэба было несці службу, яго нельга было прадаваць, дарыць, завяшчаць.

5. Судзібнік Івана III. У адзінай дзяржаве павінны былі быць адзіныя законы. Да таго ж законы Рускай Праўды, якімі

яшчэ доўга карысталіся ў судзе, не падыходзілі для феадальнага грамадства Маскоўскай Русі. Таму па ўказанні Івана III для кіраўніцтва суддзям у 1497 г. быў складзены *Судзэбнік*.

Згодна з Судзэбнікам самае суровае пакаранне — пакаранне смерцю — прызначалася за дзяржаўную здраду: заговор супраць гасудара або мяцеж. Судзэбнік адлюстраванне распачаты працэс запрыгоньвання сялян. Каб пайсці ад свайго гаспадара, селянін павінен быў выплаціць вялікую грашовую суму — «пажылое». Час адыходу стаў абмяжоўвацца тыднем да Юр'ева дня ўвосень (26 лістапада, цяпер — 9 снежня) і тыднем пасля. Законы, запісаныя ў Судзэбніку, былі абавязковымі для ўсёй тэрыторыі Расійскай дзяржавы.

Такім чынам, перыяд Сярэднявечча завяршаўся стварэннем моцнай Расійскай дзяржавы.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, як адбывалася «збіранне рускіх зямель» падчас праўлення Івана III. 2. Калі і як Маскоўскае вялікае княства вызвалілася ад ардынскай залежнасці? 3. Калі сфарміравалася тэрыторыя Расійскай дзяржавы? Як змяніўся тытул яго правіцеля? 4. У чым заключаліся асаблівасці працэсу ўтварэння адзінай расійскай дзяржавы? 5. Якімі шляхамі ў Паўночна-Усходняй Русі ўзнікала феадальная ўласнасць на зямлю? У чым адрозненне памесця ад вотчыны? 6. Якія прычыны выклікалі з'яўленне Судзэбніка Івана III?

▲ Юр'еў дзень.
Мастак С. Іваноў

§ 23. Праваслаўная царква і культура ўсходніх славян

Успомніце. 1. Калі на Русі было прынята хрысціянства? 2. Як паўплывала мангольскае нашэсце на развіццё зямель Русі?

Вы даведаецеся. Усходнія славяне ў перыяд Сярэднявечча стварылі культуру высокага ўзроўню. Яе развіццю спрыяла зацвярджэнне на Русі хрысціянства. Нават мангольскае нашэсце не змагло спыніць імкненне людзей да стварэння выдатных узораў архітэктуры і мастацтва. Якімі дасягненнямі культуры могуць ганарыцца ўсходнія славяне?

1. Роль царквы ва ўсходнеславянскім грамадстве. Прыняцце хрысціянства змяніла жыццё ўсходніх славян: з'явіліся пісьменнасць, каменная архітэктура, жывапіс. Хрысціянства прынесла на Русь літаратуру. Яна была зразумела насельніцтву Русі дзякуючы пісьменнасці, створанай Кірылам і Мяфодзіем і іх вучнямі. Развіццю ўласнай старажытнарускай літаратуры дапамаглі прывезеныя з Балгарыі кнігі.

Падчас раздробленасці на Русі царква захоўвала адзіную арганізацыю. Агульнай для ўсяго ўсходнеславянскага насельніцтва была праваслаўная вера. Пазней праваслаўная царква адыграла выключную ролю ў яднанні рускіх зямель. Яна

натхняла народ на барацьбу супраць Залатой Арды і стала сапраўднай саюзніцай маскоўскіх князёў. Праваслаўная царква карысталася вялікім аўтарытэтам.

◀ Прападобны Сергій благаслаўляе Дзмітрыя Данскога.
Мастак А. Кіўшанка

У тыя далёкія часы ўсе людзі верылі ў Бога. Усё жыццё чалавека — нараджэнне, хрэсьбіны, шлюб, пасты, святы, смерць і пахаванне — праходзілі пры ўдзеле свяшчэннікаў.

? *Самастойна зрабіце вывад пра значэнне царквы ў жыцці людзей Старажытнай Русі.*

2. Мітрапаліт Алексій і Сергій Раданежскі. У гісторыі Маскоўскай Русі асабліва вядомыя і шанаваныя два царкоўныя дзеячы — мітрапаліт *Алексій* і манах *Сергій Раданежскі*. Гэтыя два чалавекі, абсалютна непадобныя адзін на аднаго па характары, сталі ўдзельнікамі найважнейшых падзей другой паловы XIV ст.

Руская царква ў часы Алексія многае зрабіла для ўмацавання магутнасці Масквы. Мітрапаліт адлучаў ад царквы ворагаў маскоўскага князя, заключыў дамову з вялікім князем літоўскім. Алексій не дажыў да Кулікоўскай бітвы. Але сваёй дзейнасцю ён падрыхтаваў Маскву для вырашальнага сутыкнення з Залатой Ардой.

Сергій набыў вядомасць як манах-пустэльнік, які жыў у адзіноце ўдалечыні ад людзей у глухім Раданежскім лесе. З цягам часу да яго далучыліся іншыя манахі. Так узнік Тройцкі манастыр (у будучым — Тройца-Сергіева Лаўра). Сергій стаў яго першым ігуменам (галавой).

Духоўны аўтарытэт Сергія быў вельмі вялікі. Пешшу ён абышоў усю Паўночна-Усходнюю Русь, пераконваючы князёў спыніць згубныя ўсобицы. Сергій благаславіў князя Дзмітрыя Іванавіча на барацьбу

Свяціцель Алексій і прападобны Сергій. ▶
Літаграфія па малюнку І. Болдырава

з Залатой Ардой. Ужо хутка пасля смерці Сергій Раданежскі стаў шанавацца як святы.

3. Письменнасць і літаратура Старажытнай Русі. З прыняццем хрысціянства на Русі хутка распаўсюджвалася письменнасць. Письменнымі былі не толькі свяшчэннікі, але і знаць, і гараджане. Пра гэта сведчаць *берасцяныя граматы*, знойдзеныя археолагамі. Асабліва часта іх знаходзяць пры раскопках у Ноўгарадзе Вялікім.

Берасцяная грамата — гэта запіска рознага зместу, выкананая на кары бярозы (літары прадрапаны спецыяльным інструментам).

На Русі ствараліся рукапісныя кнігі. Адна з найстаражытнейшых кніг, якая захавалася да нашых дзён, — *Астрамірава Евангелле* сярэдзіны XI ст. Гісторыя таго часу адлюстраваная ў *летанісах*. Дзясяткі летапісцаў працавалі пры манастырах і пры дварах князёў. Найстаражытнейшы летапіс, які дайшоў да нас, — «Аповесць мінулых гадоў». Яна была закончана каля 1113 г. у Кіеве.

? *Хто быў аўтарам «Аповесці мінулых гадоў»?*

Вяршыняй старажытнарускай літаратуры стаў створаны ў канцы XII ст. твор «*Слова аб палку Ігаравым*». У ім распавядаецца пра няўдалы паход ноўгарад-северскага князя Ігара Святаславіча на полаўцаў. У творы гучыць заклік да князёў спыніць міжусобіцы.

Нават пасля страшнага Батыева нашэсця ўсходнія славяне не страцілі сваёй письменнасці, змаглі захаваць кнігі, летапісы, вусныя паданні.

◀ Старонка Астрамірава Евангелля

Характэрнай рысай рускай літаратуры становіцца праслаўленне гераізму і мужнасці барацьбітоў з лютымі ворагамі, услаўленне любові да роднай зямлі. Такімі творамі былі аповесці «Задоншчына» і «Сказанне аб Мамаевым пабоішчы», у аснову якіх ляглі падзеі Кулікоўскай бітвы.

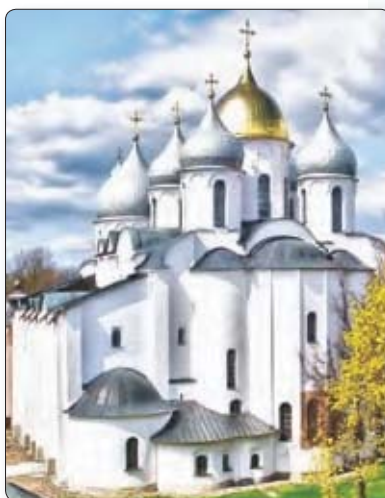
4. Архітэктур. Маскоўскі Крэ́мль. У сярэднявечнай Русі асноўным матэрыялам для будаўніцтва служыла дрэва. З прыняццем хрысціянства на Русі з'явіліся каменныя храмы. У XI ст. былі пабудаваныя тры храмы Святой Сафіі — у Кіеве, Ноўгарадзе і Полацку.

Перыяд раздробленасці стаў часам росквіту старажытнарускай архітэктур. Князі не шкадавалі сродкаў, каб упрыгожыць свае гарады і тым самым перасягнуць суседзяў. Кожны храм быў абавязкова ўпрыгожаны фрэскамі і іконамі.

У Познім сярэднявеччы найбольшыя поспехі былі дасягнутыя ў будаўніцтве храмаў і абарончых збудаванняў. У найбуйнейшых рускіх гарадах будаваўся крэ́мль — унутраная гарадская крэпасць, цытадэль.

Сімвалам узмацнення магутнасці маскоўскіх князёў у XIV—XV стст. стала будаўніцтва новага Крэ́мля. Ён прызначаўся не толькі для абароны ад захопнікаў. Сваімі памерамі і прыгажосцю Крэ́мль павінен быў паказаць магутнасць маскоўскага князя, яго імкненне да ўладарання над усімі землямі Русі.

Спачатку Іван Каліта ўмацаваў драўляныя сцены і ўзвёў пяць каменных храмаў унутры Крэ́мля. Пасля страшнага пажару князь Дзмітрый Данскі вырашыў «...ставіці горад камен Маскву». Для гэтага ён запрасіў будаўнікоў з усёй Русі. Дзясяткі тысяч

Сафійскі сабор у Ноўгарадзе, сярэдзіна XI ст. ▶

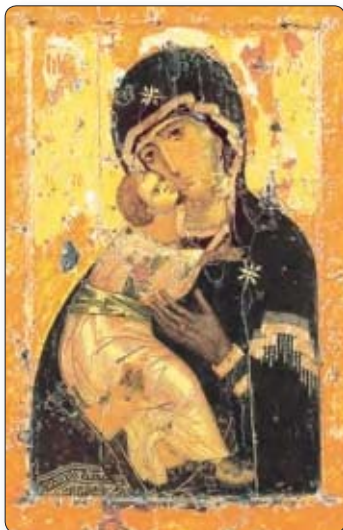
◀ Успенскі сабор у Маскоўскім Крамлі, канец XV ст.

людзей працавалі на падвозцы белага каменю, з якога ўзводзіліся сцены Крамля.

Вялікі князь Маскоўскі Іван III правёў карэнную перабудову Крамля. Сцены і вежы былі ўзведзеныя з чырвонай цэглы. У агульных рысах яны захаваліся да нашых дзён.

Галоўным храмам Масквы быў *Успенскі сабор*, але з часам яго сцены стухлелі. Іван III задумаў будаўніцтва новага каменнага сабора. Для гэтага з Італіі быў запрошаны выдатны майстар *Арыстоцель Фіяраванці*. У нанова пабудаваны сабор была перанесена і самая шанаваная руская ікона — Уладзімірскай Божай Маці.

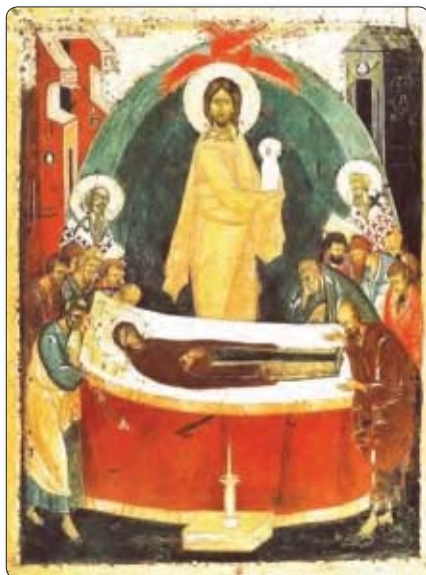
5. Рускі іканапіс. Пры манастырах, княжацкіх і баярскіх дварах існавалі іканапісныя майстэрні. Мастацтва стварэння ікон было прынесена на Русь з Візантыі. Мастакі ўпрыгожвалі кнігі *мініяцюрамі* — невялікімі шматколёрнымі карцінкамі.

Сапраўдны росквіт рускага жывапісу назіраўся ў канцы XIV—XV стст. У гэты час тварылі выдатныя іканапісцы і майстры фрэскавага роспісу *Феафан Грэк і Андрэй Рублёў*.

Феафана Грэка адзначала асобая манера пісьма. Яго выявы выкананы

◀ Ікона Уладзімірскай Божай Маці

▲ Успенне. Феафан Грэк,
канец XIV ст.

▲ Тройца. Андрэй Рублёў,
пачатак XV ст.

ў цёмных, змрочных тонах. У вобразах святых адчуваецца нешта суровае і грознае.

Феафан Грэк быў родам з Візантыі. Ужо ў сталым узросце Феафан прыехаў у Ноўгарад, а неўзабаве быў запрошаны ў Маскву. Тут жывапісец распісаў фрэскамі некалькі сабораў.

Разам з Феафанам Грэкам у роспісе Благавешчанскага сабора ў Маскве прымаў удзел Андрэй Рублёў.

Андрэй Рублёў дасягнуў найвышэйшага майстэрства ў жывапісе. Для яго работ характэрна спакойная, прыміраная манера. У сваіх творах майстар аддаваў перавагу асаблівым далікатным колерам — зіхатлівы залацісты, светла-блакітны, ружовы. Ён упершыню выкарыстаў іх у царкоўным жывапісе. Сусветную вядомасць набыла яго ікона «Тройца».

Пытанні і заданні. 1. Якія дасягненні культуры прыйшлі на Русь разам з прыняццем хрысціянства? 2. Якую ролю адыгрывала праваслаўная царква ў жыцці ўсходнеславянскага грамадства? 3. Што сведчыць пра высокі ўзровень пісьменнасці насельніцтва Старажытнай Русі? 4. Раскажыце пра развіццё сярэднявечнай рускай літаратуры. Прывядзіце яе найбольш вядомыя прыклады. 5. Раскажыце пра развіццё архітэктуры сярэднявечнай Русі. Якія перабудовы былі праведзены ў Маскоўскім Крамлі ў XIV—XV стст.? 6. Параўнайце творы Феафана Грэка і Андрэя Рублёва. Што адрознівае творчасць кожнага з іх? 7. Зрабіце схему «Культура Старажытнай Русі». Адлюструйце асноўныя напрамкі ў развіцці культуры і найважнейшыя дасягненні.

Падрыхтуйце паведамленне пра адно з дасягненняў культуры сярэднявечнай Русі.

Абагульненне і заданні да I і II раздзелаў. Еўропа ў Сярэднявеччы

У Сярэднявеччы сфарміраваліся і развіваліся дзве цывілізацыі Еўропы: заходнееўрапейская і ўсходнееўрапейская. Аснову першай склалі Франкская дзяржава, затым дзяржавы, якія ўтварыліся пасля яе распаду. Да заходнееўрапейскай належалі таксама Англія, скандынаўскія і пірэнейскія дзяржавы. Асновай усходнееўрапейскай сярэднявечнай цывілізацыі была Візантыя — прамая пераемніца цывілізацый антычнасці. Яна аказала вялікі ўплыў на развіццё ўсходніх і паўднёвых славян. Дзве еўрапейскія цывілізацыі мелі шмат агульнага, напрыклад хрысціянскую рэлігію.

Аднак былі і важныя адрозненні. У грамадстве Заходняй Еўропы сфарміраваліся феадальныя адносіны, да таго не знаёмыя чалавецтву. У Візантыі ж яны так і не склаліся. Візантыя ў Раннім сярэднявеччы валодала самай развітой культурай у Еўропе. А ў Заходняй Еўропе ў той час культурнае жыццё прыйшло ў заняпад. Візантыю ў Раннім сярэднявеччы называлі краінай гарадоў, а ў Заходняй Еўропе ў гэты перыяд гарадоў было вельмі мала. Але ў Высокім сярэднявеччы Заходняя Еўропа стала даганяць у сваім развіцці Візантыю. Адбываўся бурны рост гарадоў, культуры. З'явіліся ўніверсітэты. Візантыя ж паступова прыйшла ў заняпад.

Хрысціяне заходнееўрапейскай цывілізацыі вызнавалі каталіцкую веру, а ўсходнееўрапейскай — праваслаўную.

У канцы Ранняга і ў Высокім сярэднявеччы славянскі свет падзяліўся. Заходнія славяне і частка паўднёвых славян апынуліся пад моцным уплывам заходнееўрапейскіх краін. Усходнія і большая частка паўднёвых славян адчувалі моцнае ўздзеянне Візантыі. Дабратворна адбіўся ўплыў культуры Візантыі на Старажытнарускую дзяржаву, якая аб'ядноўвала тэрыторыі пражывання продкаў беларусаў, рускіх і ўкраінцаў.

Частка ўсходніх славян каля сярэдзіны XIII ст. аказалася адарванай ад астатняй Еўропы мангольскім нашэсцем. Усходнія славяне Паўночна-Усходняй Русі на многія гады трапілі пад прыгнёт Залатой Арды. Але частка ўсходнеславянскага насельніцтва, у тым ліку продкі беларусаў і ўкраінцаў, стала асновай Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага.

У Познім сярэднявеччы землі паўднёвых славян былі захоплены туркамі-асманамі. Польская і Чэшская дзяржавы знаходзіліся пад моцным уплывам заходнееўрапейскай цывілізацыі. Чэхія, нягледзячы на магутны нацыянальны Гусіцкі рух, заставалася ў складзе Свяшчэннай Рымскай імперыі. Польшча і Вялікае Княства Літоўскае сумеснымі намаганнямі змаглі адолець моцнага праціўніка — Тэўтонскі ордэн.

Найважнейшай падзеяй Позняга сярэднявечча для Усходняй Еўропы стала ўзнікненне Расійскай дзяржавы. Пасля падзення Візантыйскай імперыі яно прэтэндавала на лідэрства ва ўсходнееўрапейскай цывілізацыі.

Перыяд Позняга сярэднявечча ўключаў у сябе толькі два стагоддзі гісторыі чалавецтва. Але за гэты час Заходняя Еўропа здзейсніла сапраўдны рывок у сваім развіцці.

Для Заходняй Еўропы гэта быў час эканамічнага ўздыму. Таварна-грашовая гаспадарка прыйшла на змену натуральнай. З'явіліся мануфактуры і рэзка павялічылася колькасць вырабляемых тавараў.

Важныя змяненні адбыліся і ў заходнееўрапейскім грамадстве. Пачалі разрывацца феадальныя сувязі. Знікла феадальная іерархія, з гэтага часу адзіным сеньёрам для ўсіх феадалаў з'яўляўся кароль. Змяніліся і адносіны паміж феадаламі і сялянамі. Сяляне атрымалі асабістую свабоду, і іх асабістая залежнасць ад свайго феадала знікла. Сяляне заставаліся толькі ў пазямельнай залежнасці ад феадалаў, за што павінны былі плаціць ім аброк. Цяпер сялян судзілі дзяржаўныя чыноўнікі, а не феадалы па сваёй волі.

Змяненні ў грамадстве прывялі і да перамен у дзяржаўным уладкаванні краін Заходняй Еўропы. У большасці дзяржаў умацавалася каралеўская ўлада. Яны сталі цэнтралізаванымі. Усімі справамі ў дзяржаве кіраваў манарх з дапамогай сваіх чыноўнікаў. Феадалы былі пазбаўлены права кіраваць залежнымі ад іх сялянамі ў сваіх уладаннях. У цэнтралізаваных дзяржавах сфарміравалася саслоўна-прадстаўнічая манархія. Каралі правілі краінай, абапіраючыся на выбраныя саслоўныя органы — парламент, Генеральныя штаты.

Вялікія змяненні адбыліся ў культуры. Распад ранейшых феадальных сувязяў паміж людзьмі ў грамадстве патрабаваў пошуку новых адносін. Гуманісты лічылі феадальныя адносіны нявартым чалавека. У пошуках новых адносін паміж людзьмі яны звярнуліся да гісторыі Старажытных Афін, Рымскай рэспублікі. Узнікла новая культура — культура Адраджэння. Яе ідэалам стаў адукаваны, ініцыятыўны чалавек, які ўласнай працай стварае шчаслівае жыццё. Адраджэнне цікавасці да антычнай культуры дазволіла стварыць шэдэўры ў літаратуры, жывапісе, скульптуры, архітэктуры. Навука адышла ад абстрактных спрэчак і звярнулася да патрэб чалавека. Еўрапейцы самі вынайшлі кнігадрукаванне, вядомае ў Кітаі яшчэ ў Высокім сярэднявеччы.

У эканамічным развіцці сярод іншых цывілізацый Заходняй Еўропа выйшла наперад. У пошуках новых рынкаў для сваіх тавараў і сыравіны заходнееўрапейцы накіраваліся за далёкія моры і акіяны. Яны адкрылі для сябе новыя краіны і цэлыя кантыненты.

Заданні да ўрока абагульнення

1. Запоўніце ў сшытку табліцу «Гістарычныя крыніцы».

Гістарычныя крыніцы	
Рэчавыя крыніцы	
Пісьмовыя крыніцы	
Вусныя крыніцы	

2. Падрыхтуйце разгорнутыя адказы на пытанні:

- 1) Якое значэнне мела для ўсходніх славян прыняцце хрысціянства?
- 2) Які ўплыў на развіццё заходніх славян аказвалі іх суседзі?
- 3) Як паўплывала на развіццё сельскай гаспадаркі ў Заходняй Еўропе вызваленне сялян ад асабістай залежнасці?
- 4) Якую ролю адыграла каталіцкая царква ў развіцці адукацыі ў сярэднявечнай Заходняй Еўропе?

Абмяркуйце пытанні ў парах або групам.

3. Запоўніце ў сшытку табліцу «Дзяржавы ў IX—XV стст.».

	Францыя	Англія	Свяшчэнная Рымская імперыя	Візантыя	Старажытная Русь
Найбольш вядомыя правіцелі					
Асноўныя падзеі					
Асаблівасці развіцця					

Абмяркуйце вынікі выканання задання. Параўнайце і ўкажыце агульныя рысы і адрозненні. Зрабіце выснову пра асаблівасці развіцця гэтых краін у эпоху Сярэднявечча.

4. Збярыце дадатковую інфармацыю пра крыжовыя паходы. На вашу думку, якія наступствы яны мелі для еўрапейскіх краін?

5. Складзіце 2—3 пытанні для віктарыны па гісторыі славянскіх краін і краін Заходняй Еўропы.

6. Вызначыце, калі былі ўтвораны гэтыя дзяржавы: Свяшчэнная Рымская імперыя, Франкская імперыя, Першае Балгарскае царства, Польская, Чэшская і Старажытнаруская.

Адзначце даты ўзнікнення дзяржаў на стужцы часу. Самастойна складзіце 2—3 заданні па стужцы часу.

7. Складзіце 2—3 храналагічныя задачы па гісторыі Заходняй Еўропы, Візантыі і славянскіх краін. Прапануйце вырашыць іх сваім аднакласнікам. Для складання задач выкарыстоўвайце табліцу «Асноўныя падзеі гісторыі Сярэдніх вякоў» (с. 203—205).

8. З якімі падзеямі і з гісторыяй якіх краін Заходняй Еўропы звязаны гэтыя даты: 800 г., 962 г., 1066 г., 1204 г., 1215 г., 1265 г., 1302 г., 1337—1453 гг., 1479 г., 1453 г., 1492 г., 1498 г.?

9. Складзіце свой спіс самых важных дат з гісторыі славянскіх краін. Раствлумачце свой выбар.

10. Складзіце спіс выдатных дзеячаў Заходняй Еўропы і славянскіх краін эпохі Сярэднявечча. Падрыхтуйце характарыстыку аднаго з выбраных вамі дзеячаў. Прадстаўце яе аднакласнікам на ўроку.

Раздзел III

ЦЫВІЛІЗАЦЫІ АЗІІ, АФРЫКІ І АМЕРЫКІ

§ 24. Узнікненне ісламу і Арабскі халіфат

Успомніце. Хто спыніў прасоўванне арабаў у Еўропу ў VIII ст.?

Вы даведаецеся. Дзяржавы, заваяваныя гэтымі качэўнікамі, былі вялікімі і моцнымі. Чаму арабам удалося захапіць іх і стварыць дзяржаву, якая раскінулася ў трох частках свету? І як узаемазвязаны ўзнікненне новай рэлігіі і стварэнне арабскай дзяржавы?

1. Дзе і як жылі арабы. Арабы здаўна жылі на Аравійскім паўвостраве. Паўвостраў названы па імені гэтага народа. Клімат Аравіі вельмі суровы. Дажджоў выпадае мала, і нават вятры не ратуюць людзей і жывёл ад цяжкай дзённай спекі.

Большую частку паўвострава займаюць бясконцыя пустыні і стэпы. У іх у пачатку нашай эры жыла значная частка насельніцтва Аравійскага паўвострава — качавыя *арабы-бедуіны*. Галоўным іх заняткам была жывёлагадоўля. Яны разводзілі вярблюдаў, авечак, пераганяючы іх з месца на месца туды, дзе жывёлы маглі знайсці сабе корм. Сустрэкаліся на Аравійскім паўвостраве і месцы, дзе была вада, — аазісы. Тут жыхары займаліся земляробствам, разводзілі сады, вінаграднікі, а затым абменьвалі дары зямлі ў бедуінаў на прадукты жывёлагадоўлі.

2. Арабы напярэдадні аб'яднання ў адзіную дзяржаву. У сярэдзіне 1-га тысячагоддзя арабы яшчэ жылі ва ўмовах разлажэння першабытнаабшчыннага ладу і былі язычнікамі. Кожнае племя пакланялася сваім багам.

Праз Аравійскі паўвостраў праходзілі важныя гандлёвыя шляхі. Па іх з Індыі, Усходняй Афрыкі караваны перавозілі шоўк, вострыя прыправы, алмазы, слановую косць і іншыя тавары на поўнач. Бедуіны ўдзельнічалі ў караванным гандлі. Яны за

Прычыны аб'яднання арабаў у адзіную дзяржаву

Узмацненне маёмаснага неравенства

Узбагачэнне арабскай знаці

Супярэчнасці паміж знаццю і простымі арабамі

Жаданне спыніць міжусобицы

Імкненне даць адпор знешнім ворагам

Жаданне захапіць багацці суседніх краін

▲ Асноўныя прычыны аб'яднання арабаў у адзіную дзяржаву

плату давалі караваншчыкам вярблюдаў, ахоўвалі караваны, а то і самі былі пагоншчыкамі. На гандлёвых шляхах узніклі буйныя гандлёвыя паселішчы. Адным з іх быў горад *Мекка*.

Плямёны бедуінаў вялі частыя войны з-за месцаў, дзе магла пасвіцца жывёла. Войны ўспыхвалі і за кантроль над гандлёвымі шляхамі. Знаць бедуінаў захоплівала здабычу ў набеглах на суседнія дзяржавы.

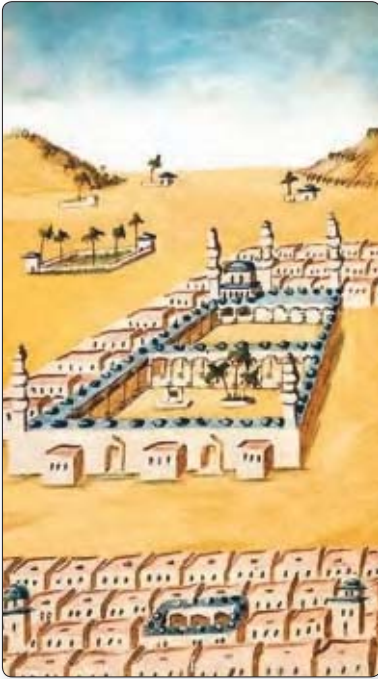
Сярод арабаў з'явілася імкненне да аб'яднання.

3. Узнікненне ісламу і аб'яднанне арабаў. Велізарную ролю ў аб'яднанні арабаў і стварэнні арабскай дзяржавы адыграла новая рэлігія — *іслам* (па-арабскі гэта азначае «пакорнасць»). Тых, хто прызнаваў іслам, называлі *мусульманамі* (гэта значыць «пакорнымі Богу»). Заснавальнікам ісламу і аб'яднальнікам арабаў быў *Мухамед*.

Мухамед прапаведаваў, што ёсць толькі адзін сапраўдны Бог — *Алах*. Але толькі нямногія жыхары Меккі спачатку паверылі прапаведзям Мухамеда. У 622 г. прарок і некалькі дзясяткаў яго папличнікаў былі вымушаны перасяліцца з Меккі ў сусед-

◀ Надпіс: «Няма Бога, акрамя Алаха, і Мухамед — прарок яго»

▲ Мухамед размаўляе з Джэбраілам.
Малюнак пачатку XIV ст.

◀ Мекка. *Малюнак XIV ст.*

ні горад Медыну. Гэта перасяленне першай мусульманскай абшчыны пазней было абвешчана першым годам мусульманскай эры.

Мухамед нарадзіўся ў 570 г. у горадзе Мекка ў небагатай купецкай сям'і. У маленстве застаўся круглым сіратай. Мухамед жыў бедна, хадзіў з караванамі. Потым ён стаў купцом. У 40 гадоў Мухамед пачаў выступаць са сваімі пропаведзямі. Ён казаў, што да яго ва ўяўленнях прыходзіў пасланнік Бога архангел Джэбраіл і перадаваў словы Бога, якія Мухамед павінен быў данесці да ўсіх людзей. Тыя, хто яго слухаў і верыў яму, называлі Мухамеда прароком. (Прарок — у ісламе пасланнік Бога, які адкрывае людзям веру ў Бога.)

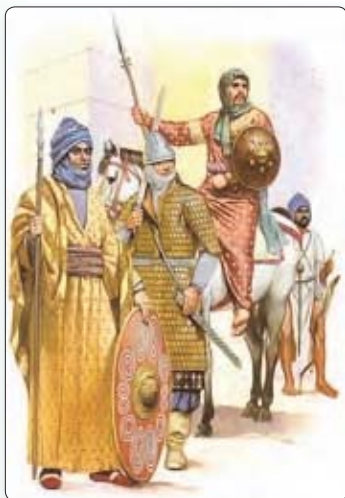
Жыхары Медыны паверылі ў вучэнне прарока. Узначаліўшы іх, ён пачаў узброеную барацьбу супраць гараджан Меккі. У 630 г., калі Мухамеда падтрымалі многія плямёны

качэўнікаў, Мекка падпарадкавалася яму. Неўзабаве ўсе плямёны Аравіі прызналі Мухамеда сваім уладаром і прынялі іслам. Так была створана адзіная дзяржава арабаў. Цяпер іх аб'ядноўвала вера ў адзінага Бога (Алаха). На чале дзяржавы стаяў Мухамед — «намеснік Алаха на Зямлі». Ён лічыў усіх мусульман сваімі падданымі.

4. Заваяванні арабаў. Пасля смерці Мухамеда арабскай дзяржавай правілі *халіфы* (у перакладзе — «намеснікі прарока»). Дзяржава арабаў называлася *халіфат*.

Ужо пры першых халіфах у VII ст. арабы пачалі свае заваявальныя паходы. Арабы лічылі неабходным распаўсюджванне ісламскай рэлігіі. Для іх гэта была рэлігійная вайна. Сваімі перамогамі праславіўся халіф Умар. Арабскае войска было шматлікім. Яго складалі ўсе мужчыны, здольныя трымаць у руках зброю. Войска хутка перамяшчалася на вярблюдах і конях, з'яўляючыся нечакана для ворага.

Арабы марылі заваяваць Візантыю і Іран — дзве наймацнейшыя дзяржавы таго часу на Усходзе. Гэтыя краіны вялі паміж сабой цяжкія войны, якія іх аслабілі. Гэтым і скарысталіся арабы. Арабы абяцалі жыхарам гарадоў Ірана і Візантыі бяспеку і памяншэнне падаткаў. І гараджане нярэдка самі адчынялі ім вароты. Былі захоплены Сірыя, Палесціна і Егіпет, якія належалі Візантыі. Адначасова арабы пакарылі Іран і частку Сярэдняй Азіі. Ім удалося захапіць і раёны Індыі ў даліне ракі Інд.

? *Знайдзіце на карце і назавіце тэрыторыі, заваяваныя арабамі. У якіх частках свету яны размяшчаліся?*

◀ Арабскія войны. Сучасны малюнак

▲ Арабскі халіфат

У пачатку VIII ст. арабы ўварваліся ў Еўропу. За тры гады яны захапілі амаль увесь Пірэнейскі паўвостраў. Пасля гэтага арабы рушылі на дзяржаву франкаў. Але франкі разбілі арабскае войска і спынілі іх далейшае прасоўванне.

Такім чынам, на працягу VII—VIII стст. утварылася вялікая дзяржава арабаў — *Арабскі халіфат*. Яго ўладанні раскінуліся ад берагоў Атлантычнага акіяна да Індыі. Спачатку сталіцай дзяржавы была Медына, потым горад Дамаск, а пасля Багдад (на рацэ Тыгр).

5. Росквіт Арабскага халіфата і яго распад. Насельніцтва халіфата было вельмі шматлікім — 70—80 мільёнаў чалавек. Асноўным заняткам з’яўлялася земляробства. Егіпет і Іран давалі багатыя ўраджаі пшаніцы і рысу. У Сірыі і Палесціне вырошчвалі найлепшыя сарты вінаграду і садавіны. Славіліся

◀ Альгамбра. Палац арабскага правіцеля Кордавы. Іспанія. X ст.

фінікі з Аравіі. Акрамя таго, арабы займаліся развядзеннем коней. Увесь свет ведаў знакамітых арабскіх скакуноў.

6, с. 181

Стварэнне адзінай вялікай дзяржавы спрыяла развіццю рамяства і гандлю. Квітнелі старыя гарады, з'яўляліся новыя. Найбуйнейшымі з іх былі Дамаск, Багдад, Каір і Самарканд. Тут працавалі рамеснікі розных прафесій. Іх вырабы карысталіся вялікім попытам і славіліся далёка за межамі халіфата. У кожным горадзе былі шматлюдныя кірмашы, якія здзіўлялі разнастайнасцю тавараў. Халіфат меў гандлёвыя сувязі з многімі краінамі Азіі і Еўропы.

Найвышэйшага росквіту халіфат дасягнуў у IX ст. Але ўжо ў канцы гэтага стагоддзя ён распаўся. Яго моц падарвалі паўстанні заваяваных народаў, прыгнечаных сялян і рамеснікаў.

Але галоўнай прычынай распаду Арабскага халіфата было ўзмацненне правіцеляў асобных правінцый. Яны сталі поўнымі гаспадарамі на падуладных ім тэрыторыях і мелі ўласныя ваенныя сілы.

Прычыны распаду Арабскага халіфата

Узмацненне правіцеляў правінцый у розных частках краіны (уласныя арміі, перадача ўлады ў спадчыну)

Імкненне правіцеляў правінцый паўнапраўна распараджацца даходамі з падуладных ім зямель

Аслабленне халіфата з прычыны шматлікіх паўстанняў падначаленых народаў

▶ Асноўныя прычыны распаду Арабскага халіфата

Правіцелі не жадалі дзяліцца даходамі з халіфамі і перадавалі свае пасады ў спадчыну сынам.

Так Арабскі халіфат распаўся на мноства самастойных дзяржаў. Але асноўнай мовай у іх заставалася арабская, а рэлігіяй — іслам.

Пытанні і заданні. **1.** Раствлумачце, як было ўстроена грамадства арабаў да прыняцця ісламу. Якія былі іх рэлігійныя вераванні? **2.** Складзіце план адказу «Узнікненне ісламу і аб'яднанне арабаў». **3.** Параўнайце тэрыторыю арабскай дзяржавы пры Мухамедзе і падчас росквіту Арабскага халіфата. Раствлумачце прычыны поспехаў заваявальных паходаў арабаў. **4.** Складзіце расказ пра Арабскі халіфат па плане: час існавання, прычыны стварэння, тэрыторыя, насельніцтва, прычыны распаду. **5.** Раствлумачце, як звязаны паміж сабой даты: 622 г., 630 г., VII—VIII стст., IX ст.

Падрыхтуйце паведамленне пра адзін з гарадоў Арабскага халіфата.

§ 25. Араба-ісламская культура

Успомніце. Пералічыце вядомыя вам дасягненні культуры народаў Старажытнага Усходу.

Вы даведаецеся. У гісторыі рэдка бывае, калі ў выніку заваяванняў качэўнікаў ствараецца вялікая культура. Але такога высокага ўзроўню яе развіцця, як у Арабскім халіфате, не ведалі многія краіны і народы Сярэднявечча. Што ж выклікала такі ўздым культуры?

1. Каран — свяшчэнная кніга мусульман. Пасля смерці Мухамеда яго пропаведзі былі запісаны і склалі свяшчэнную кнігу мусульман — **Каран** (у перакладзе з арабскай — «чытанне»). Мусульмане вераць, што Каран — гэта словы Алаха, перададзеныя ім прароку Мухамеду.

Галоўнае ў ісламе — вера ў аднаго Бога (Алаха). Мусульмане перакананы ў несмяротнасць чалавечай

Старонка Карана ►

душы. Алах стварыў свет і чалавека, даў людзям сродкі да існавання, дастатак. Але надыдзе канец свету, і на апошнім судзе Алах вынесе свой прыгавор кожнаму чалавеку за ўсе яго добрыя і злыя справы. Праведнікі трапяць у рай, а грэшнікі і няверуючыя ў Алаха апынуцца ў пекле. Мухамед сцвярджаў, што Алах адзіны як у арабаў, так і ў яўрэяў, і ў хрысціян, якім Бог адкрыў сябе праз папярэдніх прарокаў — Мусу (Майсея) і Ісу (Ісуса). Але Мухамед казаў, што яўрэям-іўдаістам і хрысціянам вучэнне пра Бога было адкрыта не да канца. Таму, па яго словах, менавіта іслам з'яўляецца сапраўдным вучэннем пра Бога.

Паколькі іслам узнік побач з тымі тэрыторыямі, дзе раней з'явіліся іўдаізм і хрысціянства, то можна заўважыць падабенства Бібліі і Карана. У іх амаль аднолькава распавядаецца пра стварэнне Богам свету за шэсць дзён, пра стварэнне першых людзей, пра іх грэхападзенне і выгнанне з раю, пра сусветны патоп і многае іншае.

Адно з важных палажэнняў Карана — ідэя джыхада. (Джыхад — гэта стараннасць, запал у распаўсюджванні іслама, у тым ліку і шляхам вайны супраць людзей іншай веры.) Каран абяцае, што тыя, хто загінуў у свяшчэннай вайне, адразу трапяць у рай.

Якую ролю адыграла ідэя джыхада ў заваяваннях арабаў?

Іслам спачатку быў рэлігіяй толькі арабаў, але неўзабаве яго прынялі многія народы свету. Яго распаўсюджванню на вялікай тэрыторыі спрыялі арабскія заваяванні.

2. Іслам у жыцці сярэднявечных мусульман. Мухамед заклікаў усіх вернікаў падпарадкоўвацца ўладам, таму што яны пастаўлены Алахам. Халіф з'яўляўся не толькі правіцелем дзяржавы, але і правадыром усіх мусульман. Тыя, хто не прымаў іслам, плацілі асобы падатак.

Мусульмане павінны абавязкова чытаць пяць малітваў у дзень. Пасля закліку да малітвы ўсе мусульмане —

Свяцілішча Кааба ў горадзе Мекка ▶
(Саудаўская Аравія). Тут знаходзіцца сла-
вуты Чорны камень. Мусульмане лічаць,
што да яго дакранаўся Алах.

Чаму мусульмане павінны здзяйсняць малітвы
тварам да Меккі і Каабы?

ад халіфа да жабрака — кідалі свае справы і маліліся. Лічылася, што Алах адусюль пачуе верніка, таму малітвы здзяйснялі ў спецыяльных будынках — *мячэцях* або ў любым падыходзячым месцы. Кожны мусульманін павінен хаця б аднойчы ў жыцці здзейсніць падарожжа ў Мекку і наведар галоўную святыню ісламу — *Каабу* з чорным каменем. Гэта падарожжа-паломніцтва называецца *хадж*.

Усе мусульмане павінны даваць міласціну для бедных членаў грамадства. Мусульманам не дазваляецца піць віно, есці свініну. Іслам у Сярэднявеччы забараняў маляваць людзей, жывёл. Таму мастакі па-майстэрску малявалі арнамент, які складаецца з незвычайна пераплеценых ліній. У Еўропе яго так і называлі — *арабеска*.

▲ Арабеска

3. Росквіт культуры халіфата. Арабы падпарадкавалі тэрыторыі старажытных цывілізацый: Месапатаміі, Егіпта, Ірана, Палесціны, Сярэдняй Азіі. Але культура заваёўнікаў-арабаў знаходзілася на больш нізкім узроўні, чым культура пакораных імі народаў. Аднак менавіта ў Арабскім халіфаце ўзнікла новая вялікая культура. Яе называюць *араба-ісламскай*. Ёсць некалькі прычын таго, што яна была значна больш развітой, чым культура Заходняй Еўропы таго часу.

6, с. 187

Прычыны росквіту культуры Арабскага халіфата

Аб'яднанне ў адной дзяржаве народаў з высокаразвітой культурай

Арабская мова — адзіная дзяржаўная мова ў халіфаце

Узаемны абмен навуковымі ведамі і дасягненнямі культуры

Адзіная рэлігія — іслам, якая аб'ядноўвае насельніцтва краіны

▲ Асноўныя прычыны росквіту культуры Арабскага халіфата

У араба-ісламскай культуры зліліся дасягненні культуры народаў, аб'яднаных арабскай мовай і ісламам.

4. Навука, літаратура і мастацтва. Арабы вельмі любілі і цанілі паэзію. Спачатку паэты больш услаўлялі адвагу воінаў-бедуінаў. Потым усё часцей сталі пісаць пра характэрныя прыроды, чалавечыя пачуцці. Многія з іх асуджалі багацце, прагнасць, уладалюбства. На працягу некалькіх стагоддзяў многімі народамі Арабскага халіфата ствараўся вядомы зборнік казак «Тысяча і адна ноч». Гэта казкі пра высакародных людзей, пра каханне, пра дзіўныя падарожжы, чалавечыя хітрасці і чараўнікоў.

Вялікімі былі дасягненні навукі. «Найважнейшае ўпрыгожанне чалавека — веды», — казалі арабскія вучоныя. Арабы стварылі алгебру (по-арабску гэта азначае «лічэнне»). Яны пачалі выкарыстоўваць індыйскія лічбы, якія пасля трапілі ў Еўропу і сталі называцца *арабскімі*.

Ісламскія вучоныя сталі выкарыстоўваць паперу, якая была вынайздзена ў Кітаі. У Багдадзе была пабудавана буйная майстэрня па вырабе паперы — зручнага, лёгкага і даўгавечнага матэрыялу для пісьма. Выкарыстанне паперы дало магчымасць спрашчаць перапіску кніг, ствараць вялікія бібліятэкі.

Кнігі сталі даступны ўсё большай колькасці людзей. У Еўропе папера з’явілася пад уплывам дасягненняў ісламскага свету.

У Багдадзе, Каіры, Кордаве (на Пірэнейскім паўвостраве) існавалі вышэйшыя навучальныя ўстановы. Самай буйной быў Дом мудрасці ў Багдадзе. Халіфы сабралі тут выдатных вучоных свайго часу. Тут працавала шмат медыкаў, матэматыкаў, астраномаў. Але галоўнай задачай быў пераклад кніг з розных краін на арабскую мову. Былі напісаны сапраўдныя энцыклапедыі па геаграфіі, біялогіі, медыцыне, матэматыцы, хіміі. Гэтыя кнігі пачалі выкарыстоўваць вучоныя практычна з усяго свету, уключаючы еўрапейцаў. У вялікіх бібліятэках Багдада і іншых гарадоў захоўваліся тысячы кніг. Напрыклад, у бібліятэцы Кордавы налічвалася каля 400 тысяч рукапісных кніг.

Архітэктары і будаўнікі халіфата стварылі нямала цудоўных будынкаў, палацаў правіцеляў і мячэцяў. Упрыгожаннем мячэці быў круглы купал і мноства ажурных калон. Каля мячэці заўсёды будаваўся *мінарэт*. Гэта высокая вежа, з якой веруючых людзей заклікалі да малітвы.

Мячэць з мінарэтамі каля Медыны. ►
Сучаснае фота

Знайдзіце на фота мінарэты. Як вы лічыце, чаму так важна было зрабіць іх высокімі?

▲ Дом мудрасці ў Багдадзе.
Мініяцюра XV ст.

◀ Хірургічная аперацыя. Малюнак XV ст.

Развіццё медыцыны прывяло да адкрыцця бальніц, у якіх працавалі прафесійныя ўрачы. Першая бальніца была адкрыта ў Багдадзе, а неўзабаве іх стала ўжо пяць. Араба-ісламская культура адыграла

важную ролю як у жыцці народаў халіфата, так і ў гісторыі ўсяго чалавецтва. Яна аб'яднала ў сабе культуры многіх народаў. Гэта садзейнічала іх узаемнаму пранікненню і ўзбагачэнню.

Пытанні і заданні. 1. Як іслам уплываў на паўсядзённае жыццё мусульман? 2. Параўнайце хрысціянства і іслам па плане: час узнікнення, месца ўзнікнення, тэрыторыя распаўсюджвання, свяшчэнныя кнігі, асноўныя ідэі, правілы для веруючых. Адказ аформіце ў выглядзе табліцы і зрабіце вывады. 3. Растлумачце, чаму араба-ісламская культура была больш развітой, чым культура Заходняй Еўропы таго часу. 4. Складзіце спіс дасягненняў араба-ісламскай навукі і культуры, якія ўвайшлі ў сусветную культуру. 5. Падрыхтуйце 3—5 пытанняў для віктарыны «Арабскі халіфат».

Падрыхтуйце і прадстаўце аднакласнікам паведамленне пра аднаго з сярэднявечных арабскіх падарожнікаў.

§ 26. Іран і Сярэдняя Азія

Успомніце. Якія дзяржавы размяшчаліся на тэрыторыі Ірана ў старажытнасці?

Вы даведаецеся. Нібы хваля за хваляй накатваліся нашэсці заваёўнікаў на гэтыя квітнеючыя землі. Яны неслі смерць, разбурэнні і прыгнёт. Здавалася, што тут ніколі не адродзяцца мнагалюдныя гарады, а землі ніколі больш не дадуць ураджаю. Але менавіта Іран і Сярэдняя Азія падарылі чалавецтву вялікіх вучоных, паэтаў, мысліцеляў.

1. Іран і Сярэдняя Азія пасля распаду Арабскага халіфата. Арабскае заваяванне прывяло да распаўсюджвання ў Іране і Сярэдняй Азіі ісламу і арабскай мовы, але не была забыта

Маўзалеі харэзмшаха Ала ад-Дзіна ▶
Тэкеша. XIII ст.

і персідская мова. Многія выдатныя дзеячы культуры і навукі Ірана і Сярэдняй Азіі пісалі свае працы як на той, так і на другой мове.

Іран і Сярэдняя Азія — гэта рэгіёны з разнастайным пейзажам і гарачым кліматам. Горныя раёны суседнічаюць з урадлівымі далінамі. Шырокія стэпы пераходзяць у пустыні. Аднак гэта былі квітнеючыя краіны, бо з самых старажытных часоў тут выкарыстоўвалася арашальнае земляробства. Дзякуючы дамбам і каналам землі давалі добрыя ўраджаі. Многія жыхары стэпаў і пустынь займаліся качавой жывёлагадоўляй. У гарадах рамеснікі выраблялі высака якасныя тканіны, цудоўныя дываны, прыгожы посуд і трывалую зброю. Іран і Сярэдняя Азія мелі цесныя гандлёвыя сувязі з Кітаем, Індыяй, Руссю і Візантыяй.

Пасля распаду Арабскага халіфата ўлада аказалася ў руках мясцовай шляхты. У канцы XII ст. у Сярэдняй Азіі ўзвысіліся ўладары *Харэзма*. Яны падпарадкавалі сабе Сярэдняю Азію і частку Ірана. Дзяржава *шахаў* (правіцеляў) Харэзма дасягнула свайго росквіту ў пачатку XIII ст.

? *Знайдзіце на карце 3 (форсац 2) горад Харэзм.*

2. Мангольскае нашэсце: крывавы віхор на квітнеючых землях. У пачатку XIII ст. адзін з мангольскіх ханаў — *Чынгісхан* — аб'яднаў пад сваёй уладай усе мангольскія плямёны. У 1219 г. яго войскі ўварвалася ў Сярэдняю Азію. Нібы крывавы віхор прайшоў па яе квітнеючых землях і цудоўных гарадах.

6, с. 192–196

◀ Чынгісхан. Сярэднявечны малюнак

На сваім шляху манголы разбуралі арашальныя збудаванні, знішчалі гарады, бязлітасна забівалі людзей, нават немаўлят, рабавалі тое, што было створана цяжкай працай чалавечых рук. Калі які-небудзь горад доўга не здаваўся, манголы пасля яго захопу ўчынялі «ўсеагульную разню» — забівалі ўсіх жыхароў. Нярэдка мясцовая знаць, ратуючы сваё жыццё і багацці, здавала гарады манголам. Сярэдняя Азія была захоплена манголамі за два гады.

Чынгісхану ўдалося стварыць вялікую баяздольную армію. За баязлівасць у баі было толькі адно пакаранне — смерць.

У мангольскіх воінаў былі лукі, стрэлы з якіх ляцелі далёка і дакладна. Часта менавіта атакі лучнікаў вырашалі зыход бітваў на карысць манголаў. Але іх галоўнай сілай была шматлікая конніца. Супрацьстаяць яе нападам не здолела ніводная армія таго часу. Нездарма Чынгісхана назвалі «ўзрушальнікам Сусвету».

З апісання наведвання горада Мерва арабскім пісьменнікам ібн-Якутам:

«Палацы сцёрты з твару зямлі, як радкі пісьма бываюць сцёрты з паперы, і гэтыя дамы сталі жыллём соў і крумкачоў, у гэтых месцах пераклікаюцца злавесныя совы і вятры стогнуць у залах...»

Такая ж жорсткая доля спасцігла і землі Ірана. Унук Чынгісхана *Хулагу* захапіў іх у сярэдзіне XIII ст. і стварыў там на частцы Сярэдняй Азіі асобную мангольскую дзяржаву.

Мангольскія заваёўнікі жорстка прыгняталі мясцовае насельніцтва. Ніколі яшчэ Іран і Сярэдняя Азія не ведалі такога спусташальнага прыгнёту, як пры манголах. Падаткі адбіралі ў сялян больш за тры чвэрці сабранага ўраджаю. Часта,

даведаўшыся пра набліжэнне зборшчыкаў падаткаў, сяляне ўцякалі цэлымі вёскамі. Пры галечы і голадзе насельніцтва мангольская знаць жыла ў раскошы. Каля сярэдзіны XIV ст. народ паўстаў і выгнаў заваёўнікаў.

? На карце 3 (форзац 2) знайдзіце тэрыторыі, заваяваныя манголамі ў пачатку XIII ст.

3. Дзяржава Цімура. У 1370 г. адзін з буйнейшых гарадоў Сярэдняй Азіі Самарканд быў захоплены **Цімурам**, выхадцам са знатнай, але небагатай мангольскай сям'і. У Еўропе ён быў вядомы як Тамерлан. Цімур хацеў стаць такім жа вялікім і бязлітасным заваёўнікам, як Чынгісхан. Ён стварыў вялікае войска і прыступіў да захопніцкіх паходаў. Правіцель марыў стварыць вялікую дзяржаву на важных

▲ Заваяванні Цімура

◀ Цімур. *Рэканструкцыя М. Герасімава*

Ці згодны вы з характарыстыкай Цімура як вялікага правіцеля?

гандлёвых шляхах, якія ішлі з Кітая і Інды да Міжземнага мора. Цімур заваяваў усю Сярэдняю Азію, Іран, Закаўказзе, міжрэчча Тыгра і Еўфрата. Гэтыя тэрыторыі ўвайшлі ў склад яго дзяржавы. Кроў, гора і смерць пакідаў за сабой гэты заваёўнік.

Аднак Цімур аказаўся і таленавітым стваральнікам. Была пабудавана раскошная сталіца новай імперыі — горад Самарканд. Самарканд стаў адным з найпрыгажэйшых гарадоў свету. Для яго ўпрыгожвання рамеснікаў зганялі з усіх захопленых зямель. Іх праца павінна была праславіць новую імперыю.

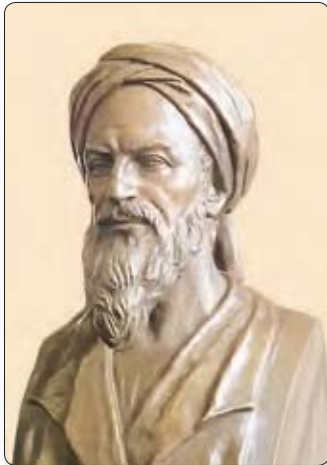
▲ Плошча Рэгістан у Самаркандзе. XV—XVII стст.
Сучаснае фота

Бязлітасны военачальнік пакінуў крываваыя сляды і ў Індыі, і ў Залатой Ардзе, і ў Турцыі — усюды, куды ён здзяйсняў свае грабежніцкія паходы. Цімур задумаў захапіць і Кітай, але памёр у 1405 г., калі яго войска ледзь выступіла ў паход. Яго вялікая дзяржава, у якую ўваходзіла мноства народаў як высокаразвітых краін, так і адсталых качэўнікаў, распалася.

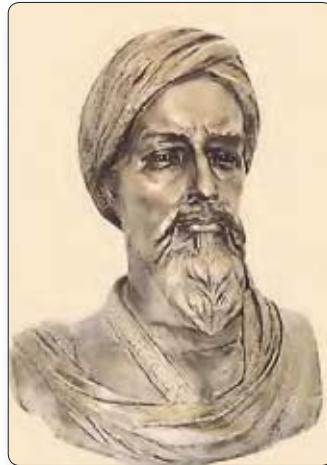
4. Сярод войнаў — скарбы сусветнай культуры. Нягледзячы на ​​пастаянныя войны, якія пракаціліся па Іране і Сярэдняй Азіі, іх народы падарылі чалавецтву цэлае сусор’е выдатных вучоных, паэтаў і пісьменнікаў. Нялёгкім было жыццё многіх з іх, але яны здолелі зрабіць тое, чым захапляліся і яшчэ доўга будуць захапляцца людзі.

Сярэднеазіяцкі астраном **Біруні** яшчэ ў першай палове XI ст., за некалькі стагоддзяў да еўрапейца Каперніка, выказаў думку, што Зямля рухаецца вакол Сонца.

Вялікім вучоным, які дасягнуў выдатных поспехаў у розных навук, быў сябар Біруні — урадженец Бухары **Ібн Сіна**,

▲ Біруні.
Скульптура

▲ Авіцэна.
Скульптура

◀ Апісанне чалавечага вока вучоным іранскай медыцынскай школы. IX ст.

якога ў Еўропе называлі *Авіцэна*. Больш за ўсё ён праславіўся як медык. Сапраўднай энцыклапедыяй па медыцыне стаў яго вялікі твор «*Канон*», над якім ён працаваў шмат гадоў. У ім ён падрабязна апісаў чалавечае цела, разнастайныя хваробы, спосабы іх лячэння, розныя лекі. На многія стагоддзі «*Канон*» Ібн Сіны стаў галоўным падручнікам для ўрачоў розных

краін свету. Вучыўся па ім у пачатку XVI ст. ва ўніверсітэце ў Італіі на доктара медыцыны і беларускі першадрукар Францыск Скарына.

? *Як вы думаеце, на якой мове чытаў гэтую кнігу Францыск Скарына?*

Выдатны іранскі паэт *Фірдаўсі* стварыў паэму «*Шахнамэ*» («Кніга цароў»). У ёй расказваецца пра царстваванне легендарных і гістарычных шахаў Ірана. Але большая частка твора прысвечана не ім, а волатам — змагарам за мірнае жыццё свайго народа.

Іслам у Іране да канца Сярэднявечча яшчэ не быў такім строгім у забароне адлюстравання людзей. І кніга *Фірдаўсі* была напоўнена апісаннямі дзеянняў людзей і іх выявамі.

Калі *Фірдаўсі* падарыў сваю паэму аднаму з правіцеляў, той загадаў кінучь паэта пад ногі слану. Яму ўдалося ўцячы, а пасля прыйшлося хавацца ад гневу ўсёмагутнага правіцеля.

Як вы думаеце, за што паэта амаль не пакаралі смерцю?

▲ Мініяцюра
з «Шахнамэ» Фірдаўсі

▲ Помнік Амару
Хаяму ў Ашхабадзе

«Цар філосафаў Усходу і Захаду» — так называлі сучаснікі іранскага вучонага і паэта *Амара Хаяма*. І больш за тое, цяжка было знайсці чалавека, роўнага яму па ведах у матэматыцы і астраноміі. Ужо ў 26 гадоў Амар Хайям напісаў працу па алгебры, якая праславіла яго. Ён стварыў новы каляндар, які па дакладнасці пераўзыходзіў усе астатнія. Погляды на жыццё і свет Амар Хайям выклаў у сваіх выдатных вершах, якія і цяпер карыстаюцца вялікай папулярнасцю. У гэтых вершах паэт усхваляў зямное жыццё чалавека.

7, с. 203–206

* * *

Калі б нават дзяржавы на ўсёй нашай зямлі
Пакароныя сілай тваёй паляглі,
Ты не станеш, вялікі ўладар, бессмяротным —
Лёс адзін як ва ўсіх — тры аршыны зямлі.

Пераклад Я. А. Фядосіка

Як вы думаеце, што ў гэтых вершах не падабалася правіцелям дзяржаў таго часу?

Культура Ірана і Сярэдняй Азіі ў Высокім сярэднявеччы была адной з самых развітых у свеце. Вучоныя, паэты, пісьменнікі ўнеслі вялікі ўклад у культуру чалавецтва.

Пытанні і заданні. **1.** Адзначце на стужцы часу ў сваім сшытку падзеі, звязаныя з гісторыяй Ірана і Сярэдняй Азіі. **2.** Што прынесла народам Ірана і Сярэдняй Азіі мангольскае заваяванне? **3.** Якія былі мэты заваявальных паходаў Цімура? Параўнайце тэрыторыі дзяржаў Чынгісхана (карта 3, форзац 2) і Цімура (с. 167). **4.** Запоўніце ў сшытку табліцу «Асноўныя дасягненні сярэднеазіяцкіх і іранскіх вучоных у Сярэдня вякі».

Навука	Імя вучонага	Уклад у навуку
Матэматыка		
Медыцына		
Астраномія		

5. Якія асноўныя тэмы творчасці паэтаў Ірана і Сярэдняй Азіі?

§ 27. Кітайская цывілізацыя

Успомніце. **1.** Якія вынаходніцтвы і адкрыцці былі зроблены ў Старажытным Кітаі? **2.** Якая рэлігія існавала ў Старажытным Кітаі?

Вы даведаецеся. Вытокі кітайскай цывілізацыі — у глыбокай старажытнасці. У Сярэдня вякі яна выйшла ў сусветныя лідары. Менавіта ў Кітаі ўпершыню былі зроблены важнейшыя адкрыцці і вынаходніцтвы. Але пры гэтым амаль усё Сярэднявечча кітайцы абараняліся ад нашэсцяў качэўнікаў. Як жа гэта адбылася на лёсах вялікай краіны?

1. Самая мнагалюдная краіна сярэднявечнага свету. Кітай у Сярэдня вякі быў адной з найбуйнейшых краін свету. У XI ст. яго насельніцтва налічвала больш за 100 мільёнаў чалавек.

Большасць насельніцтва краіны складалі сяляне-земляробы. Галоўнай сельскагаспадарчай культурай быў рыс. Ужо да пачатку Сярэднявечча кітайцы навучыліся збіраць па два-тры ўраджаі рысу ў год.

Кітайскія гарады былі мнагалюднымі, у некаторых з іх жыло больш за мільён чалавек. Рамеснікі выраблялі рэчы, многія з якіх яшчэ не ўмелі рабіць у іншых краінах. Жыхарам гэтых краін Кітай здаваўся краінай казачных багаццяў.

6, с. 206–208

Кітайскі чай, шоўк, фарфор і многія іншыя тавары высока цаніліся за межамі краіны. Іх вывозілі па многіх гандлёвых шляхах, за імі прыбывалі купцы з Індыі і Ірана. Але самым важным і славутым гандлёвым маршрутам стаў Вялікі шаўковы шлях. З самага сэрца Кітая, з даліны ракі Хуанхэ ён ішоў праз горы і пустыні Цэнтральнай Азіі да берагоў Міжземнага мора. Тавары з Кітая дасягалі і Еўропы, але былі даступны толькі вельмі багатым людзям.

Знайдзіце на карце 4 (форзац 2) маршрут Вялікага шаўковага шляху. Праз якія краіны ён праходзіў? Чаму тавары з Кітая ў Еўропе каштавалі так дорага?

2. Дзяржава ў Кітаі: імператар і яго падданыя. З VII ст. у Кітаі ўсталявалася ўлада дынастыі Тан. Гэта быў перыяд эканамічнага і культурнага росквіту краіны. Вярхоўным правіцелем Кітая быў імператар. Са старажытных часоў яго абагаўлялі і лічылі *Сынам Неба*. Ён меў неабмежаваную ўладу.

Імператары правілі вялікай краінай з многамільённым насельніцтвам, абапіраючыся на шматлікіх чыноўнікаў. Усіх чыноўнікаў кантралявалі інспектары. Пра парушэнні яны дакладвалі імператару напрамую.

Чыноўнікі адказвалі за збор падаткаў, за суды, грамадскія работы (пабудова каналаў, дамб, дарог, палацаў), войска, за захаванне людзьмі норм паводзін, выкананне рэлігійных абрадаў.

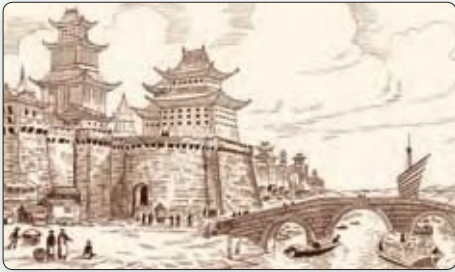
Які сэнс укладвалі кітайцы ў горкі жарт: «У нас на дзесяць авечак — дзевяць пастухоў»?

У сярэднявечным Кітаі ўсё насельніцтва падраздзялялася на групы. Кожная з іх адзначалася сваім месцам і роляй у грамадстве, сваім матэрыяльным становішчам, правамі, нават

◀ Кітайская статуэтка вярблюда і паганятага каравана.
Перыяд дынастыі Тан

нормаі паводзін і адзеннем. Напрыклад, толькі імператар і яго сям'я мелі права насіць адзенне жоўтага колеру, таму што ён лічыўся колерам зямлі, а яе ўладыкам быў толькі Сын Неба.

▲ Горад Пекін. *Рэканструкцыя*

Вышэйшую групу насельніцтва Кітая складала знаць. Гэта былі вельмі багатыя сем'і, якія мелі шмат зямлі і залежных людзей. Ніжэй знаходзіліся шматлікія чыноўнікі, якія дзяліліся на дзевяць рангаў.

Асноўная маса насельніцтва дзялілася на «добры» і «подлы» народ. Да «добрага» народа адносілася большая частка сялян, рамеснікі,

гандляры — усе тыя, хто плаціў дзяржаве падаткі. Тыя, хто падаткаў не плаціў, — слугі, рабы — адносіліся да «подлага» народа і амаль не мелі правоў.

◀ Кітайскі імператар. *Малюнак VII ст.*

3. Кітай і качэўнікі: пагроза са стэпаў. На поўнач і захад ад Кітая жыло шмат качавых народаў. Іх прываблівалі багацці вялікай земляробчай краіны, і яны часта нападлі на Кітай. Амаль на працягу ўсяго Сярэднявечча Кітай падвяргаўся нашэцям качэўнікаў.

У *XIII ст.* самым небяспечным і разбуральным было мангольскае нашэсце. Захопнікі знішчылі шмат гарадоў, паселішчаў, разбурылі дамбы і каналы. Ад іх рук загінулі мільёны жыхароў. Але Кітай доўга, амаль 70 гадоў, супраціўляўся ваяўнічым захопнікам.

Мангольскі прыгнёт быў вельмі цяжкім для Кітая. Заваёўнікі не абмежаваліся зборам даніны. Яны аселі ў Кітаі. Вялікі мангольскі хан Хубілай, унук Чынгісхана, перанёс сталіцу з Манголіі ў Пекін і абвясціў сябе імператарам. Новая дынастыя атрымала назву Юань, што значыць «залатая».

Пры ўладарстве манголаў падаткі павялічыліся ў некалькі дзясяткаў разоў. Кітайцы былі пазбаўлены амаль усіх правоў. Ім забаранялі насіць зброю, паляваць, вучыцца ваеннай справе, праводзіць якія-небудзь сходзі, запальваць па начах святло ў сваім жыллі. Перамяшчацца па краіне можна было толькі па асобым дазволе мангольскіх улад.

Мангольскае ўладарства разбурыла эканоміку Кітая. Многія людзі паміралі ад голаду. І тады пачалося магутнае вызваленчае паўстанне, у якім удзельнічалі ў асноўным сяляне. У *1368 г.* паўстанцы вызвалілі Пекін і неўзабаве выгналі захопнікаў з краіны. Да ўлады прыйшла новая кітайская дынастыя Мін на чале з імператарам Чжу Юаньчжанам.

▲ Качэўнікі.
Кітайская мініяцюра

? *Знайдзіце на карце 3 (форзац 2) напрамкі паходаў манголаў на Кітай. Параўнайце захопленую імі тэрыторыю з тэрыторыяй мангольскіх плямён.*

4. Рэлігіі сярэднявечнага Кітая. У сярэднявечным Кітаі не было адзінай рэлігіі. Да нашых дзён там існуюць тры галоўныя рэлігіі: *канфуцыянства, будызм і даасізм.*

Канфуцыянства прыйшло са старажытнасці. Галоўным у гэтай рэлігіі было патрабаванне падпарадкавання малодшага старэйшаму, чалавека ніжэйшага становішча — таму, хто стаяў у грамадстве вышэй. Канфуцыянства сцвярджала, што такі парадак у грамадстве — самы дасканалы. Тых, хто жыве не так, называлі варварамі.

? *Чаму імператары асабліва падтрымлівалі канфуцыянства?*

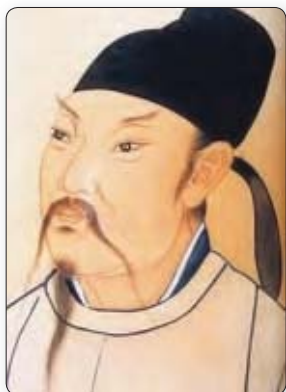
Будызм прыйшоў у Кітай з Індыі, але Буда тут лічыўся не настаўнікам або святым, а Богам. З'явілася мноства раскошных будыйскіх храмаў і велізарная колькасць свяшчэннікаў.

Даасізм быў спрадвечна кітайскай рэлігіяй. Ён захавваў веру ў мноства духаў і багоў, у тым ліку грозных і магутных драконаў. Да іх кітайцы часта звярталіся па дапамогу ў сваіх паўсядзённых справах. Даасізм увабраў у сябе многія старажытныя вераванні і абрады кітайцаў.

Большасць кітайцаў малілася ў храмах усіх трох рэлігій.

5. Культура Кітая: наперадзе Еўропы. У Сярэднія вякі кітайскі народ стварыў вялікую культуру, якая пераўзыходзіла дасягненні культуры многіх іншых краін свету.

Залатым векам кітайскай паэзіі называюць VIII ст. Тады выдатныя паэты стварылі мноства вершаў, якія ўвайшлі ў скарбніцу лепшых твораў усяго чалавецтва. *Лі Бо* і *Ду Фу* — найбольш вядомыя кітайскія паэты таго часу.

◀ Лі Бо. Сучасны малюнак

6, с. 211–212

Лі Бо з юнацтва марыў пра тое, як дапамагчы людзям. Ён адмовіўся ад кар’еры чыноўніка, пакінуў дом і да сарака гадоў вандраваў па краіне. Лі Бо складаў такія цудоўныя вершы, што, прачытаўшы іх, імператар выклікаў яго да сябе і прысвоіў паэту самае ганаровае званне. Яго сябар, паэт Ду Фу, пісаў пра няшчасці, якія прыносіць людзям вайна. Паэт глыбока спачуваў бедным людзям.

Сучаснікам вялікіх паэтаў быў вядомы мастак **Ван Вэй**. Ён маляваў свае цудоўныя пейзажы на шаўковых скрутках. На яго карцінах куточки прыроды Кітая выглядаюць нібы жывыя. Творы мастака адлюстравалі невыказную прыгажосць гор і раўнін, лясоў і рэк краіны.

Выдатным мастаком Кітая быў **Ван Сіман**. Сваю славетную карціну «Горы і воды на тысячу лі» ён намалюваў у 18 гадоў. Гэта была яго выпускная праца ў імператарскай Мастацкай акадэміі. Экзамен прымаў сам імператар. Ён быў зачараваны майстэрствам зусім маладога чалавека.

6, с. 209–210

▲ Ван Вэй. Пейзаж. Малюнак VIII ст.

▲ Ван Сімэн. Горы і воды на тысячу лі. *Фрагмент карціны XII ст.*

Карціна ўяўляе сабой скрутак шоўку даўжынёй 12 м і шырынёй больш за паўметра. Гэта адна з самых вялікіх карцін у гісторыі кітайскага жывапісу.

На жаль, неўзабаве пасля гэтага Ван Сімэн памёр зусім маладым. Да нас дайшла толькі гэта карціна, якая цяпер лічыцца адным з шэдэўраў жывапісу Кітая.

? *Уважліва вывучыце карціны і скажыце, якія вы бачыце найважнейшыя адрозненні ў жывапісе Ван Вэя і Ван Сімэна.*

У Сярэднія вякі кітайцы зрабілі мноства вынаходніцтваў і адкрыццяў. У Сярэднявеччы яны сталі выкарыстоўваць у мараплаўстве кампас. Кітайскія караблі былі самымі вялікімі па грузапад'ёмнасці ў свеце.

Першымі ў свеце кітайцы навучыліся друкаваць кнігі. Ужо ў IX ст. кітайскія майстры выразалі на драўляных дошках тэксты цэлых старонак. Пасля дошкі пакрывалі фарбай і прыціскалі да іх лісты паперы. У XI ст. быў вынайдзены разборны шрыфт, што зрабіла друкарскую справу больш прадукцыйнай.

Пытанні і заданні. 1. Назавіце традыцыйныя заняткі насельніцтва Кітая. 2. Складзіце схему «Грамадства сярэднявечнага Кітая». 3. Якія няшчасці прынеслі Кітаю заваёўнікі-манголы? Калі і як яны былі выгнаны з краіны? 4. Якую ролю ў кітайскім грамадстве адыгрывалі чыноўнікі? 5. Што вы лічыце найважнейшымі дасягненнямі кітайскай культуры? Чаму? 6. Ці можна сцвярджаць, што кітайская цывілізацыя ў V—XIII стст. апярэджвала ў сваім развіцці заходнееўрапейскую цывілізацыю? (Пры адказе выкарыстоўвайце матэрыял табліцы «Вынаходніцтвы ў Кітаі і Еўропе».)

Табліца «Вынаходніцтвы ў Кітаі і Еўропе»

Вынаходніцтвы і адкрыцці	Стагоддзі, гады	
	Кітай	Еўропа
Шоўк	2-е тыс. да н. э.	VI ст.
Арбалет	IV ст. да н. э.	XII ст.
Чыгун	Каля 500 г. да н. э.	XIV ст.
Папера	Каля 100 г. да н. э.	XI ст.
Фарфор	IV ст.	XVI ст.
Разборны шрыфт	1041 г.	1445 г.

§ 28. Японская цывілізацыя

Успомніце. Што азначаюць паняцці *феадалізм, сеньёр, рыцар, васал*?

Вы даведаецеся. Гэта краіна — адна з нямногіх, якую ў Сярэднявеччы нікому не ўдалося заваяваць. Але ці толькі з той прычыны, што яна размяшчалася на астравах?

1. Краіна ўзыходзячага сонца. Японія — краіна на Далёкім Усходзе, якая складаецца з 4 буйных і больш за 4 тысячы малых астравоў, у асноўным гарыстых. Здаўна жыхары Японіі выкарыстоўвалі кожны кавалачак зямлі, прыдатны для земляробства. Рыс — галоўная культура, якую вырошчвалі японскія земляробы. Догляд за рысам патрабаваў выключнай працавітасці.

Цяпер Японія — мнагалюдная краіна, а ў старажытнасці і Сярэднявеччы яе насельніцтва было нешматлікім. У Японіі

нярэдка здараліся землетрасенні, наляталі *тайфуны* — моцныя вятры.

Каля сярэдзіны 1-га тысячагоддзя ўзнікла японская дзяржава. Яна ў хуткім часе стала называцца «Ніпон», што азначае *Краіна ўзыходзячага сонца*. Японцы і цяпер так называюць сваю краіну.

На чале дзяржавы стаў імператар. Для ўмацавання імператарскай улады кіраванне дзяржавай у Раннім сярэднявеччы было перабудавана па ўзоры суседняга Кітая. Кожны селянін атрымліваў зямлю ад імператара і за гэта плаціў яму падаткі. Чыноўнікі атрымлівалі за службу свае вялікія надзелы, але іх апрацоўвалі сяляне.

Да X ст. такі парадак валодання зямлёй змяніўся. Знаць, буйныя чыноўнікі сталі самі перадаваць свае надзелы ў спадчыну. Гэтыя землі былі пераведзены ў іх уласнасць. Сяляне з гэтага часу працавалі толькі на іх, выконваючы паншчыну і аброк, а падаткі дзяржаве не плацілі. Уласнікі зямель самі чынілі суд і расправу над залежнымі ад іх сялянамі. Так у Японіі сфарміравалася пазямельная і асабістая залежнасць сялян.

Уласнікі невялікіх уладанняў часта падвяргаліся нападам моцных суседзяў. Каб зберагчы свае ўладанні, яны пераходзілі пад абарону буйных уласнікаў і становіліся іх васаламі. Так складваліся адносіны сеньёр — васал. Японія ў Высокім сярэднявеччы стала адзінай нееўрапейскай краінай, дзе сфарміраваліся феадальныя адносіны.

◀ Японскі імператар. Малюнак XIV ст.

Па рэлігійных вераваннях японцаў, імператары з'яўляюцца нашчадкамі багіні Сонца.

Самураі. *Сучасны малюнак* ▶

Самураі выдатна валодалі мячом, трапна стралялі з лука на поўным скаку.

2. Самураі: воіны Японіі. Узмацненне буйных феадалаў прывяло да аслаблення імператарскай улады ў Японіі і да доўгіх феадальных міжусобіц.

Буйныя феадалы мелі свае войскі. Спачатку гэта былі дружыны. Набіралі дружыннікаў пераважна з заможных сялян. Дружыннікаў з цягам часу сталі называць *самураямі* («тымі, хто служыць гаспадару»). Пазней буйныя феадалы пачалі раздаваць ім за службу зямельныя надзелы з сялянамі. Так самураі з дружыннікаў станавіліся васаламі сваіх гаспадароў. З гэтага часу яны забяспечваліся не часткай здабычы і прадуктамі ад гаспадара, а працай залежных сялян на атрыманых надзелах.

Самураяў у сярэднявечнай Японіі было каля 10 % жыхароў. У Англіі і Францыі рыцараў было ўсяго 1—2 % насельніцтва. Па знешнім выглядзе самураі таксама нагадвалі рыцараў. Але іх узбраенне адрознівалася. Звычайна самурай быў узброены двума мячамі: вялікім (якім вялі бой дзвюма рукамі) і малым (падобным на кінжал).

У Японіі самураі складалі асобы пласт насельніцтва. Іх галоўным абавязкам была ваенная справа. Толькі самураі маглі насіць зброю.

Гонар у самураяў цаніўся даражэй за жыццё. Ганьбай лічылася бегчы з поля бою, здацца ў палон ці не адпомсціць таму, хто пакрыўдзіў яго гаспадара. Калі гэта здаралася, то самурай здзяйсняў абрад самагубства — харакіры, што на японскай мове азначае «рэзаць живот». Жывот, па ўяўленнях японцаў, быў тым месцам, дзе змяшчалася душа чалавека.

7, с. 235–237

У самураяў былі свае правілы паводзін: кожны самурай павінен быў свята захоўваць вернасць свайму гаспадару, быць храбрым, адважным, а таксама ўмела валодаць воінскім майстэрствам.

«Той, хто валодае толькі грубай сілай, няварты звання самурая. Не кажучы ўжо пра неабходнасць вывучэння навук, воін мусіць выкарыстоўваць свой вольны час для практыкавання ў паэзіі і спасціжэння чайнай цырымоніі.

Каля свайго дома самурай можа збудаваць сціплы чайны павільён, у якім належыць выкарыстоўваць новыя карціны, сціплыя кубкі і нелакіраваны керамічны чайнік...»

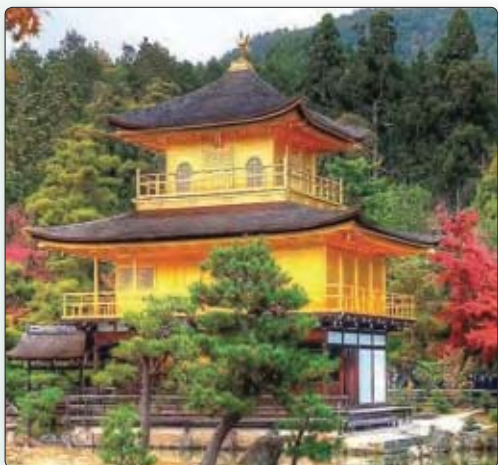
Дайдодзі Юдзан «Пачатковыя асновы воінскіх мастацтваў»

Складзіце спіс якасцей, якімі павінен валодаць самурай.

Самураі лічылі працу нявартым заняткам. Яны з пагардай ставіліся да рамеснікаў, купцоў, сялян, якія складалі большасць насельніцтва Японіі.

Такое становішча самураяў у грамадстве часта прыводзіла да канфліктаў і міжусобіц. Нават улада імператараў была пад пагрозай. Пасля доўгай вайны паміж кланамі ў 1192 г. военачальнік Мінамота Ёрытама захапіў уладу. Ён абвясціў сябе сёгунам — вялікім палкаводцам. Імператар застаўся, але ўся ўлада была ў руках Мінамота.

3. Барацьба з мангольскім нашествем. У другой палове XIII ст. на Японію напалі манголы па загадзе Хубілая. Іх вялікая армія дабралася да паўднёвых японскіх астравоў на караблях, захо-

◀ Залаты храм. *Кіёта*, 1397 г.

плених у кітайцаў і карэйцаў. Самураі самааддана змагаліся з манголамі. Яны не мелі права адступіць і зганьбіць сябе. Сустрэўшы моцнае супраціўленне, манголы вымушаны былі павярнуць назад.

Праз некалькі гадоў мангольскі флот зноў з’явіўся каля берагоў Японіі. Сілы былі няроўнымі — манголаў было значна больш. Але ў апошні момант амаль увесь флот манголаў знішчыў тайфун. Японцы вырашылі, што ім дапамаглі багі, і з тых часоў ушаноўваюць *камікадзэ* — «божы вецер». Так японцы адстаялі сваю незалежнасць у барацьбе з манголамі. Японія была адной з нямногіх краін Сярэднявечча, якую нікому не ўдалося заваяваць.

4. Рэлігіі і культура. Яшчэ са старажытнейшых часоў японцы мелі сваю своеасаблівую рэлігію — *сінтаізм* (*сінта* па-японску азначае «шлях багоў»). Веруючыя гэтай рэлігіі лічаць, што свайго духа ці бога мае ўсё на свеце: горы, расліны, з’явы прыроды, кожная рэч. Галоўным богам сінтаізму лічылася багіня сонца — Аматаэрасу, ад яе вядзе сваё паходжанне імператарскі род. Яе выява ў выглядзе чырвонага дыска Сонца ёсць і на сучасным сцягу Японіі.

У Раннім сярэднявеччы ў Японіі з’явіўся будызм. З тых часоў японцы з’яўляюцца прыхільнікамі адразу дзвюх рэлігій. Са з’яўленнем будызму ў Японіі

Вароты ў храм — торыі ▶

Слова «торыі» паходзіць ад выразу «кура-садня» (месца, дзе сядзяць пёўні). Гэтыя птушкі прысвячаліся багіні Сонца Аматаэрасу.

6, с. 214–215

Японцы з глыбокай павагай ставіліся да бога самай высокай гары краіны — Фудзіямы. Яны таксама шанавалі іншых багоў — камі. Японцы лічылі, што богі не падобны на людзей і ўбачыць іх немагчыма. Таму ў сінтаісцкіх храмах няма выяў багоў. На стужках тканіны або паперы напісаны імёны тых багоў, якім прысвечаны храм.

стала будавацца шмат прыгожых храмаў. Японскія скульптары стварылі мноства выяў Буды. Некаторыя са статуй дсяггалі вышыні больш за 20 м.

Вялікі ўплыў на японскую культуру аказала культура Кітая. Японскія пісьменнікі спачатку выкарыстоўвалі кітайскую мову і пісьменнасць. Потым была створана японская іерагліфічная пісьменнасць. Даволі рана ў Японіі з'явілася кнігадрукаванне. Яно было запазычана з Кітая і Карэі.

У VIII ст. быў напісаны зборнік вершаў японскіх паэтаў «Збор мірыяд лісцяў». У яго ўвайшлі чатыры з паловай тысячы вершаў, у якіх апісана прыгажосць прыроды Японіі.

У Сярэднія вякі японскі народ стварыў высокую для таго часу культуру.

◀ Асенні пейзаж. Малюнак XV ст.

Як вы лічыце, чаму японскія мастакі стваралі такія прыгожыя карціны прыроды? Ці звязана гэта з іх рэлігійнымі вераваннямі?

Пытанні і заданні. **1.** Адзначце на стужцы часу ў сшытку падзеі, звязаныя з гісторыяй Японіі. **2.** Знайдзіце ў тэксце пацвярджэнне таго, што ў Японіі сфарміраваліся феадальныя адносіны. **3.** Растлумачце, чым сінтаісцкія храмы адрозніваюцца ад будыйскіх. Якое бажанства шануецца як галоўнае ў сінтаізме? **4.** Дакажыце 3—4 фактамі, што Кітай аказаў уплыў на развіццё Японіі. **5.** Складзіце план расказа «Дасягненні сярэднявечнай японскай культуры». **6.** Правядзіце параўнанне ваеннага саслоўя сярэднявечнай Японіі і Заходняй Еўропы. Запоўніце ў сшытку табліцу.

	Самураі	Рыцары
Чым займаліся?		
Чым валодалі?		
Каму падпарадкоўваліся?		
Што больш за ўсё цанілі?		
Як ставіліся да працы?		

7. Складзіце красворд «Кітай і Японія ў Сярэднія вякі».

§ 29. Індыйская цывілізацыя

Успомніце. **1.** Якія рэлігіі ўзніклі ў Старажытнай Індыі? **2.** Што азначаюць паняцці *варны*, *будызм*, *іслам*?

Вы даведаецеся. Індыю лічылі краінай казачных багаццяў. Праз купцоў іншых краін Усходу ў Еўропу траплялі індыйскія тавары, у тым ліку вострыя прыправы. За іх плацілі вялікія грошы. Менавіта да Індыі накіраваліся за невядомыя моры іспанцы і партугальцы. Што ж сабой уяўляла гэта далёкая загадкавая краіна?

1. Гаспадарчае жыццё Індыі. У пачатку нашай эры ў Індыі жыло шмат народаў і плямёнаў. У стэпах пражывалі плямёны ваяўнічых качэўнікаў. А ў непраходных джунглях і высокіх гарах жылі людзі, якія займаліся паляваннем і збіральніцтвам. На высокім узроўні развіцця знаходзілася насельніцтва старажытных раёнаў земляробства — далін вялікіх рэк Інда і Ганга, прыморскіх тэрыторый. Менавіта тут утварыліся мацнейшыя дзяржавы Індыі.

Індыйскія сяляне ў пачатку Сярэднявечча выкарыстоўвалі штучнае арашэнне зямель і дабіваліся высокіх ураджаяў

рысу, пшаніцы, ячменю, проса. На ўсходзе краіны збіралі па 2—3 ураджаі ў год. Вырошчвалі цукровы трыснёг, бавоўну, кавуны, дыні, апельсіны і культуры, з якіх атрымлівалі вострыя прыправы. А вострыя прыправы каштавалі вельмі дорага.

У Сярэднявеччы ў Індыі ўзнікла шмат новых гарадоў. Самым вялікім горадам стаў Дэлі. Асноўным заняткам большасці гараджан было рамяство і гандаль. Індыйскія рамеснікі дасягнулі вялікіх поспехаў у апрацоўцы жалеза. У Паўднёвай Індыі навучыліся рабіць стальную зброю. Адсюль сакрэт яе вытворчасці трапіў на Блізкі Усход да арабаў, а потым стаў вядомы еўрапейцам як *дамаская сталь*.

Індыйцы навучыліся ствараць і выкарыстоўваць прыгожыя і трывалыя фарбы, якіх не ведалі ў іншых краінах. Многія рамесныя вырабы, асабліва тканіны і ювелірныя ўпрыгажэнні, вывозіліся з краіны. Вельмі дорага каштавалі ў Еўропе індыйскія вострыя прыправы і духмяныя рэчывы. У іншых краінах свету Індыю лічылі краінай казачных багаццяў.

У партовых гарадах Індыі можна было сустрэць замежных купцоў, галоўным чынам арабскіх. Пасля адкрыцця партугальцамі ў самым канцы XV ст. марскога шляху ў Індыю там з'явіліся і еўрапейскія купцы. Але калі

у партовых гарадах Індыі можна было сустрэць замежных купцоў, галоўным чынам арабскіх. Пасля адкрыцця партугальцамі ў самым канцы XV ст. марскога шляху ў Індыю там з'явіліся і еўрапейскія купцы. Але калі

→ Напamкi заваявальных паходаў мусульман у XI—XII стст.
 Тэрыторыя Дэлійскага султаната
 ■ у пачатку XIII ст. ■ у пачатку XIV ст.
 ▭ у канцы XIV — пачатку XV ст.

▲ Індыя

яны прапанавалі свае тавары індыйскім правіцелям, тыя палічылі гэта знявагай — настолькі прайгравалі яны ў параўнанні з індыйскімі вырабамі.

7, с. 216-217

2. Каставы лад і рэлігіі. На працягу Сярэднявечча будызм паступова страціў сваю папулярнасць у Індыі. У Раннім сярэднявеччы самай распаўсюджанай рэлігіяй стаў *індуізм*. У ім галоўнымі збагоў з'яўляюцца *Брахма, Вішну і Шыва*.

Для іх ушанавання індуісты пабудавалі храмы, якія і сёння здзіўляюць сваімі вялікімі памерамі і мноствам скульптурных выяў багоў.

▲ Бог Вішну са сваёй жонкай багіняй Лакшмі.
Скульптура XIII ст.

Індуізм лічыў свяшчэнным дзяленне людзей на *касты*. Падзел насельніцтва на касты стаў асаблівасцю грамадства сярэднявечнай Індыі. Касты склаліся на аснове старажытных *варн* — чатырох асноўных саслоўяў у Старажытнай Індыі. Паступова варны (асабліва ніжэйшыя) падзяліліся на меншыя групы людзей у залежнасці ад іх роду заняткаў, прафесіі. Такія групы сталі называць *кастамі*. Калі ў Старажытнасці грамадства дзялілася на чатыры варны, то ў Сярэднія вякі каст у Індыі стала ўжо некалькі тысяч.

У людзей кожнай касты існавалі свае правы і абавязкі. Калі рамеснік належаў, напрыклад, да касты ткачоў, то ён павінен быў займацца вырабам тканін і нічым болей. Брахманы і воіны не апрацоўвалі самі свае землі, гэта павінны былі рабіць людзі з ніжэйшых каст. І ўсе ў індыйскім грамадстве былі перакананы, што так і павіна быць. Пераходы з адной касты ў другую забараняліся, як і шлюбы людзей з розных каст.

Параўнайце становішча каст у Індыі і саслоўяў у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе.

◀ Уварванне Цімура ў Індыю. *Мініяцюра. XVI ст.*
 Вызначыце па малюнку, якіх жывёл выкарыстоўвалі
 індыйцы ў баі.

3. Дэлійскі султанат: мусульмане ў Індыі. З канца X ст. на Паўночную Індыю пачалі нападаць правіцелі мусульманскіх дзяржаў, якія ўзніклі на тэрыторыі Сярэдняй Азіі і Ірана.

Яны жорстка адносіліся да індыйцаў, разбуралі і рабавалі іх гарады, паселішчы і храмы. Паступова заваёўнікі-мусульмане падпарадкавалі сабе ўсю Паўночную Індыю. У **1206 г.** яны стварылі тут дзяржаву на чале з правіцелем горада Дэлі, якога абвясцілі *султанам*. Так узнік *Дэлійскі султанат*.

Пануючай рэлігіяй у Дэлійскім султанаце стаў іслам. Кіруючая роля ў дзяржаве належала нешматлікім мусульманскім вярхам. Гэтыя людзі былі чужымі мясцоваму насельніцтву як па веры, так і па мове. Мясцовае насельніцтва, якое не прымала веры заваёўнікаў, мусульмане называлі *індусамі*. Большая частка індыйцаў засталася прыхільнікамі індуізму.

Дэлійскія султаны мелі вялікае коннае войска, якое выкарыстоўвалі для заваявальных паходаў і падтрымання сваёй улады. У канцы XIII — пачатку XIV ст. ім удалося падпарадкаваць сабе амаль усю Індыю. Але неўзабаве многія тэрыторыі выйшлі з-пад улады султанаў Дэлі, спачатку на поўдні, потым на ўсходзе. А пасля над дзяржавай навісла страшная пагроза.

? У **1526 г.** Дэлі быў захоплены заваёўнікам з Сярэдняй Азіі *Бабурам*. Падлічыце, колькі гадоў існаваў Дэлійскі султанат.

У канцы XIV ст. у Дэлійскі султанат уварваўся Цімур. Ён разрабаваў яго, але не пакараў усю Індыю.

4. Навука і культура: якімі лічбамі мы карыстаемся?

Традыцыі індыйскай навукі працягвалі развівацца і ў Сярэднявеччы. Вялікую ролю для развіцця сусветнай матэматыкі адыграла вынаходніцтва індыйцамі лічбаў, якімі мы карыстаемся і цяпер. Але паколькі яны трапілі ў Еўропу праз арабаў, еўрапейцы назвалі іх не індыйскімі, а арабскімі. Асаблівае значэнне для матэматыкі мела ўвядзенне паняцця «нуль».

Індыйскія хірургі былі ў той час самымі ўмелымі ў свеце і рабілі складаныя аперацыі нават на чэрапе. Падчас аперацый яны выкарыстоўвалі больш за 200 інструментаў, маглі нават прымяняць абязбольванне.

Стварэнне Дэлійскага султаната прывяло да распаўсюджвання ў Індыі ісламу. З гэтага часу ў індыйскай культуры было дзве плыні — індуская і мусульманская.

Мусульманскі ўплыў ярка праявіўся ў архітэктуры. З'явіліся новыя формы будынкаў, перш за ўсё мячэці, мінарэты. Яны адрозніваліся ад грувасткіх індуісцкіх храмаў лёгкасцю сваіх форм.

▲ Минарэт Кутб-Минар.
XII—XIV стст.

Знайдзіце адрозненні гэтага будынка ад храмаў сярэднявечнай Еўропы.

▲ Гапурам.

Індуісцкі храм. X ст.

Вызначыце адрозненні індуісцкай і мусульманскай архітэктуры. Параўнайце выяву індуіскага храма з выявай Кутб-Мінара.

Будаўніцтва шэдэўра архітэктуры Кутб-Мінара распачалося ў XII ст. у Дэлі. Вышыня мінарэта больш за 70 м. Збудаванне паступова звужаецца ўгору. Яно круглае з бакоў, але гэта акружнасць складаецца з 24 рэбраў-выступаў, упрыгожаных арнамантам.

Культура сярэднявечнай Індыі была шматнацыянальнай. Яна ўвабрала ў сябе дасягненні многіх народаў як Індыі, так і суседніх краін. У той жа час яна многае ўнесла ў развіццё культуры ўсяго чалавецтва.

Пытанні і заданні. 1. Складзіце план расказа «Асноўныя заняткі насельніцтва Індыі ў Сярэднявеччы». 2. Чым адрознівалася сярэднявечнае індыйскае грамадства ад еўрапейскага? Ці можна назваць індыйскае грамадства ў Сярэднія вякі феадальным? 3. Дайце характарыстыку Дэлійскага султана-та па плане: час утварэння, тэрыторыя, тытул правіцеля, рэлігія, становішча насельніцтва. 4. Абазначце на стужцы часу ў сшытку асноўныя падзеі з гісторыі сярэднявечнай Індыі. 5. Якія з дасягненняў індыйскай навукі былі ўспрыняты іншымі народамі? 6. Уявіце, што сярэднявечную Індыю наведаў падарожнік адной з краін Заходняй Еўропы. Выкажыце меркаванне, што з дасягненняў навукі і культуры ўразіла б яго больш за ўсё.

§ 30. Цывілізацыі Трапічнай Афрыкі і Амерыкі

Успомніце. 1. Якія дзяржавы існавалі на поўначы Афрыкі ў старажытнасці? 2. Хто такія альмекі?

Вы даведаецеся. Пра гэтыя краіны ў Сярэднія вякі амаль нічога не ведалі на іншых кантынентах. Іх развіццё ішло сваімі шляхамі. Што ж далі гэтыя краіны і народы, якія іх насялялі, усяму чалавецтву?

1. Асноўныя цывілізацыі Трапічнай Афрыкі. Частку афрыканскага кантынента, якая знаходзіцца на поўдзень ад вялікай пустыні Сахары, называюць Трапічнай Афрыкай. Развіццё народаў тут ішло неаднолькава. У Раннім сярэднявеччы цывілізацыі склаліся толькі ў асобных рэгіёнах. Гэта былі тэрыторыі па цячэнні ракі Нігер, землі сучаснай Эфіопіі.

Статуэткі багіні ўрадлівасці. *Гана* ▶

Як вы думаеце, якіх рэлігійных вераванняў прытрымліваліся людзі, якія пакланяліся гэтай багіні?

Паміж імі распасціраліся неабсяжныя прасторы джунгляў, стэпаў, пустынь, дзе людзі жылі яшчэ ва ўмовах першабытнага ладу.

Большасць насельніцтва Трапічнай Афрыкі займалася земляробствам. Вырошчваліся збожжавыя культуры, боб, цукровы трыснёг, бавоўна, садавіна.

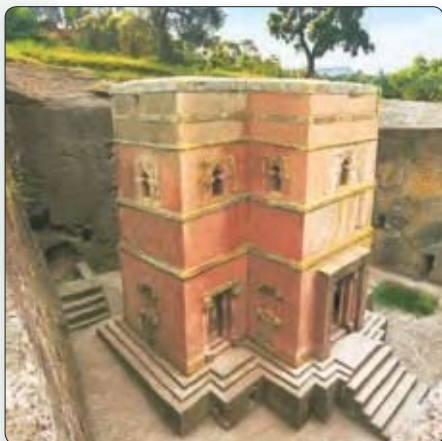
Афрыканскія рамеснікі навучыліся выплаўляць жалеза, здабывалі і па-майстэрску апрацоўвалі медзь, золата, выраблялі зброю, тканіны, посуд, шклянныя і скураныя рэчы. Мастакі і скульптары стваралі з абпаленай гліны і бронзы цудоўныя статуэткі людзей, маскі для рэлігійных абрадаў.

Афрыканцы, якія жылі ўздоўж цячэння ракі Нігер, гандлявалі з арабамі Паўночнай Афрыкі. Галоўным таварам, які прывозілі арабы, была каменная соль. Яе абменьвалі на золата, і звычайна яна цанілася даражэй гэтага высакароднага металу. Караваны арабскіх купцоў пераадольвалі цяжкі шлях праз пустыню Сахара, а далей тавары перавозілі на лодках па Нігеру.

Найбуйнейшымі дзяржавамі ў басейне ракі Нігер былі *Гана* і *Малі*. Яны ўзніклі ў VIII ст. Да канца XI ст. кантроль за гандлем з арабамі Паўночнай Афрыкі належаў Гане. Але потым правіцелі Малі падпарадкавалі сабе Гану. Рэлігіяй гэтых дзяржаў стаў іслам. Арабы называлі абедзве гэтыя краіны «краінай золата», бо тут былі багацейшыя руднікі гэтага металу.

7, с. 248–249

◀ Царква ў Лалібеле. Эфіопія. XIII ст.
Каму маліліся людзі ў гэтым храме?

Да канца Сярэднявечча ўзвысілася дзяржава *Сангай*. У XIV ст. жыхары Сангая плацілі даніну Малі. Але ў XV ст. іх правіцель *Алі Бер Вялікі* здзейсніў мноства ваенных паходаў супраць суседзяў. І Сангайская дзяржава стала наймацнейшай у даліне ракі Нігер.

На паўднёвы ўсход ад яго набірала сілу дзяржава *Конга*. Уладанні яго правіцеляў прасціраліся далёка за даліну аднайменнай ракі.

Існавала ў сярэднявечнай Афрыцы і хрысціянская краіна — *Эфіопія*. Яшчэ ў старажытнасці на яе тэрыторыі складалася дзяржава. Яе правіцель у IV ст. прыняў хрысціянства. Войны з арабамі аслабілі краіну, і ў X ст. яна распалася. Праз два стагоддзі эфіопская хрысціянская дзяржава адраділася.

Але большасць насельніцтва Афрыкі верыла ў мноства багоў, якія ўяўлялі сабой сілы прыроды, сонца, месяца. Багамі лічылі і продкаў правіцеляў.

У афрыканскіх цывілізацыях не сфарміраваліся феадальныя адносіны. Сяляне жылі абшчынамі і вялі натуральную гаспадарку. Правіцелі дзяржаў мелі арміі з рабоў і наёмнікаў. Іх магутнасць і багацці забяспечваліся кантролем над здабычай золата і знешнім гандлем, зборам даніны з насельніцтва.

2. Цэнтральнаамерыканскія цывілізацыі. Найбуйнейшыя цывілізацыі Амерыкі ў Сярэднявеччы былі створаны ў Цэнтральнай Амерыцы і на паўночным захадзе паўднёваамерыканскага кантынента.

Вярхоўны бог неба ў майя. ▶
Росніс VIII ст.

Як вы думаеце, ці маглі шанавец такога бога ў Сярэднявеччы ў Еўропе ці Азіі?

Найбольш развітыя амерыканскія цывілізацыі Ранняя і Высокага сярэднявечча паўсталі ў Цэнтральнай Амерыцы. Гэта была адна са старажытнейшых зон земляробства, якое з'яўлялася галоўным заняткам мясцовага насельніцтва. Тут стварылі свае цывілізацыі многія народы. Самай развітой з іх была цывілізацыя *майя*.

Ранняя Сярэднявечча было часам росквіту цывілізацыі майя. У непраходных джунглях яны расчышчалі землі пад пасевы, будавалі гарады. Галоўнай культурай майя была кукуруза, вырошчвалі таксама фасолю, памідоры, востры перац, бавоўну, какава, садавіну. Зямлю апрацоўвалі ўручную, бо цяглавых жывёл не было.

Майя стварылі мноства гарадоў-дзяржаў. У гарадах сяліліся правіцелі і жрацы, чыноўнікі, а таксама рамеснікі і купцы. Астатняе насельніцтва жыло ў вёсках каля сваіх палёў і ў горадзе з'яўлялася толькі падчас важных рэлігійных свят. Правіцелямі дзяржаў былі толькі людзі са знатных родаў.

Рукапіс майя. XII—XIII стст. ▶

Калі ў час войнаў правячы род гінуў, то дзяржава пераставала існаваць, а горад пусцеў.

6, с. 232–234

Важную ролю ў жыцці майя адыгрывалі жрацы. Яны вялі назіранні за небам, ведалі размяшчэнне планет і зорак, маглі прадказаць сонечныя зацьменні. Складаныя для земляробства прыродныя ўмовы патрабавалі дакладнага календара.

У календары майя было 365 дзён. 18 месяцаў уключалі ў сябе па 20 дзён, а дадатковыя пяць дзён лічыліся нешчаслівымі. Таму ў гэтыя апошнія дні кожнага года жрацы прыносілі ахвяры, каб задобрыць шматлікіх багоў.

Майя ўзводзілі вялікія ступеньчатыя піраміды, на вяршынях якіх знаходзіліся храмы багам. Ужо ў пачатку 1-га тысячагоддзя н. э. майя вынайшлі сваю іерагліфічную пісьменнасць.

Кнігі майя былі напісаны на паперы, вырабленай з кары фікуса. Вучоным удалося расшыфраваць іх пісьменнасць. Гэта дазволіла даведацца значна больш пра жыццё гэтага народа.

На захад ад майя яшчэ ў старажытнасці стварылі сваю цывілізацыю сапатэкі. Свайго росквіту яна дасягнула ў Раннім сярэднявеччы. Гэтак жа як і майя, сапатэкі стварылі сваю іерагліфічную пісьменнасць. Яна захавалася на каменных манументах, але вучоным пакуль не ўдалося яе расшыфраваць.

◀ Піраміда-храм майя ў Тыкалі. XII ст.

У якіх старажытных цывілізацыях таксама ствараліся збудаванні ў выглядзе пірамід? У чым іх адрозненні ад пірамід майя?

Горад інкаў Мачу-Пікчу. ▶

Сучаснае фота

Мачу-Пікчу азначае «старая вяршыня». Як вы думаеце, чаму гэты горад называюць яшчэ і «горадам сярод аблокаў»?

На тэрыторыі сучаснай Мексікі стварылі цывілізацыю *ацтэкі*. Яны заваявалі шмат суседніх народаў, якія плацілі ім даніну. Ацтэкі валодалі мноствам рабоў. Існавалі рынкі, дзе рабоў прадавалі і куплялі.

Сталіца ацтэкаў горад Тэначтытлан размяшчаўся на высокім востраве пасярод возера. Да горада вялі тры насыпныя, брукаваныя дарогі. У ім былі прамыя вуліцы і каналы, па якіх плавалі лодкі. У цэнтры знаходзіліся галоўныя храмы, дамы жрацоў, школы. Побач стаялі раскошныя палацы ацтэцкіх правіцеляў. Горад патанаў у садах, у ім дзейнічала некалькі кірмашоў, жыло шмат рамеснікаў і гандляроў.

Ацтэкі верылі ў багоў, якія ўвасаблялі сабой сілы прыроды. Яны лічылі, што багоў трэба пастаянна карміць чалавечай крывёй, інакш яны памруць, і ўвесь свет загіне. Таму ацтэкі прыносілі ў ахвяру палонных.

3. Паўднёваамерыканскія цывілізацыі. Першыя цывілізацыі з'явіліся ў Паўднёвай Амерыцы на ўзбярэжжы Ціхага акіяна ў сярэдзіне 1-га тысячагоддзя да н. э. У XV ст. н. э. племя *інкаў* падпарадкавала сабе ўсе тэрыторыі ад узбярэжжа Ціхага акіяна да шырокіх плато Андскіх гор. Сталіцай вялікай імперыі стаў горад Куска на тэрыторыі сучаснай дзяржавы Перу.

На чале дзяржавы стаяў вярхоўны Інка. Ён лічыўся сынам сонца — аднаго з галоўных багоў. Заваёўнікі-інкі былі толькі

◀ Руіны храма Сонца інкаў у Мачу-Пікчу. XV ст.

Чаму інкі прысвячалі самыя велічныя храмы Сонцу?

воінамі і чыноўнікамі. Падпарадкаванае насельніцтва плаціла даніну і выконвала працы, у асноўным будаўнічыя.

Амерыканскія сярэднявечныя цывілізацыі існавалі ў ізаляцыі ад цывілізацый іншых частак свету. Яны развіваліся самастойна. Феадальныя адносіны ў іх не склаліся. Жыхары Амерыкі не ведалі выплаўкі жалеза, колавых павозак, плуга, ганчарнага кола. У той жа час яны вырошчвалі многія культуры, якіх не ведалі ў Еўропе: кукурузу, бульбу, памідоры, какава і інш.

Пытанні і заданні. **1.** Як развіваліся дзяржавы ў розных частках афрыканскага кантынента ў Сярэднявеччы? **2.** Якія рэлігіі існавалі ў народаў Трапічнай Афрыкі ў Сярэднія вякі? **3.** Якія дасягненні амерыканскіх сярэднявечных цывілізацый запазычылі іншыя народы? **4.** Вызначыце асаблівасці сярэднявечных цывілізацый Амерыкі. **5.** Запоўніце ў сшытку табліцу.

	Майя	Ацтэкі	Інкі
Дасягненні			

6. Знайдзіце адрозненні ў фарміраванні дзяржаў у Еўропе і ў Трапічнай Афрыцы, Амерыцы. **7.** Складзіце пытанні для віктарыны «Цывілізацыі Трапічнай Афрыкі і Амерыкі ў Сярэднявеччы».

Абагульненне і заданні да III раздзела. Азія, Афрыка, Амерыка ў Сярэднявеччы

У гэтым раздзеле вы пазнаёміліся з сярэднявечнымі цывілізацыямі Азіі, Афрыкі і Амерыкі. Напэўна, вы звярнулі ўвагу на тое, што кожная з іх своеасаблівая і значна адрозніваецца ад еўрапейскіх.

У Еўропе ў Сярэднія вякі панавалі феадальныя адносіны. Падобныя адносіны існавалі толькі ў Японіі. Там таксама былі свае буйныя феадалы — князі, якія давалі землі сваім васалам — самураям. А тыя прымушалі працаваць на сябе залежных сялян, збіралі з іх аброк, судзілі іх.

У астатніх цывілізацыях Азіі, Афрыкі, Амерыкі адносіны ў грамадстве значна адрозніваліся ад еўрапейскага феадалізму. У некаторых з іх існавала дзяржаўная ўласнасць на зямлю. Адзіным і вярхоўным уласнікам усёй зямлі ў дзяржаве лічыўся манарх. Людзі атрымлівалі ад яго землі за выкананне пэўных абавязкаў: ваеннага, чыноўніцкага, а сяляне павінны былі аддаваць яму частку сабранага з надзелаў ураджаю. Уладальнікі вялікіх зямельных участкаў сваёй гаспадаркі не вялі. Яны збіралі з залежных ад іх сялян аброк.

Усе былі абавязаны пакорліва выконваць волю манарха, які меў неабмежаваную ўладу. У гэтых цывілізацыях не склалася і саслоўна-прадстаўнічая манархія. Калі ў Еўропе жыццём і працай сялян кіравалі феадалы, то ў большасці азіяцкіх краін — дзяржаўныя чыноўнікі.

У цывілізацыях Азіі падаўлялася ініцыятыва чалавека. Гарады не ведалі самакіравання. Усё рэгулявалася і кантралявалася дзяржаўнымі чыноўнікамі: праца сялян, рамеснікаў, гандляроў. У Азіі мануфактуры былі толькі дзяржаўнымі і выконвалі дзяржаўныя заказы. Вырабы ўсходніх рамеснікаў былі цудоўнымі, але дарагімі. Да канца Сярэднявечча

яны не маглі канкураваць з таннымі таварамі з Заходняй Еўропы.

Ні ў грамадстве, ні ў дзяржаўным ладзе цывілізацый Азіі ў Познім сярэднявеччы не адбылося сур'ёзных змяненняў. Яны нібы застылі ў сваім развіцці.

Але ў Раннім і Высокім сярэднявеччы Еўропа значна саступала ў сваім развіцці такім краінам Азіі, як Кітай, Індыя, Іран, Арабскі халіфат, Японія. Узровень земляробства, рамяства, гандлю, культуры быў у іх значна вышэйшы.

Успомніце, дзе былі зроблены найвялікшыя навуковыя адкрыцці і вынаходніцтвы. Кітайцы стварылі кнігадрукаванне, порох, першымі прымянілі кампас у мараплаўстве. Арабы вынайшлі агнястрэльную зброю, пазнаёмілі Еўропу з лічбамі з Індыі, якія атрымалі назву арабскія. Тыя складаныя хірургічныя аперацыі, якія рабілі для выратавання чалавечых жыццяў індыйскія медыкі ў Раннім сярэднявеччы, еўрапейцы змаглі паўтарыць толькі праз многія стагоддзі. А галоўным медыцынскім даведнікам для ўрачоў многіх краін свету доўгі час заставаўся «Канон» ураджэнца Бухары Ібн Сіны.

Аднак далейшаму развіццю цывілізацый Азіі перашкаджалі сур'ёзныя абставіны. Большасць дзяржаў пастаянна падвяргалася спусташальным набегам і заваяванням качэўнікаў. Разруха, адсталыя адносіны, якія яны прыносілі з сабой, тармазілі развіццё цывілізацый. Моцная, неабмежаваная дзяржаўная ўлада, што абапіраецца на шматлікіх чыноўнікаў, якія кантралявалі ўсё і ўся, перашкаджала развіццю ініцыятывы людзей. І напрыканцы Сярэднявечча Заходняя Еўропа пачала імкліва абганяць высокаразвітыя цывілізацыі Азіі. А самастойнае развіццё афрыканскіх і амерыканскіх цывілізацый у хуткім часе было перапынена каланіяльнымі захопамі еўрапейцаў.

Заданні да ўрока абагульнення

1. Дакажыце з дапамогай прыкладаў з тэксту абагульнення і папярэдніх параграфаў, што:

1) у Сярэднія вякі краіны і народы Азіі, Афрыкі і Амерыкі развіваліся нераўнамерна;

2) феадальныя адносіны ў Заходняй Еўропе і Японіі мелі падобныя рысы;

3) сярэднявечныя Індыя, Кітай і Японія ўнеслі вялікі ўклад у сусветную цывілізацыю;

4) у Сярэднявеччы іслам аказаў значны ўплыў на развіццё Азіі і Афрыкі;

5) цывілізацыі Амерыкі дасягнулі высокага ўзроўню развіцця.

2. Запоўніце ў сшытку параўнальную табліцу.

Дзяржавы	Арабскі халіфат	Індыя	Кітай	Японія
У якіх частках свету размешчаны				
Рэлігіі				
Дасягненні ў культуры				

Абмяркуйце вынікі выканання задання. Параўнайце і вызначыце агульныя рысы і адрозненні. Зрабіце высновы пра асаблівасці развіцця гэтых краін у эпоху Сярэднявечча.

3. З дапамогай табліцы «Асноўныя падзеі гісторыі Сярэдніх вякоў» (с. 203—205) вызначыце, якія падзеі адбываліся ў IX, XIII, XV стст. у розных рэгіёнах свету. Выкажыце меркаванні, чым выкліканы адрозненні ў гісторыі розных рэгіёнаў.

4. Складзіце каляндар самых значных падзей Сярэднявечча. Абгрунтуйце свой выбар.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Сярэднявечча ў гісторыі чалавецтва

Вы завяршылі вывучэнне гісторыі Сярэдніх вякоў. Вядома, вы дакрануліся толькі да маленькай часткі таго, што карпатліва вывучаюць гісторыкі. Гісторыя — вельмі складаная, але цікавая навука. Вы і самі можаце стаць гісторыкамі. Але для гэтага патрэбны веды не толькі па гісторыі, але і па многіх іншых вучэбных дысцыплінах. Без іх немагчыма, напрыклад, рэстаўрыраваць старыя рэчы, вызначыць узрост многіх знаходак. А таксама перавесці ў сучаснае летапічэнне даты, якія называюцца ў сярэднявечных дакументах і кнігах. Але самае галоўнае і цікавае — гэта зразумець, што сярэднявечныя людзі не такія, як мы. У іх былі іншыя інтарэсы, іншыя мэты ў жыцці, не такія, як у нас, нормы паводзін. І нам многае часта здаецца незразумелым у іх учынках. Але высветліць усё гэта і ёсць задача гісторыка. І калі вас гэта зацікавіла, то наперад да далейшага пазнання гісторыі!

Сярэднявечча зусім не было перыядам заняпаду або застою, як лічылі гуманісты, якія самі выраслі з сярэднявечнага грамадства.

У Сярэднія вякі людзі асвоілі новыя вялікія абшары, засялілі іх. Але цывілізацыі існавалі не ўсюды. У многіх кутках Азіі, Афрыкі, Амерыкі, Аўстраліі людзі яшчэ жылі ва ўмовах першабытнага ладу. І многія цывілізацыі існавалі, нібы астравы, сярод тэрыторый, населеных першабытнымі плямёнамі. Сувязі паміж цывілізацыямі розных кантынентаў заставаліся слабымі, як і ў Старажытнасці, г. зн. развіццё цывілізацый было ачаговым. Іх гістарычныя лёсы не былі так цесна ўзаемазвязаны, як цяпер. Кожная з цывілізацый мела свае асаблівасці ў гаспадарчым развіцці, упарадкаванні грамадства, дзяржаўным ладзе, у культуры, рэлігіі.

Але ўжо ў Раннім і Высокім сярэднявеччы ў асноўным сфарміраваліся тэрыторыі сучасных краін. У IX ст. паўстала Старажытнаруская дзяржава продкаў цяперашніх беларусаў, рускіх, украінцаў. Многія сучасныя гарады былі заснаваны ў Сярэднявеччы. Напрыклад, Мінск, Кіеў, Масква, Варшава, Мадрыд і г. д.

Было зроблена шмат важных адкрыццяў і вынаходніцтваў, якія сталі для нас ужо звыклымі. Тады ў многіх народаў, у тым ліку і славянскіх, узнікла пісьменнасць. У Заходняй Еўропе з'явіліся першыя ўніверсітэты, у Англіі — парламент.

Без друкаванай кнігі мы не ўяўляем сёння сваё жыццё. А кнігадрукаванне ж распаўсюдзілася па свеце дзякуючы вынаходніцтву Іагана Гутэнберга. У Кітаі яго вынайшлі нашмат раней, але было яно вядома толькі там і ў суседніх краінах. Еўрапейскае вынаходніцтва кнігадрукавання стала здабыткам усяго чалавецтва. У скарбніцу сусветнай культуры ўвайшлі вялікія творы дзеячаў Адраджэння.

Развіццё сярэднявечных цывілізацый было нераўнамерным. У Раннім і Высокім сярэднявеччы кітайская і індыйская цывілізацыі намнога пераўзыходзілі па ўзроўні свайго развіцця цывілізацыі Еўропы. Але ў Познім сярэднявеччы Еўропа здзейсніла імклівы рывок наперад. Яна стала аб'яднальнікам лёсаў чалавецтва ў адзіны сусветна-гістарычны працэс.

Кожная з сярэднявечных цывілізацый унесла свой уклад у развіццё чалавецтва. У тым ліку і цывілізацыі Афрыкі і Амерыкі, доўгі час невядомыя жыхарам ні Еўропы, ні Азіі. Менавіта адтуль з'явіліся такія прадукты, як бульба, таматы, кукуруза, шакалад. Там, на другім краі Зямлі, існавалі збудаванні, падобныя на адно з сямі цудаў свету. Не меншае здзіўленне еўрапейцаў выклікалі і грандыёзныя каменныя будынкi на поўдні Афрыкі — на тэрыторыі сучаснага Зімбабвэ. У Еўропе доўга хадзілі легенды пра тое, што іх пабудавалі

нейкія таямнічыя прышэльцы. Але гісторыкі даказалі, што гэтыя будынкі — справа розуму і працы мясцовага афрыканскага насельніцтва.

У Высокім сярэднявеччы Усход усё яшчэ заставаўся для жыхароў Заходняй Еўропы краем казачных багаццяў. Аднак тэмпы развіцця заходнееўрапейскай цывілізацыі паскорыліся. У Познім сярэднявеччы Заходняя Еўропа пачала апаздываць іншыя цывілізацыі.

Два стагоддзі Позняга сярэднявечча падрыхтавалі падмурак пераходу чалавецтва да якасна новай эпохі ў яго гісторыі. Гэтую эпоху так і назвалі — Новай гісторыяй. Галоўнай яе характарыстыкай з’явілася тое, што развіццё чалавецтва перастала быць гісторыяй асобных цывілізацый свету. Яно становілася адзіным працэсам, дзе лёсы розных цывілізацый былі ўзаемазвязанымі. Змяненні ва ўсіх сферах жыцця чалавека, грамадства сталі адбывацца намнога хутчэй, чым у эпохі Старажытнасці і Сярэднявечча. Пра гэта вы даведаецеся ў 7-м класе, калі будзеце вывучаць займальную і насычаную падзеямі эпоху Новай гісторыі.

АСНОЎНЫЯ ПАДЗЕІ ГІСТОРЫІ СЯРЭДНІХ ВЯКОЎ

Стагоддзе	Заходняя Еўропа і Візантыя	Славянскія краіны	Цывілізацыі Азіі, Афрыкі і Амерыкі
V	476 г. Падзенне Заходняй Рымскай імперыі. Канец V ст. Узнікненне Франкскай дзяржавы		
VI	Сярэдзіна VI ст. Росквіт Візантыі пры імператару Юстыніяне	VI ст. Засяленне славянамі Балканскага паўвострава	
VII		681 г. Утварэнне Першага Балгарскага царства	VII ст. Утварэнне Арабскага халіфата
VIII	800 г. Абвяшчэнне Карла Вялікага імператарам		VIII ст. Утварэнне дзяржаў Гана, Малі. «Залаты век» кітайскай паэзіі
IX	843 г. Распад Франкскай імперыі	863 г. Пачатак дзейнасці Кірылы і Мяфодзія ў Вялікай Маравіі. 882 г. Утварэнне Старажытнарускай дзяржавы	IX ст. Росквіт Арабскага халіфата. Канец IX ст. Распад Арабскага халіфата
X	962 г. Стварэнне Свяшчэннай Рымскай імперыі	X ст. Утварэнне Чэшскай і Польскай дзяржаў. 988 г. Прыняцце хрысціянства на Русі	

Стагоддзе	Заходняя Еўропа і Візантыя	Славянскія краіны	Цывілізацыі Азіі, Афрыкі і Амерыкі
XI	1054 г. Падзел хрысціянскай царквы на каталіцкую і праваслаўную. 1096—1099 гг. Першы крыжовы паход	1018 г. Падзенне Першага Балгарскага царства	XI ст. Вынаходніцтва разборнага шрыфту для кнігадрукавання ў Кітаі
XII	XII ст. Пачатак гатычнага стылю ў архітэктуры Заходняй Еўропы	Каля 1113 г. Складанне старажытнарускага летапісу «Аповесць мінулых гадоў». Канец XII ст. Узнікненне Другога Балгарскага царства. Стварэнне адзінай сербскай дзяржавы	Канец XII ст. Узвышэнне Харэзма ў Сярэдняй Азіі. Утварэнне новых дзяржаў майя
XIII	1204 г. Захоп крыжакамі Канстанцінопаля. 1261 г. Узнаўленне Візантыйскай імперыі. 1265 г. Узнікненне англійскага парламента	1237—1241 гг. Паходы Батыя на Русь. 1242 г. Разгром Аляксандрам Неўскім рыцараў Тэўтонскага ордэна на ледзе Чудскога возера	1206 г. Утварэнне Дэлійскага султаната. Першая палова XIII ст. Мангольскія паходы ў Кітай, Сярэдняю Азію, Закаўказзе і Еўропу. Другая палова XIII ст. Завяршэнне заваявання Кітая манголамі

Заканчэнне табліцы

Стагоддзе	Заходняя Еўропа і Візантыя	Славянскія краіны	Цывілізацыі Азіі, Афрыкі і Амерыкі
XIV	<p>1302 г. Узнікненне Генеральных штатаў у Францыі</p> <p>1337—1453 гг. Стогадовая вайна. XIV—XV стст. Ранняе Адраджэнне</p>	<p>Першая палова XIV ст. Праўленне Івана Каліты. Умацаванне Маскоўскага княства</p> <p>1380 г. Кулікоўская бітва. 1385 г. Крэўская унія. 1389 г. Бітва на Косавым полі</p>	<p>Сярэдзіна XIV ст. Пачатак заваявання туркамі-асманамі Балканскага паўвострава</p> <p>1368 г. Вызваленне Пекіна катэйскімі паўстанцамі. Другая палова XIV ст. Стварэнне дзяржавы Цімура</p>
XV	<p>Каля 1445 г. Вынаходніцтва кнігадрукавання ў Еўропе. 1453 г. Узяцце Канстанцінопаля туркамі-асманамі. 1479 г. Аб'яднанне Кастыліі і Арагона ў адзінае каралеўства Іспанія. 1492 г. Завяршэнне Рэканкісты. Адкрыццё Калумбам Амерыкі</p>	<p>1410 г. Бітва пры Грунвальдзе 1480 г. Канец залежнасці Маскоўскага вялікага княства ад Арды</p>	<p>Пачатак XV ст. Распад дзяржавы Цімура XV ст. Заняпад Дэлійскага султаната. Росквіт дзяржаў інкаў і ацтэкаў у Амерыцы</p>

СЛОЎНІК ГІСТАРЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ І ПАНЯЦЦЯЎ

Аброк — павіннасць, плата сялян прадуктамі сваёй гаспадаркі або пазней грошамі за карыстанне зямельнымі надзеламі.

Авіньёнскі «палон» рымскіх пап — перыяд знаходжання (1309—1377 гг.) кіраўнікоў каталіцкай царквы ў горадзе Авіньёне, а не ў Рыме. Папства ў гэты перыяд знаходзілася пад уплывам французскіх каралёў, таму гэты перыяд і называюць «палонам».

Адраджэнне — новы тып культуры, што ўзнікла ў XIV ст. у Італіі, якой уласцівы гуманізм і цікавасць да антычнасці.

Апалчэнне — атрады ўзброеных жыхароў для абароны краіны ад ворагаў.

Арабеска — еўрапейская назва для складанага расліннага або геаметрычнага арнаменту, якая ўзяла пачатак ад італьянскага слова «арабскі».

Асабістая залежнасць — абмежаванне або страта чалавекам асабістай свабоды і пераход у падпарадкаванне іншаму чалавеку.

Банк — установа, якая ажыццяўляе грашовыя разлікі і захоўвае грашовыя назапашванні.

Баярская дума — савет пры князю ў Маскоўскім вялікім княстве, складаўся з найбольш знатных людзей дзяржавы; з часам у складзе апынуліся князі падпарадкаваных княстваў.

Баяры — у Старажытнай Русі першапачаткова прадстаўнікі старэйшай дружыны, пазней — землеўладальнікі, уласнікі вотчын.

Бенефіцый — надзел зямлі з сялянамі, які даваўся пажыццёва за выкананне ваеннай службы ў Заходняй Еўропе ў Раннім сярэднявеччы.

Будызм — рэлігія, заснаваная на вучэнні Буды, якая ўзнікла ў сярэдзіне I тыс. да н. э. у Індыі і потым шырока распаўсюдзілася ў краінах Азіі. Будысты вераць у магчымасць збавення ад пакутаў праз выкананне рэлігійных правілаў паводзін.

Варварскія каралеўствы — дзяржавы, створаныя народамі, якія захапілі землі Заходняй Рымскай імперыі.

Варвары — 1) плямёны, якія не ведалі гарадскога жыцця і не валодалі латынню ці грэчаскай мовай; 2) у шырокім сэнсе — грубыя, неадукаваныя, жорсткія людзі.

Васал — феодал, які атрымаў феод ад сеньёра.

Веча — сход свабодных дарослых мужчын племені ў славян у дадзяржаўны перыяд; у Старажытнай Русі — сход гараджан і на-

сельніцтва воласці для вырашэння важнейшых пытанняў; у Ноў-гарадзе Вялікім — вышэйшы орган улады.

Вотчына — буйное спадчыннае зямельнае ўладанне.

Вялікае перасяленне народаў — эпоха масавых перасяленняў розных плямёнаў на тэрыторыю Рымскай імперыі і Заходняй Еўропы ў IV—VII стст.

Гарадское самакіраванне — права гараджан самім кіраваць сярэднявечным горадам праз сваіх выбарных прадстаўнікоў.

Гатычны стыль, готыка — архітэктурны стыль, які ўзнік у Заходняй Еўропе ў XII ст., вядомы сваімі накіраванымі ўверх сабрамі.

Генеральныя штаты — орган саслоўна-прадстаўнічай манархіі ў Францыі, сабраны ўпершыню ў 1302 г.

Гільдыя — аб'яднанне купцоў у сярэднявечных еўрапейскіх гарадах.

Горад — буйное ўмацаванае паселішча, цэнтр рамяства і гандлю.

Гуманізм — вучэнне мысліцеляў Адраджэння, у цэнтры якога знаходзіўся чалавек і яго інтарэсы.

Гусіты — паслядоўнікі вучэння чэшскага свяшчэнніка Яна Гуса, якія змагаліся за рэфармаванне каталіцкай царквы і супраць нямецкага засілля ў Чэхіі ў першай палове XV ст.

Даасізм — кітайская рэлігія, заснаваная на веры ў мноства духаў і багоў.

Дваране — у Старажытнай Русі з канца XII ст. — людзі княжацкага двара, слугі князя, якія выконвалі розныя даручэнні; у Маскоўскім вялікім княстве — землеўладальнікі, якія атрымлівалі зямлю пры ўмове нясення службы.

Джыхад — стараннасць, запал у распаўсюдзе ісламу, у тым ліку і шляхам вайны супраць людзей іншай веры. Мусульмане лічаць, што загінуўшыя падчас святой вайны адразу трапляюць у рай.

Дзесяціна — дзясятая частка ўраджаю або даходаў, якая збіралася з насельніцтва на ўтрыманне царквы. У Старажытнай Русі дзяржава перадавала царкве дзясятую частку сваіх даходаў.

Дзяржава — арганізацыя грамадства людзей, якія пастаянна пражываюць на пэўнай тэрыторыі, што мае сістэму ўлады і законы.

Дзяржаўная унія — аб'яднанне некалькіх дзяржаў пад уладай аднаго манарха ў Сярэднявеччы.

Дружына — атрад воінаў пры правадыру племені, князю, каралю.

Духавенства — свяшчэннаслужыцелі царквы.

Дынастыя — правіцелі з аднаго рода, якія атрымлівалі ўладу менавіта па праве сваяцтва ў манархічнай дзяржаве.

Ерэтык — прыхільнік вучэння, якое разыходзіцца з агульнапрынятым.

Залатая Арда — дзяржава, створаная манголамі ў сярэдзіне XIII ст. на землях Паволжа і стэпаў Усходняй Еўропы.

Залежныя сяляне — сяляне, залежныя асабіста і пазямельна ад землеўладальніка.

Замак — 1) умацаванае жыллё феодала; 2) сярэднявечнае ўмацаванне ў Заходняй Еўропе.

Знаць, арыстакратыя — уплывовыя і багатыя людзі ў племені, дзяржаве.

Іерархія — размеркаванне службовых званняў і чыноў па старшынстве.

Ікона — выява Ісуса Хрыста, Багародзіцы, святых або падзей біблейскай гісторыі, выкананая ў адпаведнасці з царкоўнымі правіламі.

Індуізм — рэлігія Індыі з верай у мноства багоў.

Інквізіцыя — у каталіцкай царкве спецыяльнае расследаванне і суд для барацьбы з ерэтыкамі і іншымі праціўнікамі царквы і веры.

Іслам — рэлігія, заснаваная прарокам Мухамедам у VII ст., у якой шануюць адзінага Бога Алаха.

Іўдаізм — рэлігія яўрэяў з верай у адзінага Бога Яхве.

Кааба — галоўная святыня іслама ў горадзе Мекка.

Канфуцыянства — кітайская рэлігійная і філасофская сістэма, створаная Канфуцыем і яго вучнямі.

Каран — свяшчэнная кніга мусульман.

Каста — група насельніцтва ў індыйскім грамадстве, звязаная паходжаннем, сваімі правамі і родам заняткаў, прафесіяй.

Каталіцкая царква — частка хрысціянскай царквы на чале з рымскімі папамі, якая сфарміравалася ў Заходняй Еўропе.

Кірмаш — традыцыйная арганізацыя гандлю ў пэўным месцы і ў пэўны час.

Князь — першапачаткова ваенны правадыр у славянскіх народаў; пазней у славянскіх дзяржавах — вярхоўны або мясцовы правіцель.

Крэмель — крэпасць, найбольш умацаваная частка горада на Русі; тое ж, што дзяцінец у перыяд Старажытнай Русі.

Крыжовыя паходы — паходы еўрапейскіх рыцараў на Блізкі Усход для вызвалення хрысціянскіх святынь, арганізаваныя каталіцкай царквой пачынаючы з 1096 г.

Летапісы — гісторыка-літаратурныя помнікі дзяржаў Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы, у якіх запіс гістарычных падзей вёўся паслядоўна па гадах.

Магдэбургскае права — права сярэднявечных гарадоў на самакіраванне, якое атрымала назву ад нямецкага горада Магдэбург.

Магнаты — буйныя землеўладальнікі, прадстаўнікі вышэйшай арыстакратыі ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе.

Мазаіка — выява ці ўзор, выкананы з каляровых каменьчыкаў, непразрыстага шкла і іншых матэрыялаў.

Манархія — форма праўлення ў дзяржаве, калі асабістая ўлада аднаго чалавека (імператара, караля, князя, халіфа, султана, шаха) перадаецца ў спадчыну.

Манаскі ордэн — аб'яднанне манахаў або рыцараў-манахаў, якія жывуць па сваім статусе.

Манастыр — спецыяльны комплекс будынкаў для адасобленага пражывання хрысціянскіх манахаў.

Манахі — хрысціяне, якія цалкам прысвяцілі сябе Богу праз прыняцце абяцанняў (зарокаў) паслушэнства, адмовы ад матэрыяльных выгод і бясшлюбнасці.

Мануфактура — прадпрыемства, заснаванае на раздзяленні працы і выкарыстанні ручной працы наёмных рабочых.

Міжусобная вайна, міжусобіца — канфлікт або вайна паміж феодаламі ці землеўладальнікамі ўнутры дзяржавы.

Мінарэт — высокая вежа побач з мячэцю, з якой заклікаюць вернікаў да малітвы.

Мініяцюра — невялікі каляровы малюнак у кнізе.

Мусульмане — паслядоўнікі іслама.

Мячэць — спецыяльны будынак для малітвы і грамадскага сходу мусульман.

Наёмныя рабочыя — рабочыя, якія наймаюцца на працу за грошы.

Намеснік — правіцель на тэрыторыі часткі краіны, які атрымаў гэтак права ад вярхоўнага правіцеля.

Нарманы, вікінгі — «людзі поўначы», прынятая ў Заходняй Еўропе назва скандынаўскіх (паўночнаеўрапейскіх) народаў.

Натуральная гаспадарка — гаспадарка, пры якой прадукты працы вырабляліся для задавальнення ўласных патрэб, а не на продаж.

Павіннасць — прымусовы абавязак сялян.

Паземельная залежнасць — залежнасць сялян ад феадала-землеўладальніка за карыстанне зямлёй.

Палітычная раздробленасць — распад дзяржавы на некалькі самастойных дзяржаў са сваімі правіцелямі.

Палюдзе — у Старажытнай Русі аб'езд князем з дружынай падуладнай тэрыторыі з мэтай збору даніны і ажыццяўлення суда.

Памесце (маёнтак) — адна з формаў землеўладання ў Маскоўскім вялікім княстве, затым царстве; атрымлівалі дваране пры ўмове нясення ваеннай службы.

Паншчына — сялянская павіннасць працы на панскіх палях і ў гаспадарцы феадала за права карыстання надзелам.

Паны — буйныя землеўладальнікі ў Польшчы, Чэхіі, Вялікім Княстве Літоўскім.

Папа рымскі — кіраўнік каталіцкай царквы.

Парламент — сход прадстаўнікоў саслоўяў у Англіі. Упершыню быў скліканы ў 1265 г.

Патрыярх — кіраўнік адной з праваслаўных цэркваў.

Племя — аб'яднанне роднасных родаў.

Познефеадальнае грамадства — грамадства, у якім галоўнымі застаюцца феадальныя адносіны, але знікаюць асабістая залежнасць сялян ад феадалаў і феадальная іерархія.

Праваслаўная царква — частка хрысціянскай царквы, якая сфарміравалася ва Усходняй Рымскай імперыі і распаўсюдзілася сярод суседніх народаў, у тым ліку славянскіх. У цяперашні час

складаецца з самакіравальных цэркваў, якія знаходзяцца ў духоўным адзінстве.

Прывілей — дакумент на атрыманне прывілеяў у Польшчы і Вялікім Княстве Літоўскім.

Раздзяленне працы — выкананне работнікамі простых, аднатыпных аперацый, на якіх яны спецыялізаваліся пры вытворчасці вырабаў.

Раманскі стыль — стыль сярэднявечнай архітэктуры і мастацтва ў Заходняй Еўропе ў X—XII стст.

Ратуша — будынак гарадскога самакіравання ў сярэднявечных гарадах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы.

Руская Праўда — зборнік законаў у Старажытнай Русі, складзены пры Яраславу Мудрым і яго пераемніках; захоўваў сваё значэнне ва Усходняй Еўропе да канца Сярэднявечча.

Рыцар — цяжкаўзброены конны воін-феодал у сярэднявечнай Заходняй Еўропе.

Рыцарскі турнір — паядынкі-спаборніцтвы рыцараў-федалаў у ваенным мастацтве ў Заходняй Еўропе.

Рэканкіста — адваяванне захопленай арабамі-мусульманамі тэрыторыі Пірэнейскага паўвострава еўрапейцамі-хрысціянамі ў VIII—XV стст.

Сабор — 1) сход епіскапаў і іншых прадстаўнікоў царквы для вырашэння важных пытанняў; 2) галоўны храм горада.

Самураі — прывілеяванае ваеннае саслоўе ў сярэднявечнай Японіі.

Саслоўе — група людзей у грамадстве, што валодае замацаванымі законам правамі і абавязкамі, якія перадаюцца ў спадчыну.

Саслоўна-прадстаўнічая манархія — форма праўлення ў феадальных дзяржавах Заходняй Еўропы ў Познім сярэднявеччы, калі каралеўская ўлада абапіралася на падтрымку саслоўяў і саслоўна-прадстаўнічых органаў.

Саюз плямёнаў — аб'яднанне некалькіх плямёнаў, якія мелі агульную назву.

Сеньёр — правіцель або феодал, які даваў феод васалу за яго ваенную службу.

Сёгун — ваенны правіцель у сярэднявечнай Японіі.

Сінтаізм — рэлігія ў Японіі, звязаная з верай у духаў і багоў, якія насяляюць свет. Галоўнай багіняй лічыцца багіня сонца — Аматаэрасу.

Статут — збор правілаў, якія рэгулююць дзейнасць арганізацый, таварыстваў (рамеснікаў, купцоў і інш.), а для манахаў — правілы жыцця.

Судзэбнік — зборнікі законаў Расійскай дзяржавы ў Познім сярэднявеччы.

Сялянскія надзелы — землі, за карыстанне якімі сяляне плацілі аброк і адпрацоўвалі баршчыну.

Тавар — выраб, зроблены спецыяльна на продаж.

Таварна-грашовае гаспадарка — тып гаспадаркі, пры якой тавары вырабляюць на продаж.

Тройца — у хрысціянстве вучэнне пра Бога, які адзіны, але ў трох Асобах: Айцец, Сын — Ісус Хрыстос і Святы Дух.

Удзел — частка тэрыторыі дзяржавы (княстваў Паўночна-Усходняй Русі і Вялікага Княства Літоўскага), выдзеленая для атрымання даходаў з яе прадстаўніку дынастыі, якая правіць.

Універсітэт — вышэйшая навучальная ўстанова. Першы ўніверсітэт з'явіўся ў італьянскім горадзе Балоння ў 1088 г., пасля ў Сярэднявеччы ўніверсітэты былі адкрыты ў многіх краінах Заходняй Еўропы.

Феод — надзел зямлі з залежнымі сялянамі, які даваўся за выкананне службы, галоўным чынам ваеннай, і перадаваўся ў спадчыну.

Феодал — спадчынны ўладальнік феода.

Феодалізм — адносіны пазямельнай і асабістай залежнасці паміж сеньёрамі і васаламі, феадаламі і сялянамі, заснаваныя на ўласнасці феадалаў на зямлю.

Феадальная залежнасць — асабістая і пазямельная залежнасць сялян ад феадалаў.

Феадальная лесвіца — сістэма ўзаемаадносін паміж сеньёрамі і васаламі па прынцыпе панавання-падпарадкавання на аснове перадачы зямлі за службу.

Феадальная раздробленасць — палітычная і эканамічная раздробленасць краіны на асобныя ўладанні феадалаў, абумоўленая феадальнымі адносінамі і панаваннем натуральнай гаспадаркі.

Феадальныя павіннасці — прымусовыя работы або плата залежных сялян свайму феадалу.

Фрэска — шматколёрны роспіс фарбамі па сырым тынку.

Хадж — паломніцтва мусульманіна ў Мекку да галоўных святыняў ісламу.

Халіфат — дзяржава мусульман на чале з рэлігійным лідэрам-халіфам.

Хартыя — грамата ў Заходняй Еўропе, якая давала або пацвярджала тыя ці іншыя правы.

Хронікі — гістарычныя сачыненні ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе з пераказам сусветнай гісторыі.

Хрысціянская царква — 1) супольнасць веруючых у Хрыста са сваёй іерархіяй духавенства, абраднасцю і правіламі служэння Богу; 2) хрысціянскі храм.

Цывілізацыя — 1) высокі ўзровень развіцця чалавечага грамадства; 2) асобныя буйныя цэнтры развіцця чалавецтва, напрыклад еўрапейская, кітайская, ісламская, індыйская і іншыя цывілізацыі.

Цэнтралізаваная дзяржава — аб'яднаная дзяржава, кіраванне якой ажыццяўляецца з аднаго цэнтра з моцнай уладай.

Цэх — аб'яднанне рамеснікаў адной спецыяльнасці ў гарадах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы.

Шляхта — прывілеяванае ваеннае саслоўе ў Чэхіі, Польшчы і Вялікім Княстве Літоўскім.

Язычнік — чалавек, які верыць у мноства багоў.

Памятки для самостоятельной работы

Як скласці просты план пункта параграфа

Просты план — гэта пералік галоўных пытанняў зместу (складаецца не больш чым з 3—5 пунктаў). План павінен цалкам ахопліваць змест тэксту.

- ✦ Уважліва прачытайце тэкст.
- ✦ Падзяліце тэкст на закончаныя па сэнсе часткі.
- ✦ У кожнай закончанай па сэнсе частцы вылучыце галоўную думку.
- ✦ Дайце назвы часткам тэксту. Гэта будуць пункты вашага плана.
- ✦ Праверце, ці ўсе галоўныя думкі адлюстраваны ў складзеным вамі плане.
- ✦ Кратка і дакладна запішыце пункты плана.

Як падрыхтаваць паведамленне па тэме

Паведамленне — гэта кароткі выступ перад аднакласнікамі па адным з пытанняў тэмы ўрока.

- ✦ Уважліва прачытайце тэкст параграфа. Вызначыце пытанне, якое стане тэмай вашага паведамлення.
- ✦ Знайдзіце і вывучыце дадатковыя крыніцы інфармацыі па пытанні.
- ✦ Складзіце план выступлення. Гэта дазволіць выкладаць інфармацыю выразна і паслядоўна.
- ✦ Падчас выступлення гаварыце свабодна (не зачытваючы тэкст). Выкарыстоўвайце выразы, якія ўпрыгожаць вашу прамову (я лічу...; на маю думку...; уявім, што...; я таксама так думаю, таму што...).

Як праводзіць параўнанне гістарычных падзей і з'яў

Правесці параўнанне — гэта азначае знайсці падабенства і адрозненні ў аб'ектах, якія параўноўваюцца.

- ✦ Азнаёмцеся з планам параўнання (прыметамі, па якіх будзеце параўноўваць аб'екты — падзеі, з'явы, дзейнасць гістарычных асоб).
- ✦ Падбярыце гістарычныя факты для параўнання аб'ектаў па кожнай з названых прымет.
- ✦ Аформіце параўнанне ў выглядзе табліцы.
- ✦ Зрабіце выснову пра агульныя рысы і адрозненні аб'ектаў, якія параўноўваюцца.
- ✦ Вызначыце прычыны падабенства і адрозненняў аб'ектаў, якія параўноўваюцца.

Як працаваць з вучэбнай ілюстрацыяй

Вучэбная ілюстрацыя змяшчае ў сабе дадатковую інфармацыю пра аб'ект вывучэння (гістарычную падзею або гістарычную асобу).

- ✦ Уважліва разгледзьце ілюстрацыю.
- ✦ Звярніце ўвагу на тое, што намалювана на пярэднім і заднім планах ілюстрацыі, злева і справа.
- ✦ Звярніце ўвагу на дэталі выявы (знешні выгляд людзей, іх дзеянні, выраз твару, прадметы).
- ✦ Вызначыце, якая гістарычная падзея або гістарычная асоба адлюстравана на ілюстрацыі.
- ✦ Выкажыце здагадку, наколькі дакладная (праўдзівая) гэтая выява.
- ✦ Вызначыце, якую новую інфармацыю ў дапаўненне да тэксту параграфу вы можаце атрымаць з ілюстрацыі.

Як працаваць з гістарычным дакументам

Гістарычны дакумент — пісьмовая крыніца, у якой утрымліваецца інфармацыя пра гістарычную падзею (з'яву, асобу).

- ✦ Уважліва прачытайце дакумент.
- ✦ Вызначыце час стварэння дакумента.
- ✦ Вызначыце, пра якую гістарычную падзею (з'яву, асобу) расказваецца ў дакуменце.
- ✦ Вызначыце, якую новую інфармацыю ў дадатак да тэксту параграфу вы можаце атрымаць з гістарычнага дакумента.

Як падрыхтаваць характарыстыку гістарычнага дзеяча

Скласці характарыстыку гістарычнага дзеяча азначае даць ацэнку яго дзейнасці і вызначыць, якую ролю ён адыграў у тых ці іншых падзеях.

- ✦ Калі і ў якой краіне жыў і дзейнічаў гэты гістарычны дзеяч; да якога са слоўя належаў; якое выхаванне атрымаў?
- ✦ Якія былі яго жыццёвыя мэты, якія сродкі ён выкарыстаў для іх дасягнення?
- ✦ Якія асабістыя якасці дапамагалі яму ісці да мэты і якія перашкаджалі?
- ✦ Назавіце асноўныя вынікі яго дзейнасці.
- ✦ Вызначыце значэнне яго дзейнасці. Выкажыце сваё стаўленне да гэтай асобы.

(Назва ўстановы адукацыі)

Вучэбны год	Імя і прозвішча навучэнца	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака навучэнцу за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Прохараў Андрэй Аркадзевіч
Фядосік Віктар Анатольевіч
Цемушаў Сцяпан Мікалаевіч і інш.

ГІСТОРЫЯ СЯРЭДНІХ ВЯКОЎ

Вучэбны дапаможнік для **6** класа
ўстаноў адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя
праграмы агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай мовай навучання і выхавання
2-е выданне, перагледжанае і дапоўненае

Заг. рэдакцыі *Г. А. Бабаева*. Рэдактары *Д. І. Сімановіч, Л. І. Сімановіч*.

Мастакі *А. П. Макаўцоў, В. А. Пратасеня*.

Картасхемы *[В. М. Цемушава], С. М. Цемушава*.

Мастацкія рэдактары *А. А. Жданоўская, А. П. Пратасеня*.

Тэхнічнае рэдагаванне і камп'ютарная вёрстка *І. І. Дуброўскай*.

Карэктары *В. С. Казіцкая, А. П. Тхір, Г. В. Алешка*.

Падпісана да друку 16.06.2023. Фармат 70 × 90^{1/16}. Папера афсетная. Друк афсетны. Умоўн.
друк. арк. 15,8 + 0,29 форз. Ул.-выд. арк. 11,1 + 0,4 форз. Тыраж 13 208 экз. Заказ .

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Народная асвета». Пасведчанне аб
дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/2
ад 08.07.2013. Пр. Пераможцаў, 11, 220004, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа». Пасведчанне аб дзяр-
жаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3
ад 10.09.2018. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

Правообладатель Народная асвета